

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥ अध्याय सातमो.

पूतनासुपयः पानं भगवत्त्वाय यत्कृतम् ॥

अलौकिकत्वज्ञानाय तत् षष्ठे विनिरूपितम् ॥ का. १ ॥

पूतनानां प्राણ तथा धावणुं पान ભગવત્પણું જણાવવા માટે (કર્તુ) તેનાથી થએલ (મહાદાનો દાહ થતાં નીકળતી સુગંધ વિગેરે) (ચરિત્રનાં) અલૌકિકપણાનું જ્ઞાન થવા માટે (હતું). તે (અનેનું) છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યું. કા. ૧.

સાતમાં અધ્યાયનું વિવરણ કરવા માટે પ્રથમ છઠ્ઠા અધ્યાય (સાથે તેની) સંગતિ કહે છે. પૂતનનાં પ્રાણ તથા ધાવણુનું પાન ભગવત્પણું જણાવવા એટલે પોતાનું વીર્ય પ્રકટ કરવા ભગવાને કર્યું. તેનાથી થએલ પૂતનાનો દેહ યજ્ઞતાં નીકળેલી સુગંધ વિગેરે ભગવાનનું ચરિત્ર લોકથી જૂદા પ્રકારનું અલૌકિક છે, એવું સર્વને જ્ઞાન થાય તે માટે હતું. આ અને (કાર્યનું) છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે. (પ્ર)

તતોડ્વ્યલૌકિકં લોકે વિશેષાસક્તિબોધકમ્ ॥

સપ્તમે ત્રિવિધં પ્રાહ શકટોત્પાટનાદિકમ્ ॥ કા. ૨ ॥

લોકમાં તેનાથી પણ વિશેષ અલૌકિક (ગણાતું), (ભગવાનમાં) વધારે આસક્તિ જણાવનાર ગાડાને ભાંગવારૂપ વિગેરે? ત્રણ પ્રકારનું (ભગવાનનું ચરિત્ર) સાતમાં અધ્યાયમાં કહે છે.

પૂતનાને ધાવતાં તેના મર્મસ્થાનમાં પીડા થવાથી તેના પ્રાણ જાય એમ કદાચ સંભવે ખરું, પરંતુ બાલક પોતાનો ચરણ જાયો કરે તેથી ગાડું ભાંગી જાય, એવું લોકમાં કદાપિ સંભવે નહિ. આવું ત્રણ પ્રકારનું ચરિત્ર ભગવાનમાં વધારે આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર રાગના પ્રશ્નથી શુક આ સાતમાં અધ્યાયમાં કહે છે. અહિં કહેવામાં આવતું ચરિત્ર પહેલાં કહેલા ચરિત્ર કરતાં પણ ભગવાનમાં વધારે આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને તેના કરતાં વધારે અલૌકિક છે એવી સંગતિ છે. અલૌકિક ચરિત્રના જ્ઞાનથી ભગવાનમાં વિશેષ આસક્તિ થાય છે, તેથી તેવા ચરિત્રનો પ્રસંગ પણ વિશેષ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. (પ્ર)

ઉત્કેષણમવક્ષેપઃ પ્રસારણમિતીર્યતે ॥

રાજસાનાં તામસાનાં સાત્ત્વિકાનાં ચ સદ્ગ્રહે ॥ કા. ૩ ॥

રાજસ, તામસ અને સાત્ત્વિક (લક્તો)ના સંગ્રહ (નિરોધ) માટે જોયે ફેંકવાનું, નીચે પછાડવાનું અને પહોળું કરવાનું, એમ (ત્રણ ચરિત્ર) કહેવામાં આવે છે. કા. ૩.

‘લવિષ્યમાં મને આ ઉપયોગી થશે’ એમ જણીને ઉત્તમ અથવા ખીજ પદાર્થને લોકમાં પોતાનો (પોતાની મિલકત) તરીકે રાખી મૂકવામાં આવે છે, તેને ‘સંગ્રહ’ કહે છે. અહિં ‘સંગ્રહ’ શબ્દ આ સમયના (સાતમાં અધ્યાયની લીલાના સમયના) લક્તોનો નિરોધ માટે જ યોજાયો છે. તેથી તેઓના નિરોધ માટે આ ત્રણ ચરિત્રો કહેવામાં આવે છે એવો સંબંધ છે. (ટિ.)

જોયે ફેંકવાનું એટલે ગાડાને જોયે ફેંકવાનું, નીચે પછાડવાનું એટલે તૃણાવર્તને નીચે પછાડવાનું, અને પહોળું કરવાનું એટલે બગાસું ખાવાની લીલામાં મુખને પહોળું કરવાનું. (લે. યો. કા.)

અહિં ‘સંગ્રહ’ પદ્ધતિ રાજસ વિગેરે લક્તોનો નિરોધ જ કહેલો છે, અને નિરોધ માટે આ ત્રણ લીલાઓ કહેવામાં આવે છે, એવો સંબંધ છે. દશમસ્કંધના નિબંધમાં કહ્યું છે કે ‘ગાડું તામસ કહેલું છે, તૃણાવર્ત રાજસ કહેલો છે, તેમજ પુત્રભાવથી લાડ લડાવવાનું તથા મોહ ઉત્પન્ન કરવાનું સાત્ત્વિક છે.’ (૩.૧૦.૪૬-૪૭) તેથી અહિં જણાવેલ ત્રણ ચરિત્રોથી અનુક્રમે તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક લક્તોનો નિરોધ કરેલો છે. કારિકામાં રાજસ, તામસ અને સાત્ત્વિક કહેલ છે, તેથી એ ક્રમ પ્રમાણે કહેલાં નથી એમ જણાય છે. (કા)

૧. ‘વિગેરે’ શબ્દથી તૃણાવર્તનો વધ અને જૂંભાલીલા (ભગવાને બગાસું ખાધું તે લીલા) કહેલાં છે. (કા)

સુતં ચિત્તમથોહ્યાસ્ય ત્યાજ્યિત્વા ચ લૌકિકાન્ ॥

સ્વાસક્તિસિદ્ધયે પ્રીત્યા દુઃખં ચ કૃતવાન્ કચિત્ ॥કા.૪॥

પછી સુતેલા ચિત્તનો ઉલ્લાસ કરીને લૌકિકોનો ત્યાગ કરાવીને, પોતામાં આસક્તિ કરાવવા પ્રીતિથી કાર્ધવાર (ભગવાને) દુઃખ પણ (ઉભું) કર્યું. કા. ૪.

પૂતનાનો સંહાર કર્યા પછી સુતેલા એટલે ત્રણ માસ સુધી (ભગવાનમાં) આસક્તિમાં વધારો નહિ થવાથી સામાન્ય જ આસક્તિવાળા રહેલા ભક્તોના ચિત્તનો, ઉલ્લાસ કરીને એટલે તેને વધારે આસક્તિ માટે યોગ્યતાવાળું કરીને, તેને સ્ફુરતા લૌકિક વિષયોનો ત્યાગ કરાવીને, તેની પોતામાં વિશેષ આસક્તિ થાય તે માટે પ્રીતિથી એટલે ભક્તો માટેના પોતાના પ્રેમને લીધે, કાર્ધવાર તૃણાવર્તને પછાડવાની વિગેરે લીલામાં ભગવાને ભક્તોને દુઃખ પણ કર્યું. આવી રીતે તેઓના ચિત્તનો ઉલ્લાસ વિગેરે કરીને તેઓનો નિરોધ કર્યો એવો અર્થ છે. અહિં પહેલી (ગાડને જાએ ફેંકવાની) લીલાથી લૌકિક રીતે ભગવાને પોતામાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરી, બીજી (તૃણાવર્તને નીચે પછાડવાની) લીલાથી ભક્તોપરની પ્રીતિથી તેઓને દુઃખ કર્યું, અને ત્રીજી (બગાસું ખાવાની) લીલાથી (ખાલકથી એવી લીલાઓ થઈ શકે નહિ, એવી) અસંભાવના દૂર કરી એમ બાણવું. (પ્ર)

સુતેલા એટલે સારી રીતે પદાર્થ ગ્રહણ કરી શકે નહિ તેવા મૂઢ, યશોદાના ચિત્તનો ઔત્થાનિક (ભગવાનને ધરમાંથી બહાર કાઢતી વખતે કરવામાં આવેલા) ઉત્સવની પ્રેરણાથી ઉલ્લાસ કરી, ત્યાં ભેગા થએલા ગોપોનાં પૂજન વિગેરે લાકિક ધર્મોનો તેમની પાસે ત્યાગ કરાવી, પ્રપંચનું તેમને વિસ્મરણ કરાવી, પછીનાં પ્રકરણમાં તેમની પોતામાં આસક્તિ કરાવવા માટે તે પ્રમાણે (દુઃખ ઉભું) કર્યું, એવો અર્થ છે. (લે)

સુતેલા એટલે વધારે આસક્તિ વિનાના, યશોદા વિગેરેના ચિત્તનો ઉલ્લાસ કરીને એટલે વધારે આસક્તિવાળાં થવા માટે તેમને તૈયાર કરીને, લૌકિકોના તેમની પાસે ત્યાગ કરાવીને પોતામાં તેમની આસક્તિ થાય તે માટે, પ્રીતિથી એટલે ભક્તો માટેના પોતાના પ્રેમને લીધે, કાર્ધવાર તૃણાવર્તને પછાડવાની વિગેરે લીલામાં (ભક્તોને) દુઃખ કર્યું. (યો)

યશો હિ સર્વગં ચેત્સ્યાત્ સ્વાસક્તયૈવ ચ તદ્ ભવેત્ ॥

યશોદાનંદયોરગ્ન નિઃપ્રપન્નો વિધીયતે ॥કા.૫॥

જો (ચરિત્ર અથવા દુઃખ) સર્વત્ર (સર્વને પહોંચતું) થાય તો તેનાથી યશ થાય અને તે પોતામાં (ભગવાનમાં) આસક્તિ (થવા)થી જ થાય. યશોદા અને નંદનો પ્રપંચરહિત (નિરોધ) અહિં (ભગવાનથી) કરવામાં આવે છે. કા. ૫.

ભગવાનનું ચરિત્ર સર્વને પહોંચતું થાય તો (તેનાથી ભગવાનનો યશ થાય). ભગવાનમાં (આસક્તિ થાય તો તેમનું ચરિત્ર સર્વને પહોંચતું થાય, કારણ કે આસક્તિ થવાથી) સર્વ ભગવાનના (ગુણો)નું ગાન કરે તે સંભવે છે, અને તેથી ભગવાનનું ચરિત્ર સર્વને પહોંચતું થાય; અને ચરિત્ર સર્વને પહોંચતું થાય તો તેનાથી ભગવાનનો યશ થાય.

અર્થવા દુઃખ સર્વને પહોંચતું થાય એટલે સર્વને દુઃખ થાય એટલે ભગવાન તે દુઃખ મટાડે તેથી સર્વની ભગવાનમાં આસક્તિ થાય. આસક્તિ થવાથી સર્વ ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરે, તેથી ભગવાનનો યશ થાય. સર્વ ભક્તોને ભગવાન તે માટે જ દુઃખ કરે છે, એમ સર્વને દુઃખ કરવાનું તાત્પર્ય અહિં કહેલું છે. (ટિ. કા.)

‘ભગવાન સાથે અધિક સંબંધ થતાં ભગવાનમાં આસક્તિ થશે. આસક્તિ કરાવવાં ભક્તોને દુઃખ કરવાનું શું પ્રયોજન ?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભાવિ (ભગવાને આસુરવ્યામોહ કર્યા પછીના) ભક્તો કૃતાર્થ થાય તે માટે ભગવાનના યશની જરૂર છે, અને યશ ગાન કરવાથી પ્રસરે છે. ભગવાનમાં આસક્તિ હોય તો જ તેમના ગુણોનું ગાન કરાય. એ સર્વનો વિચાર કરી, પોતાનો યશ પ્રકટ કરવા ભગવાને એ પ્રમાણે કર્યું (ભક્તોને દુઃખ દીધું) એવો અર્થ છે. જેમાંથી પ્રપંચ નીકળી ગયો છે તેવા યશોદા અને નંદનો નિરોધ આ અધ્યાયમાં ભગવાન કરે છે. (પ્ર)

દુઃખ સર્વને પહોંચતું હોય તો ભગવાનનો યશ (તે દુઃખ મટાડવાથી) થાય, અને ભગવાનમાં આસક્તિ હોય તો જ ભક્તોને દુઃખ થાય. આસક્તિ ન હોય તો ભક્તોને દુઃખ ન થાય એવો ભાવ છે. જેમાંથી પ્રપંચ નીકળી ગયો છે તેવો યશોદા અને નંદનો ભાવ અહિં એટલે આ પ્રમાણપ્રકરણમાં (ભગવાન કરે છે) એવો અર્થ છે. (લે)

આનુષંગિકમન્યેષાં ગોપાનાં સર્વદેહિનામ્ ॥

ગોપીનામિતિ તત્રાદ્યે યશોદાયા વીતન્યતે ॥કા.૬॥

બીજા ગોપો, સર્વ પ્રાણીઓ અને ગોપીઓનો ગૌણ (પ્રપંચાભાવ) કરેલો છે, તેમાં પહેલામાં યશોદાનો (વિસ્તારથી) કહેવામાં આવે છે. કા. ૬.

બીજા ગોપો વગેરેનો ગૌણતાથી નિઃપ્રપંચભાવ (પ્રપંચની વિસ્મૃતિ વિગેરે) કરેલો છે. (પ્ર)

બીજા ગોપો વિગેરેના પ્રપંચનો અભાવ ગૌણતાથી કરેલો છે. પહેલાં એટલે ગાડાનાં પ્રકરણમાં માત્ર યશોદાનો (પ્રપંચાભાવ) કરેલો છે, બીજાઓનો ગૌણતાથી પણ કરેલો નથી એવો અર્થ છે. (લે-કા) કારિકાર્થ સંપૂર્ણ.

ગયા (પાંચમા) અધ્યાયમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરીને પ્રપંચની વિસ્મૃતિ કરાવીને, (ભગવાને)^૧ યશોદાની પોતામાં વિશેષ આસક્તિ (ઉત્પન્ન કરી)^૨ એમ કહેવા,^૩(પહેલાં ગાડાના પ્રકરણમાં યશોદાના પ્રપંચના અભાવ(નાશ)નું ફરીથી વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવે છે.)^૪ બીજા (કેટલાકના) મત^૫ પ્રમાણે માત્ર પ્રપંચની વિસ્મૃતિ જ પુરુષાર્થ છે, તેથી ‘(શુકદેવ યશોદાની) ભગવાનમાં આસક્તિ કહેશે નહિ’ એવી શંકા થવાથી રાજા (પરીક્ષિત) અહિંથી ત્રણ શ્લોકોથી પ્રશ્ન પૂછે છે:-

રાજોવાચ । રાજા કહે છે:-

येन येनावतारेण भगवान् हरिरीश्वरः ॥

કરોતિ કર્ણરસ્યાનિ ચરિતાનિ ચ નઃ પ્રમો ॥૧॥

હે પ્રભો! જે જે અવતારથી ભગવાન હરિ ઈશ્વર ચરિત્રો કરે છે, તે અમારા કર્ણને રસ ઉત્પન્ન કરનારાં (હોય છે). ૧.

सर्वं चरित्रं हितकृद् गुणकृच्च ततोऽधिकम् ॥

તત્રાપિ સ્નેહજનકં તદ્ વક્તવ્યમિતિ સ્થિતિઃ ॥કા.૭॥

(ભગવાનનું) સર્વ ચરિત્ર હિત કરનારું^૧ છે, અને ગુણ કરનારું^૨ તેતાથી અધિક છે. તેમાં પણ સ્નેહ ઉત્પન્ન કરનારું^૩ અધિક છે, તે ભગવાનમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન કરનારું ચરિત્ર કહેવું જોઈએ એવી સ્થિતિ^૪ છે. કા. ૭.

૧. ૨. આ શબ્દો શ્રીસુઓધિનીમાં અધ્યાહાર રાખેલા છે. (લે)

૩. ૩. અહિં કૌંસમાં કહેલ ભાગનો ઉપરની છટ્ટી કારિકામાં આવેલ તે સાથે અન્વય લેવાનો છે. (લે)

૪. તે સમયે પણ ઋષિઓમાં ધણા મતભેદ હતા, અને કેટલાકના મત પ્રમાણે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ (દૂર થવું) એ જ મોક્ષ હતો, તેથી (રાજાને એવી શંકા થાય છે) એવો ભાવ છે. (લે)

૫. ભગવાનનાં હિત કરનારાં, ગુણ કરનારાં અને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં ચરિત્રો અનુક્રમે આ અધ્યાયમાં પહેલા ત્રણ શ્લોકોથી રાજા પૂછે છે. હિત કરનારાં એટલે (સાંભળવાથી) કર્ણને રસ ઉત્પન્ન કરનારાં વિગેરે ચરિત્રનાં શ્રવણનાં ફલરૂપ સાધારણ ગુણવાળાં. ગુણ કરનારાં એટલે સર્વદોષોને મટાડીને શુદ્ધ સત્ત્વ વિગેરે ગુણો કરનારાં. હિત કરનારાં ચરિત્રોથી આ ગુણ કરનારાં ચરિત્રો અધિક છે, તેથી પણ અધિક ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારું ગાડાના ભાંગવારૂપ ચરિત્ર છે. આ સ્નેહ એટલે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં ચરિત્રો ખાસ કહેવા યોગ્ય છે, એવી સ્થિતિ એટલે મર્યાદા છે. (કા)

૬. સ્થિતિ એટલે સ્નેહ ઉત્પન્ન કરાવવાના પ્રયોજનવાળી મર્યાદા. (પ્ર)

ભગવાનનું બધુંય ચરિત્ર સર્વથી ઉત્તમ છે, એમ આરંભમાં (રાજા) કહે છે. જે જે એટલે મત્સ્ય કૃમિ વિગેરે અવતારોમાં જે જે ચરિત્રો ભગવાન કરે છે તે અમારા કાનને રસ ઉત્પન્ન કરનારાં છે એવો સંબંધ છે. કોઈની પ્રીતિ શ્રીકૃષ્ણ અવતારમાં કરેલા ચરિત્રમાં જ હોય, એવા પક્ષ(વિષય)માં (ભગવાનમાં) અવતારથી થતા ભેદનું બીજું નામ દ્વેષ છે, (બીજા અવતારો પ્રતિ દ્વેષ દર્શાવે છે) એમ સિદ્ધ થાય. તેથી તેમ જ જ્ઞાત્ય તે માટે 'જે અવતારથી જ કરે છે' એમ કહેવું બેઠ્યું. (એટલે ચરિત્ર કરનાર ભગવાન છે, અને તે અવતાર લઈ ચરિત્ર કરે છે.) (વળી) અવતારપરાયણું રહેવાથી (અવતાર જ મુખ્ય છે એમ માનવાથી) ભગવાન લૌકિક છે એવી ભુદ્ધિ થાય. તેથી તેમાં (અવતારમાં) આદર રાખવો બેઠ્યો નહિ, એમ ('ચેન' 'જે' શબ્દ) બીજીવાર મૂકી કહેલું છે. ખરી રીતે તો (ચરિત્રમાત્ર) ભગવાન કરે છે. તે કરવાનું પ્રયોજન 'હરિ' (સર્વના હુઃખ હરનાર) શબ્દથી કહેલું છે. તે પ્રમાણે (હુઃખ હરનાર તરીકે) (પોતાનો) આવિર્ભાવ (કરણ)ની યોગ્યતા 'ઈશ્વર' (નિયામક) શબ્દથી કહેલી છે. અમો આ સમયના સેવકોનું તેવું ભાગ્ય નહિ હોવાથી અમને (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું) દર્શન થતું નથી તોપણ, આપ (શુક) વિગેરેની કૃપાથી (ચરિત્રો) કહ્યુંને રસ ઉત્પન્ન કરનારાં થાય છે. 'લોકમાં તે (કાવ્ય વિગેરે અંશોમાં) લખાયાં નથી' એવી શંકા પણ નથી, એમ જણાવવા 'ચરિત્રો' શબ્દ ચોજેલો છે. ચરિત્ર એટલે (કાવ્ય વિગેરે અંશોમાં) લખાયેલ કૃત્ય. મૂલકલોકમાં 'જિ' શબ્દ છે તે એમ જણાવે છે, કે મોટાઓના મોઢેથી અકસ્માત્ કહેવાયેલું (કૃત્ય) પણ (ચરિત્ર છે). અમારા એટલે સર્વ શ્રોતાઓના (કહ્યુંને રસ ઉત્પન્ન કરતાં હોય છે). (મારા) અંતઃકરણનું (તમને) જ્ઞાન છે. અને હું બોલું (અંતઃકરણમાં હોય તેથી જૂઠા પ્રકારનું અથવા બીજું) કહું તો (મને) દંડ કરવાનું તમારામાં સામર્થ્ય છે, એમ જણાવવા 'પ્રભો !' એવું સંબોધન (રાજા શુકદેવને કરે છે). (૧)

જે કે અભિપ્રાય સહિત ચરિત્રનું શ્રવણ કરણમાં આવે તો (ભગવાનનું) બધુંય ચરિત્ર આવા ગુણ ઉત્પન્ન કરનારું થાય છે, તોપણ જો ચરિત્ર ઉપર ઉપરથી (અભિપ્રાય બાધાવિના સાંભળવામાં આવે તો) પણ સર્વ દોષોને મટાડીને સર્વ ગુણો આપનારું થાય તે કહેા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

યચ્છ્રવતોપૈત્યરતિર્વિતૃષ્ણા સત્ત્વં ચ શુદ્ધત્યચિરેણ પુન્સઃ ॥

અક્તિર્હરૌ તત્પુરુષે ચ સંખ્યં તદેવ હારં વદં મમ્બસે ચેત્ ॥ ૨ ॥

જે સાંભળનારની અરતિ અને (સંસારની) સર્વ તૃષ્ણા જતાં રહે છે, અને પુરુષનું સત્ત્વ તરત જ શુદ્ધ થાય છે, હરિમાં ભક્તિ અને તેમના સેવકો જ્ઞાતિ સિત્તા થાય છે, તે જ (આપ) યોગ્ય માનો તો મનોહર થાય તેમ કહેા. ૨.

જે ચરિત્ર સાંભળનાર પુરુષની, ભગવાનના ચરિત્ર સંબંધી જે અરતિ (અણુગમે) (હોય) તે જતી રહે (તે કહેા). (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય અને (તેમણે) પોતાના ઉપર કરેલા ઉપકાર જાણવામાં આવે ત્યારે તેમ થાય છે (ચરિત્ર સાંભળવામાં અણુગમે હોય તે જતો રહે છે). અને (૨) (જે ચરિત્ર સાંભળનારને) સંસાર બાધક (પીડા કરતારો) છે એવું જ્ઞાન થતાં, સંસારના સંબંધની તૃષ્ણા (લોભ) બધી જતી રહે છે (તે કહેા).

આ બે અનુક્રમે ગુણ અને દોષના અભાવસ્વરૂપ છે, અથવા (બંને) સામાન્ય રીતે દોષના અભાવસ્વરૂપ છે. હવે ગુણ કહે છે. અને (૩) (જે સાંભળનાર) સ્વતંત્ર પુરુષનું સત્ત્વ તરત જ શુદ્ધ થાય છે (તે કહે). સત્ત્વ એટલે અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ (ભગવાન)નાં સંસારથી અતીત^૩ ચરિત્રનું શ્રવણ થતાં, જેમ ભગવાનના મુખારવિંદમાં ત્રણ લોકનું વર્ણન (શ્રવણ કરવાથી થયું તેમ) કામ, ક્રોધ વિગેરે વાસના-રહિત થાય છે. વળી (૪) (જે સાંભળનારને) જેમ (ભગવાનને) ઉલ્ખલ સાથે બાંધવાના (પ્રસંગમાં થયું તેમ) હરિમાં ભક્તિ થાય છે, અને (૫) જેમ યમલાઘ્નન ભાંગવાના (પ્રસંગમાં થયું તેમ) તેમના પુરુષ એટલે ભગવાનના સેવકો સાથે મિત્રતા થાય છે (તે કહે). અહિં ‘જ્ઞ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે જે સાંભળનારને) ભગવાનના સેવકના સેવક સાથે પણ મિત્રતા થાય છે (તે પણ કહે). તે (તેવાં જ) ચરિત્ર જે પ્રકારે મનોહર થાય તેમ કહે, એવી (રાજા) પ્રાર્થના કરે છે. બે આપ (શુકદેવ) યોગ્ય માનો તો, એટલે ‘તેવું ફલ આને (મને પરીક્ષિતને) પ્રાપ્ત થાઓ’ એવી બે આપની કૃપા થાય તો કહે. (ભગવાનના ચરિત્રનો) અધિકાર પ્રમાણે બોધ કરવાથી તે મનોહર (મન હરનાર) થાય છે. એવી રીતે પાંચ પ્રકારનું ચરિત્ર પૂછેલું છે. તે (શુકદેવ) અનુક્રમે તૃણાવર્તના વધથી આરંભી કહેશે.

(૧) તૃણાવર્તનો વધ આશ્ચર્યસ્વરૂપ છે એટલે તેના(શ્રવણ)થી (ચરિત્ર સાંભળવાનો) અણુગમો જતો રહે છે, (૨) ભગવાનમાં સર્વ (પદાર્થમાત્ર) હોવાથી (બગાસું ખાવાની લીલાથી) સંસારમાંની તૃણા પણ જતી રહે છે, (૩) ભગવાનનાં નામો ધૂર્તતા વિગેરેનું શ્રવણ કરવાથી અંતઃકરણ દેહ, ઈંદ્રિયો વિગેરે શુદ્ધ થાય છે, (૪) ઉલ્ખલ સાથે (ભગવાનને) બાંધ્યા એ(ચરિત્રના શ્રવણ)થી ભગવાનમાં ભક્તિ થાય છે, અને(૫) (ભગવાને) યમલાઘ્નનનો ભંગ કર્યો તે(ચરિત્રના શ્રવણ)થી (તેમના સેવકો સાથે) સખ્ય થાય છે. (૨)

આ (ઉપર જણાવેલ) પાંચ પ્રકાર(નાં ચરિત્ર) પહેલાં, શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર એક ચરિત્ર સામાન્ય રીતે કહે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે^૧ છે:-

અથાન્યદપિ કૃષ્ણસ્ય તોક્તાચરિતમદ્ભુતમ્ ॥

માનુષં લોકમાસાચ તજ્ઞાતિમનુરુન્ધતઃ ॥૩॥

આરંભમાં જ (તરત જ) મનુષ્યલોકમાં આવીને તેમની જાતિને અનુસરતાં (કરેલું) શ્રીકૃષ્ણનું બીજું પણ તેવું અદ્ભુત બાહ્યચરિત્ર (કહે). ૩.

૧. ભગવાનનાં ચરિત્રનું શ્રવણ કરવાનો અણુગમો જતો રહે તે ગુણ છે, અને સંસારમાં તૃણા મટે તે દોષનો અભાવ છે. સરતિ: એટલે અણુગમો; અરતિ જતી રહે એટલે રતિ જ રહે, એમ થવાથી એને ગુણ કહેલ છે. રતિનો અભાવ તે અરતિ, તેનો અભાવ એટલે રતિ. એમ રતિ ગુણ થાય છે. આમ અર્થ લેવાથી (અરતિ મટે ત્યારે) શુદ્ધ સત્ત્વ વધે છે તે યોગ્ય નથી. તેથી ફરીથી અરતિના અભાવને પણ દોષનો અભાવ જ કહેલ છે. (પ્ર)

અરતિનો અભાવ એ ‘રતિ’ ન ગણાય. અણુગમોનો અભાવ એટલે પ્રેમ નહિ, પણ પ્રેમ પણ નહિ અને દ્વેષ પણ નહિ, એવી સ્થિતિ થાય. તેથી આ બીજો અર્થ કરેલ છે તે યોગ્ય જ છે.

૨. જ્ઞાન જેના આત્મા એટલે સ્વરૂપમાં છે તે જ્ઞાનાત્મા. જ્ઞાનાત્મા એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ. (લે)

૩. સંસારનો અત્યય એટલે નાશ કરાવે તે સંસારથી અતીત. (પ્ર)

(અથ) એટલે જૂદા આરંભથી? (કહો). (અથ) આરંભમાં જ? કહો. (કાંઈપણ) અંતર વિના એટલે તરત જ કહો. જેમ બાલકની અવસ્થામાં પૂતનાનો વધ કર્યો તેવું બીજું પણ (કહો). તેવી જ રીતે (પૂતનાવધ પ્રમાણે) જે ચરિત્ર બાલક અવસ્થામાં કરેલું (હોય તે કહો). બીજા અવતારમાં બાલક અવસ્થામાં કરેલું ચરિત્ર કહેવાનું નથી (પણ શ્રીકૃષ્ણ એવી અવસ્થામાં કરેલું હોય તે જ કહેવાનું છે), એમ જણાવવા 'શ્રીકૃષ્ણનું' પદ યોગ્યેતું છે. અથવા બાલક અવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણે ચરિત્ર કરેલું હોય તે સંભવે છે, એમ જણાવવા ('શ્રીકૃષ્ણનું' પદથી) ભગવાનનું નામ (લીધેલું છે). 'બાલચરિત્ર' એટલે બાલકે કરેલું ચરિત્ર. જે ઉઠવાને સમર્થ ન હોય તે બાલ. તે (બાલે કરેલું ચરિત્ર) પણ અદ્ભુત એટલે અલૌકિક, લોકમાં જેનું કારણ જાણી ન શકાય અને જેની કલ્પના થઈ શકે નહિ તેવું (કહો). તે પણ લૌકિક ભાવથી (શ્રીકૃષ્ણે) કરેલું હોય જોઈએ, એમ 'મનુષ્યલોકમાં આવીને' શબ્દોથી કહેલું છે. મનુષ્યલોક એટલે ભૂમિ ઉપર આવીને માનુષ(મનુષ્યના)ભાવનો સ્વીકાર કરીને, તેમની જાતિને એટલે બાલકોની જાતિને અનુસરતાં, જેમ ગોવાળીઆના બાલકો કરે તેમ જાતિલીલાનું ઉલ્લંઘન કર્યો વિના કરેલું, (બીજું) તેવું એટલે પૂતનાવધના સરખું એક ચરિત્ર કહો, એવી પ્રાર્થના (કરેલી છે). (ઠ)

(ત્રીજા શ્લોકમાં જેને માટે પ્રાર્થના કરી) તેવું જ સર્વ (દશે) ઇંદ્રિયો અને (ચાર) અંતઃકરણની (ભગવાનમાં) પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારૂં ગાઠાને ભાંગવાસ્થય ચરિત્ર શુક નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચૌદ^૧ શ્લોકથી કહે છે:-

શ્રીશુક ઉવાચ । શ્રીશુક કહે છે:-

કદાચિદૌત્થાનિકકૌતુકાપ્લવે જન્મર્ક્ષયોમે સમવેતયોષિતામ્ ॥

વાદિત્રગીતદ્વિજમન્ત્રવાચકૈશ્વકાર સૂનોરભિષેચનં સતી ॥ ૪ ॥

કોઈ એક સમયે જન્મનક્ષત્રનો યોગ હતો ત્યારે નિષ્કમણ(સંસ્કાર)ના ઉત્સવના સ્નાનમાં એકત્ર થએલી સ્ત્રીઓ મધ્યે સતીએ (યશોદાએ) વાણંત્રો, ગીતો તથા બ્રાહ્મણોના મંત્રોચ્ચાર સાથે પુત્રનો અભિષેક કર્યો. ૪.

પ્રથમ આ શ્લોકમાં ઉત્સવનું વર્ણન કરે છે. ઔત્થાનિક કર્મ એટલે "ચાથા માસમાં નિષ્કમણ (સંસ્કાર કરવો)" એમ શાસ્ત્રમાં કહેલ નિષ્કમણ (બાલકને બહાર

૧. 'અથ' શબ્દના બંને અર્થ લીધેલા છે. (લે)

૨. બીજા અવતારે બાલક અવસ્થામાં કરેલું ચરિત્ર કહેવાનું નથી, એવો (પહેલાં કરેલ) અર્થ લેવાથી, બીજા અવતારોનો અનાદર થાય, તેથી અહિંથી બીજો અર્થ કરે છે. (પ્ર). આ બીજા અર્થમાં એમ કહે છે કે બાલક અવસ્થામાં પણ શ્રીકૃષ્ણે ચરિત્ર કરેલું હોય તે સંભવે છે. એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે બીજા અવતારોએ બાલક અવસ્થામાં ચરિત્ર કરેલ હોય તેવું સંભવતું નથી. તેથી શ્રીકૃષ્ણાવતાર બીજાથી ઉત્તમ છે, એવો ભાવાર્થ નીકળે છે જ. તેથી બીજો અર્થ કરવાનું પ્રકાશમાં કહેલું પ્રયોજન ઘટતું હોય તેવું જણાતું નથી.

૩. દશ ઇંદ્રિયો અને ચાર અંતઃકરણ, એમ ચૌદને પ્રીતિ કરનારૂં હોવાથી ચૌદ શ્લોકોથી કહે છે, એમ ચૌદ શ્લોકથી કહેવાનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (લે) મન સાથે અગીઆર ઇંદ્રિયો, અને બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર, એ ત્રણ અંતઃકરણ મળી ચૌદને (પ્રીતિ કરનારૂં હોવાથી ચૌદ શ્લોકથી કહે છે). (યો).

ખુદલી હવામાં લઈ જવાનો) સંસ્કાર.^૧ (નિષ્ક્રમણ સંસ્કાર કરતા હતા) તે જ દિવસે રોહિણી નક્ષત્ર હતું.^૨ ઔત્થાનિક (નિષ્ક્રમણનું) કર્મ કરીને, ત્યાં (તે કર્મ કરવામાં) ચિત્તમાં ઉત્સવનો આવેશ થતાં, તે કર્મ ઉત્સવથી કરવું એવું વિચારી, તે જ દિવસે જન્મના નક્ષત્ર(રોહિણી)નો યોગ હોવાથી એકત્ર થયેલી સર્વ સ્ત્રીઓની મધ્યે, તૂર્ય વિગેરે વાલ્મીકી, સ્ત્રીઓએ અને પુરુષોએ ગાયેલાં ભાતભાતનાં ગીતો તથા દ્વિજો એટલે બ્રાહ્મણોએ કરેલા મંત્રોના ઉચ્ચારો સાથે, (સતી યશોદાએ) પુત્રનું અભિષેચન કર્યું, એટલે કલશ સ્થાપન કરીને બ્રાહ્મણો મંત્રો સાથે કરે છે તેવો પ્રોક્ષણ(સ્નાન કરાવવા)સ્વરૂપ (સંસ્કાર) કર્યો. મંગલસ્નાન વિગેરે (કર્મ) તો પહેલાં જ કરેલું હતું. પ્રોક્ષણસંસ્કાર કરવાથી અભ્યુદય (ચડતી, આબાદી) થાય છે (તેથી તે કર્યો); કારણ કે તે (યશોદા) સતી એટલે પતિવ્રતા હતાં અને તેથી પતિનો અભ્યુદય ઇચ્છતાં હતાં; અથવા યશોદા સતી હતાં તેથી બીજે સ્થલે^૩ ઉત્સવ કરે તેવાં ન હતાં. (૪)

એ પ્રમાણે (ગયા શ્લોકમાં) મોટા ઉત્સવનું વર્ણન કરી, બાલકનું વિસ્મરણ થાય તે માટે તેમને પર્યંકમાં યોદાડ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

નન્દસ્ય પત્ની કૃતમજ્જનાદિકં વિપ્રૈઃ કૃતસ્વસ્ત્યયનં સુપૂજિતૈઃ ॥

અન્નાજ્યવાસઃસ્રગમીષ્ટધેનુભિઃ સજ્ઞાતનિદ્રાક્ષમશીશયચ્છનૈઃ ॥૫॥

સ્નાન વિગેરે કરેલા, અન્ન, ઘી, વસ્ત્રો, માલાઓ, માગેલા પદાર્થો અને ગાયોથી સારી રીતે પૂજાયેલા બ્રાહ્મણોએ જેમનું સ્વસ્ત્યયન કરેલું છે તેવા, અને જેમની આંખમાં નિદ્રા આવી છે તેવા (બાલકને), નંદજીની પત્નીએ ધરિથી યોદાડ્યા.

નંદજીનાં પત્ની નંદજીનું કાર્ય (આવેલા મજ્જના લોકોનો સત્કાર કરવાનું વિગેરે) અવશ્ય કરે. જો તેમ ન હોય તો તે (સત્કાર વિગેરે કાર્ય) ન થતાં નાતીલાઓને મનઃકુંપ થાય. તેથી (સત્કાર વિગેરે કરવાનો સમય મળે તેથી) સ્નાન વિગેરે કરેલા ભગવાનને આંખમાં નિદ્રા આવતાં તેમણે તેમને યોદાડ્યા એવો સંબંધ છે.

૧. બાલકને મંગલ(દ્રવ્ય)થી સ્નાન કરાવી, ઇષ્ટ દેવતાની પૂજા કરી, 'ઉદ્ગાતા . . ' વિગેરે મંત્રોથી કુમાર(બાલક)ને શણગારી, મંગલ તૂર્ય વિગેરે વાલ્મીકીના અવાજ સાથે ઇર્ષ દેવાલયે અથવા ગંગા વિગેરે નદીના તીરે અથવા સારા ચમૂતરા અથવા સગાંઓના ઘેર જઈ, ત્યાં અંધુઓ વિગેરે જે બેટ આપે તે લઈ, પાછા ઘેર આવી પુણ્યાહ વંચાવી, આરતી તથા દક્ષિણા વિગેરેથી મોટા ઉત્સવ કરવો, તેવું નિષ્ક્રમણ સંસ્કારનું સ્વરૂપ છે. (પ્ર)

૨. આ વાક્ય બહુ પ્રયોજનવાળું નહિ હોવા છતાં, તેમાં સ્વરૂપનું કીર્તન કરેલું છે, તે (માત્ર) વ્યાખ્યાન નથી. (ટિ)

જન્મના રોહિણી નક્ષત્ર પછી, ચૌથીવાર રોહિણી નક્ષત્ર ૧૦૮ દિવસે આવે. (કારણ કે ચંદ્ર દરરોજ એક નક્ષત્રનો ભોગ કરે છે, અને ૨૭ નક્ષત્રો છે, તેથી ૨૭ દિવસે તેનું તે નક્ષત્ર ફરી આવે ૨૭×૪=૧૦૮). આમ હોવાથી ભા. ૨.૭. ૨૭ પ્રમાણે ચૌથા માસના અઢારમા દિવસે (૩ માસના ૬૦ દિવસ+૧૮=૧૦૮). (જન્માષ્ટમીથી આરંભ કરતાં) એટલે માગશર શુદ્ધ ૧૧ પહેલાં આ ઉત્સવ ન આવે, એમ આ વાક્યથી આ ઉત્સવનું સ્વરૂપ જ કહેલું છે. (પ્ર)

૩. બીજે સ્થલે એટલે પતિ ન હોય ત્યાં. (પ્ર) બીજે સ્થલે એટલે પોતાના પિતા વિગેરેના ઘેર, યશોદા સતી હોવાથી તેમણે ઉત્સવ બીજે સ્થલે કર્યો ન હતો. (લે)

આરંભમાં^૧ સ્ત્રીઓને બોલાવી, (ભગવાનને) સ્નાન કરાવવાના સ્થાનને શણગારી, જાતજાતનાં ગીતો ગાતાં તેલથી તથા જાતજાતના સુગંધવાળા દ્રવ્યોથી સ્નાન કરાવી, આભરણો^૨ પહેરાવી, કસ્તૂરી ગોરોચન વિગેરેનું તિલક દર્દ (કરી), ધૂપ વિગેરેથી (સ્નાનથી થએલ) ભીનાશ મટાડી, સર્વ આભરણોથી શણગારી,^૩ ત્યાર પછી વિપ્રોએ જેમનું સ્વસ્ત્યયન એટલે રક્ષાબંધન વિગેરે કરેલું છે તેવા, (ભગવાનને પોઢાડ્યા). તે (સ્વસ્ત્યયન કરનારા) બ્રાહ્મણોને ઘણું દાન કરી, સંતોષ પામેલા તેઓના આશીર્વાદો લઈ, (બાલકે પોતાને) થાક લાગેલો છે એવો દેખાવ કરતાં, તેમની આંખમાં નિદ્રા આવી છે એમ માની, યશોદાએ તેમને પોઢાડ્યા.

અન્ન એટલે ઓદન (ચોખા), ઘી, માલા, વસો, માગેલા પદાર્થો અને ગાયો, તે બધાએ પદાર્થોથી બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી (તેમને દાનમાં આપ્યા). તે બ્રાહ્મણોની જ્ઞાનશક્તિનો સંકોચ કરવા ભગવાનની આંખમાં નિદ્રા ભરાણી. જો તેમ થયું ન હોત (તેમની જ્ઞાનશક્તિનો સંકોચ થયો ન હોત) તો તેઓ આશિષો ન આપત.^૪ (યશોદાએ) ધીરેથી એટલે જેમ કરવાથી નિદ્રા જતી ન રહે તેમ ધીરા હાથે (પોઢાડ્યા).

બ્રાહ્મણોની પ્રીતિ ચાર પ્રકારથી થાય છે. (૧) પ્રથમ ધી સહિત ભોજન(અન્ન)થી. (૨) પછી વસ્ત્રોથી, (૩) એ બંનેથી પોતે પૂર્ણ (સંતુષ્ટ) થઈ આ લોકમાં જે જે પદાર્થની અપેક્ષા (જરૂર) હોય તે માગી લે છે, (માગેલા પદાર્થોથી) અને (૪) પછી વૈદિક કર્મ થઈ શકે તે માટે ગાયો (તેમને આપવાથી). એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારે (પ્રકારના પદાર્થોથી) પૂજાએલા અને લૌકિકમાં પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે માલાઓથી પૂજાએલા (બ્રાહ્મણો) અંતઃકરણપૂર્વક સ્વસ્ત્યયન કરે છે. તેઓની પરમાર્થના વિષયની^૫ (પરમાર્થનું જેનાથી ભાન થાય તેવી) બધી દૃષ્ટિ તિરોહિત થાય તે માટે, (ભગવાનની આંખમાં) સારી રીતે નિદ્રા (ભરાય) છે. (૫)

૧. આરંભમાં એટલે ઘર બહાર નીકળતાં પહેલાં સવારમાં જ વૈદિક મંત્રોથી મંગલસ્નાન કરેલું. હવે (બહાર) મંત્રોથી માત્ર પવિત્ર જલ છાંટી સ્નાન કરવાનું. લૌકિક ઉત્સવ કરવાના અભિપ્રાયથી અહિં બધો ઉત્સવનો પ્રકાર કહેલો છે એમ જાણવું. (લે)

૨. બાલલીલામાં જરૂરી આભરણો જે બાલક સદા પહેરે છે તેવાં નૂપુર વિગેરે આભરણો. (લે)

૩. મૂલ્યલોકમાં 'સ્નાન વિગેરે કરેલા' એમાં 'ભાદિ' 'વિગેરે' શબ્દ છે, તેનું વ્યાખ્યાન આ પેરાના આરંભથી અહિં સુધી કરેલું છે એમ જાણવું. (યો)

૪. તેઓની જ્ઞાનશક્તિનો સંકોચ ભગવાને કર્યો ન હોત તો તેઓ (આશિષો ન આપત પરંતુ) 'આ ભગવાન છે' એમ જાણી તેમની સ્તુતિ કરત. (પ્ર)

તેઓની જ્ઞાનશક્તિનો સંકોચ કર્યો ન હોત તો ભગવાનને પૂર્ણબ્રહ્મ જાણી તેઓ આશીર્વાદ ન આપત. એમ થવાથી બાલલીલાના રસનો અનુભવ ન થાત. તેથી આંખમાં ઉંઘ લાવી તેઓની જ્ઞાનશક્તિનો સંકોચ કર્યો એવો અર્થ છે. (યો)

૫. નિદ્રાનું તાત્પર્ય ઉપર (નોટ ૪ સ્થલે) કહેલું છે. 'સજ્ઞાતનિદ્રાક્ષમ્' શબ્દમાં 'સમ્' ઉપસર્ગ છે, તેનો અર્થ અહિં કહે છે. તેમની પરમાર્થ વિષયની બધી દૃષ્ટિ તિરોહિત થઈ એટલે 'ભગવાનની માતા આપણી પૂજા કરે તે યોગ્ય નથી' એવું પણ તેમને ભાન ન થયું. પરમાર્થના વિષયની એટલે ભગવદ્દેવતા સ્વરૂપના વિષયની પણ તેમની સર્વ દૃષ્ટિ તિરોહિત થઈ એવો અર્થ છે. (લે)

(ભગવાને) એમ કૃત્યું (આંખમાં સારી રીતે નિદ્રા લાગ્યા), એટલે સર્વ બહિર્મુખ થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

ઔત્થાનિકૌત્સુક્યમના મનસ્વિની સમાગતાન્ પૂજયતી વ્રજૌકસઃ ॥

નૈવાશૃળોદ્ વૈ રુદિતં સુતસ્ય સા રુદન્ સ્તનાર્થી ચરણાવુદક્ષિપત્ ॥૬॥

ઔત્થાનિક(સંસ્કાર)માં ઉત્સુક મનવાળી, અભિમાનવાળી, આવેલા વ્રજવાસીઓને પૂજતી, તેણે (યશોદાએ) પુત્રનું રુદન ન જ સાંભળ્યું. સ્તનની ધચ્છાવાળા રડતા (બાલકે) બે ચરણો ઊંચા કર્યા. ૬.

પ્રાદ્યણેને માટે ભગવાને ચક્ષુઓ બંધ કર્યા એટલે ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ (ચક્ષુઓ) બંધ થતાં, લૌકિકની પ્રબલતા થઈ. તોપણ ગયા બે અધ્યાયોમાં પ્રપંચમાંથી યશોદાનો નિરોધ કરેલો હોવાથી, તેમની બુદ્ધિ લૌકિકમાં અત્યંત ન હતી, પણ ભગવાનના સંબંધવાળા લૌકિક(કાર્ય)માં જ હતી, એમ ઔત્થાનિક કર્મમાં (નિષ્ક્રમણ સંસ્કારમાં) શોભા (થાય તે) માટે જે ઉત્સુકતા એટલે લૌકિકમાં આસક્તિ, તે તેમાં જ મનવાળી શબ્દથી કહેલ છે. (યશોદામાં) ભગવાનનો સંબંધ ગૌણ (હલકો) થયો, (અને) પ્રવાહ સર્વથી બલવાળો થયો; તેથી ભગવદંશનો પણ ત્યાગ કરીને, લૌકિક(પુરુષો)ને આવકાર આપવા માટે તે અભિમાનવાળી થઈ, એવું ‘અભિમાનવાળી’^૧ વિશેષણથી કહેલું છે. એવી રીતે બહારના અને અંદરના ભેદથી (બંને પ્રકારે) તે બહિર્મુખ થઈ. ‘આવેલા (વ્રજવાસીઓને) પૂજતી’ શબ્દોથી તેણે પોતાનું કામ પણ (આવેલાનો સત્કાર કરવાનું) કૃત્યું એમ કહેલું છે. જેઓ લૌકિક વ્યવહારથી આવેલા તેઓની તે પૂજા કરતી હતી. માલા, કુંકુમ, લેટો વિગેરેથી બાલકો, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સર્વેની પૂજા કરેલી હોવાથી નરભતિનો પ્રયોગ કરેલો છે. તેઓ બે સત્પુરુષો હોત એટલે સર્વ રીતે ભગવદીયો હોત^૨ તોપણ (તેમની પૂજા કરવાથી) દોષ થાત નહિ, તેથી તેઓ તેવા ન હતા એમ જણાવવા ‘વ્રજવાસીઓને’ શબ્દ યોજેલ છે. તામસ વ્રજ જ જેઓનું ઓક્સ એટલે સ્થાન હતું (તે વ્રજવાસીઓ). જેમાં (વસનારા) ઘણાખરા તામસો હતા તેવા(વ્રજ)માં તેઓ રહેતા હતા, તેથી એ (યશોદા પૂજા કરે તેવી) પદવીએ ચઢવાને યોગ્ય ન હતા. ભગવાન તો નિરોધ (કરવા) માટે જ પધાર્યા હતા, તેથી લૌકિક રીતે જ પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવી પોતામાં આસક્તિ કરવા, અને મારા (ભક્તો) પણ આમ બહિર્મુખ થાય છે એમ જણાવવા, રડવા મંડ્યા.

ખીબ કલ્પમાં (ભગવાનની) જ્ઞાનશક્તિનો તિરોભાવ થતાં (ચક્ષુઓ બંધ થતાં), ક્રોધ દૈત્યનો (ગાડામાં) આવેશ થયો. તે (પોતાને) લઈ જવા આવેલ છે, તેથી (પોતાને) લઈ ન જાય તે માટે (ભગવાને) રુદન કર્યું; અને ગાડાને (દૂર) ફેંકી દીધું, એમ.

૧. મનસ્વિની એટલે અભિમાનવાળી. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચાર મનની અવસ્થાઓ છે, તેમાં ચોથી અવસ્થા અહંકાર છે તે વાળી, એવો આશય છે. (લે)

૨. નંદણના વ્રજમાં રહેનારાઓ ભગવદીયો હતા. તેથી તેમનું પૂજન કર્યું હોત તો રુદન ન સંભળાય એવું ન થાત. પરંતુ યશોદાજી ખીબ (નંદના વ્રજ સિવાયના ખીબ) વ્રજના રહેવાશીઓને અને તેમાં પણ માત્ર ભિક્ષુકાની પૂજા કરતાં હતાં. તેથી રુદન સંભળાયું નહિ એવા આશયથી આ કહેલું છે. (દિ)

કેટલાક ટીકાકારો^૧ (જીવ ગોસ્વામિની વૈષ્ણવતોષિણી ટીકામાં આવે ભાવાર્થ છે) કહે છે. તેથી જ બ્રહ્માંડપુરાણમાં 'શકટાસુરબંડન' એવું ભગવાનનું નામ છે. અહિં તો માત્ર ગાડાનો નાશ કરેલો છે, અથવા (તેમાં) આસુર ધર્મોનો પ્રવેશ^૨ (હતો તે)નો નાશ કરેલો છે, કારણ કે સાધારણ ધર્મોનો પરિત્યાગ (તેમ ન હોય તો) સંભવતો નથી.^૩

એ પ્રમાણે સર્વભાવથી (યશોદા) બહિર્મુખ થતાં, ભગવાને પ્રબોધ કરવા (ચેતવવા) છતાં તેણે (ભગવાને ચેતવેલા) પ્રકારનું ગ્રહણ કર્યું નહિ, એમ ('રુદન' ન જ સાંભળ્યું) શબ્દોથી કહે છે, અહિં 'જવ' 'જ' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે, કે (યશોદા) રુદન સાંભળે એવી સંભાવના જ ન હતી.

('યશોદાએ) રુદન સાંભળીને જ (પોતે) કામમાં રોકાએલ હોવાથી તેની દરકાર કરી નહિ, એમ કેમ ન ધારવું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જે' 'જ' શબ્દ ચોજેલ છે. ન 'જ' (સાંભળ્યું) એટલે 'નિશ્ચય' ન (સાંભળ્યું). તેમ ન હોત તો (જે સાંભળ્યું હોત તો) ચિત્ત અડધું પણ (ભગવાન પ્રતિ) થાત, અને પછી વધારે રુદન થતાં તે (તેમની પાસે) આવત. તેથી તે સાંભળ્યું જ ન હતું (એમ કહેલ છે). પુત્રનું રુદન સાંભળવામાં આવે ત્યારે (પુત્રને લેવામાં) વિલંબ થતો નથી. તેમાં પણ તે(યશોદા)ને ઘણા કષ્ટથી પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. અથવા પહેલાં જણાવેલ ન્યાય પ્રમાણે તે બહિર્મુખ થઈ હતી, તેથી તેણે (રુદન) ન સાંભળ્યું, એમ 'તે' શબ્દથી ન સાંભળવાનું કારણ કહેલું છે.

પછી માત્ર રુદન કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ એમ જાણી, ભગવાને રડતાં રડતાં જ સ્તનની ઇચ્છાવાળા થઈ, જેમ બાલકો (પોતાના) ચરણો જાંચા ઘસીને પ્રસારે છે તેમ (પોતાના) બે ચરણો જાંચા કર્યાં. વાણી કરતાં કાર્ય વધારે બલવાળું હોવાથી (ભગવાને) તે પ્રમાણે કર્યું. 'ભગવાને મનથી જ નિરોધ કેમ ન કર્યો?' એવી શંકા આથી^૪ મટી

૧. શ્રીધર સિવાયના, (પ્ર) શાસ્ત્રોચ્છવાળી પ્રતમાં ફૂટનોટમાં 'શ્રીધર વિગેરે' એમ કહેલું છે, પરંતુ શ્રીધરની ટીકામાં આવું કંઈ નથી.

૨. 'ત્યારે ગાડાનો નાશ કરવાનું શું પ્રયોજન?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલું છે. તે અસુરોના સંબંધવાળા ધર્મો જેઓમાં છે, તેવા લૌકિક પદાર્થોમાં જે આસક્તિ યશોદા વિગેરેની હતી, તેનો નાશ ગાડાના ભંગથી કરેલ છે. (પ્ર)

૩. લીલામાં ઉપયોગી અવિદ્યા અને મૂલ અવિદ્યા. એ બે પ્રકારની અવિદ્યાના જે સામાન્ય ધર્મો છે, તેઓનો ત્યાગ સંભવતો નથી. જેમ નોતરેલા પાણીને ભોજન કરવા આવે તેમની સાથે બીજો પાણી (વગર નોતરેલો) આવે તો તેને પણ ભોજન કરાવવામાં આવે છે પણ તેનો ત્યાગ થતો નથી, તે પ્રમાણે અવિદ્યાના સામાન્ય ધર્મોનો ત્યાગ થતો નથી, અને તેથી તેના ધર્મોથી આસુરમાં આસક્તિ થાય છે. (પ્ર)

માત્ર તે ગાડું જ હોત તો ભગવાન તેને ભાંગી ન નાખત, એવા આશયથી અહિં બીજો પક્ષ જણાવે છે. આસુર ધર્મોનો પ્રવેશ ન હોત તો ગાડામાં રહેલાં પૈડાં ધરી વિગેરે સામાન્ય ધર્મોનો ભગવાન વૃથા પરિત્યાગ ન કરત. (સં)

આસુર ધર્મોનો પ્રવેશ ગાડામાં ન હોત તો તે ગાડાના ધર્મો પૈડા તથા ધરીનો ભગવાન ત્યાગ ન કરત. તેથી તેમનો ત્યાગ બીજી રીતે સંભવતો નહિ હોવાથી તે ગાડાના ધર્મો પૈડાં ધરી વિગેરેમાં આસુર ધર્મોનો પ્રવેશ હતો એમ માનવું જોઈએ. (યો)

૪. આથી એટલે ભગવાને ચરણો જાંચા કર્યા તેથી. (પ્ર)

ભય છે.^૧ માત્ર ક્રિયા કરી હોત (ચરણો જ ઊંચા કર્યા હોત, રુદન વિગેરે કર્યું ન હોત) તો તેમાં ક્રિયા કરી (શ્રમ લીધો) એવી (સર્વની) ખુદ્ધિ થાત, અને ગાડું ભાંગત તો પણ (ભગવાને) કલેશ (શ્રમ) વિના^૨ કર્મ કર્યું એમ ન ગણાત. આમ કરવાથી (રુદન કરી માતા ન આવવાથી સાધારણ બાલકો ઊંચા પગ ઘસે છે તેમ ચરણો ઊંચા કરવાથી) તો તે (ગાડાનો ભંગ) આનુષંગિક થયો, તેથી (કાર્ય) કલેશથી ન થયું (શ્રમ વિના થયું). પહેલાં^૩ જે રુદન કરેલું તે યશોદા બહિર્મુખ થઈ છે એમ જણાવવા કરેલું. તેમ ન હોય તો મનથી જ કેમ (તેનો નિરોધ) ન કરે? આ નિરોધ (ભગવાને) પોતાના અર્થે કરેલ છે, કારણ કે તેમ ન હોય તો (આ નિરોધ પોતાના અર્થે કરેલ ન હોય તો) પાંચ પરાર્થ^૪ (ખીજના અર્થે કરેલા) નિરોધ આગળ કહેવામાં આવશે તેનાથી જ પાંચ પર્વ(ભાગ)વાળી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે, તેથી આ (અહિં) કરેલ નિરોધ વ્યર્થ થાય. તે પોતાનું પ્રયોજન 'સ્તનની ઇચ્છાવાળા હોવાપણું'^૫ છે. પોતાના માટે ઉત્પન્ન થયેલું પોતાના સેવકોના ઉપયોગમાં આવે તે આવશ્યક છે એમ જણાવવા, ભગવાને માત્ર સ્તનની જ ઇચ્છા કરી છે, પરંતુ (તેના) પાનની (ધાવણની) ઇચ્છા કરી નથી.^૬ આગળ માટી (આવાના) પ્રસંગમાં 'મેં ખાધી નથી' એમ (ભગવાન) પોતે જ આ કહેશે. તેથી (ભગવાને) પૂતનાના સ્તનનું પાન કર્યું ત્યારે જેટલા તેણે (પૂતનાએ) ભક્ષણ કરેલા બાલકો અહિં (ભગવાનમાં) આવ્યા, તેઓને અન્ન પ્રાપ્ત થાય^૭ તે માટે સ્તનની અપેક્ષા (જરૂર) અવશ્ય હતી. (તે બાલકોનું) દુષ્ટપણું^૮ પૂતના ઉપર ભગવાને ક્રોધ કર્યો તેથી જ નાશ પામ્યું હતું. તેઓને પોતાની સમાન કરવા માટે, પોતાની ભોગ્ય ગોપિકાઓનાં દર્શન માટે (તેઓ) દોષરહિત થાય તે માટે, તેઓ (ગોપિકાઓ)માં તેઓનું જ સમારોપણ^૯

૧. કારણ કે માત્ર ક્રિયાથી જ જે કાર્ય થઈ શકે તેમાં મન પ્રયોજક હોવાથી તેનો પણ પ્રવેશ આવી જાય છે. (પ્ર) મનથી જ ભગવાને યશોદાનો નિરોધ કર્યો હોત તો કલેશવિના સ્કન્ધનો ભંગ કરવાનો પ્રસંગ થાત નહિ. તેથી માત્ર મનથી નિરોધ ન કર્યો.

૨. કલેશરહિત. સ્તનની ઇચ્છાથી બાલકો પેટે લીલા કરતાં ભગવાને ચરણો ઊંચા કર્યા તેથી ગાડું ભાંગી ગયું, પરંતુ ગાડું ભાંગવાતા ઉદેશથી ભગવાને ચરણો ઊંચા કર્યા ન હતા. તેથી ભગવાનનું ગાડું ભાંગવાનું કર્મ કલેશવિના જ થયું. (ચો) ૩. પહેલાં એટલે ગાડાનો ભંગ થયો તે પહેલાં. (લે)

૪. પરાર્થ એટલે જેઓનો નિરોધ કરવાનો છે તેઓના માટે. (પ્ર)

૫. 'મનથી જ ભગવાને નિરોધ કેમ ન કર્યો?' તેનું બીજું કારણ અહિં કહેલું છે. પોતાને સ્તન જેઈતું હતું તે માટે સ્વાર્થ માટે આ નિરોધ કરવાનો હતો. માત્ર મનથી જ નિરોધ કર્યો હોત તો સ્તનપાન થાત નહિ. તેથી સ્તનપાન થાય તે માટે રુદનથી નિરોધ કર્યો, મનથી ન કર્યો. (લે)

૬. પૂતનામાંથી ભગવાનમાં જે બાલકો આવેલા તેઓને અન્ન (ધાવણ) પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાને સ્તનની ઇચ્છા કરેલી. પોતાને તો તેની જરૂર ન હતી એમ કહેલું છે. તેથી ભગવાને માત્ર સ્તનની ઇચ્છા કરેલી, પરંતુ ધાવણની ઇચ્છા કરેલી નહિ. (લે)

૭. 'ભગવાનના ભક્તો (બાલકો) પૂતનાના હૃદયમાં રહ્યા તેથી તે ભગવાનનું ક્રોડસ્થાન થયું, તેમ પૂતનાએ જે બાલકોના પ્રાણ લીધા તેઓને તેનો સંબંધ થવાથી તેની દુષ્ટતા પણ તેઓમાં આવે, તેથી તેવા દુષ્ટોને ભગવાન અન્ન કેમ આપે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

* આ બાલકોએ પૂતનામાં પ્રવેશ કરેલ અને તેનામાંથી તે ભગવાનમાં આવેલા, તેઓ આ

કરવા, અને^૧ તેઓને જ્ઞાનનો^૨ ઉપદેશ કરવા પોતાનું જ સર્વથા દોષરહિત^૩ (જરા પશુ દોષ વિનાનું) (અન્ન, ધાવણ) પ્રથમ તેઓને આપે છે. તેઓ બહુ પીડાએલા હતા, તેથી (ભગવાને) સ્તન માટે ઇચ્છા કરી. ભક્તિથી જ તેઓનો નિસ્તાર (મોક્ષ) થયો, એમ જણાવવા (ભગવાનના) બે ચરણોની ક્રિયા કહેલી છે. અવતારના સંબંધવાળી ભક્તિ^૪ ઘણી પુષ્ટ છે, એમ જણાવવા 'ચરણ' શબ્દ દ્વિવચનમાં ચોળેલો છે. (૬) ૫

(ભગવાને) એમ કરવાથી (ચરણો ઊંચા કરવાથી) જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે. ગાડાની નીચે (તેના) આધારે, ગાડાના પાછલા ભાગની નીચે છાંયડો રહે તે માટે પથારીમાં^૬ ભગવાનને પોઢાડ્યા હતા. 'જે તું નિરોધનો અંગીકાર ન કર, (મારામાં મન ન રાખ) તો તે કરેલો છાંયડો પણ મારે જોઈતો નથી' એમ જણાવવા (ભગવાને) ગાડું ઉડાડી મૂક્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:-

અધઃશયાનસ્ય શિશોરથાલ્પક*પ્રવાલમૃદ્ધિહતં વ્યવર્તત ॥

વિઘ્વસ્તનાનારસકુપ્યભાજનં વ્યસ્યસ્તચક્રાક્ષવિભિન્નકૂચરમ્ ॥૭॥

પછી નીચે પોઢેલા બાલકના ઘણા જ નાના, પ્રવાલથી કુમળા ચરણથી અથડાએલું (ગાડું) ઉંચું પડ્યું. જેની અંદરના ભાત ભાતના રસ ભરેલાં ચામડાનાં પાત્રો ભાગી ગયાં, જેનાં ચક્રો અને ધરો વિખરાઈ ગયાં અને જેની ઊંધ તૂટી ગઈ.

બાલક એટલે ઉઠવાને પણ શક્તિ વિનાના ભગવાને (સર્વની) તેવી (પોતે બાલક છે તેવી) ભુદ્ધિ કરેલી તેથી તેનાથી (બાલકરૂપથી) વિરુદ્ધ કાંઈ ન કર્યું.^૭ ('બાલકના ચરણથી' એમ) ભગવાનથી જૂદા અને (તેમના) સંબંધી તરીકે ચરણનું નિરૂપણ (કરેલું છે, તે)

ભોગ્ય ગોપિકાઓના આધિદૈવિકરૂપ હતા; અને તેથી જ પુરુષરૂપ હતા. આ ગોપિકાઓમાં તેઓના આધિદૈવિકરૂપ આ બાલકાનું અધિષ્ઠાન (પ્રવેશ) ન થાય, તો તેઓ સ્વચ્છંદ ભોગ માટે થોડા થાય નહિ. તેથી ભગવાને દૃષ્ટિકારા તેઓનો પ્રવેશ તેમનામાં કરાવેલ છે. (જુઓ ભા. ૧૦. ૧૬. ૮-૯ નાં સુબોધિની તથા તે ઉપરનાં ટિપ્પણી). આ જ સમારોપણ.

૧. આગળ જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાનું કહેલું છે તે જ્ઞાન પણ સમારોપણ સમયે જ કરાવવાનું છે, એ દર્શાવવા 'ચ' 'અને' શબ્દ ચોળેલો છે. (લે) ૨. જ્ઞાનનો એટલે રમણ માટે ઉપયોગી જ્ઞાનનો. (લે)

૩. આ ધાવણ મોક્ષદાતા વાસુદેવગૃહ માટે ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી સર્વથા દોષરહિત હતું (લે)

૪. અવતાર ન હોય ત્યારે સર્વત્ર હાથ પગ વિગેરેવાળું બ્રહ્મ હોય છે. તેથી અવતારના સંબંધવાળી ભક્તિ જ નિરોધલીલામાં રહેલાઓ માટે અતિ પુષ્ટ હોય છે. (લે)

૫. આ ગાડાને ભાંગવાનું ચરિત્ર આસો શુદ્ધ ૧૦ના રોજ ભગવાને કર્યું, એમ પદ્મપુરાણમાં કહેલું છે. તે દિવસે ભગવાન માત્ર દોઢ માસના હતા. તેથી 'ત્રણ માસની વયે' આ ચરિત્ર ભગવાને કર્યું, એમ બીજા સ્કંધમાં કહેલું છે; તેથી એ વિરુદ્ધ હોવાથી અહિં તે માનવાનું નથી. એ બીજા કદપની વાત છે એમ જાણવું. (પ્ર)

[એમ જાણવું. (પ્ર)

૬. આ વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલું છે, ભગવાનને પથારીમાં પોઢાડેલા, હૃદયકામાં પોઢાડ્યા ન હતા

* 'રથાન:પ્રવાઠ' એવો પાઠ પણ શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રતમાં લીધેલો છે.

૭. 'આ નંદના નંદન ઉઠી શકે નહિ તેવા બાલક છે' એવી સર્વની ભુદ્ધિ જ કરેલી. તેથી ભગવાને (બાલકપણથી વિરુદ્ધ) કાંઈ ન કર્યું, એટલે ઉઠીને કાંઈ (કાર્ય) કર્યું નહિ એવો અર્થ છે. (યો)

ચરણનું જ માહાત્મ્ય જણાવવા કરેલું છે. અનઃ એટલે ગાડું, નાના પ્રવાલથી કુમળા ચરણથી અથડાએલું થઈ ઊંધું પડી ગયું. તેમાં રહેલાં (તેનાં) કાર્યો(અંગો, ભાગો)નો નાશ તો આગળ^૧ કહેશે. અંગોસહિત ગાડું ભાંગી ગયું. પૂતનાને તો ભગવાનના બે હોઠનો અને બે હાથોનો સંબંધ થયો હતો, તેથી તેનાથી (પૂતનાના વધથી) પણ વધારે માહાત્મ્ય જણાવવા માટે (અહિં તેનાથી) ઓછો સંબંધ કહેવો જોઈએ. તેથી જ વિચારના અનુક્રમ પ્રમાણે આ ચરિત્રો લીધેલાં (કહેલાં) છે, એમ બીજા સ્કન્ધના વિવરણમાં કહેલું છે. અલ્પક એટલે ઘણા જ નાના, પ્રવાલ પ્રવાલ કરતાં પણ, મૃદુ કુમળા (ભગવાનના ચરણથી અથડાઈ ભાંગી ગયું). અથવા નાનું જે પ્રવાલ એટલે ઘણું જ લાલ આંખાનું તાણું (કૂટેલું) પાંદડું, તેનાથી પણ કોમળ ભગવાનનું ચરણારવિંદ હતું, અને તેના જેવું જ બધુંય લાલ અને ઊંચી રેખાવાળું હતું. તેવાં બે ચરણોથી અથવા એક ચરણથી અથડાઈ એટલે રહેજ તેની ઠોકર આવતાં ગાડું ચાલી પણ ન શકે તેમ ઊંધું પડી ગયું.

‘(ગાડાને) અથડાતી વખતે ચરણ મોટો થયો હશે’ એવી શંકા ફર થાય (ન રહે) તે માટે, તેને પ્રવાલની બરોબર વર્ણવેલ છે. (પ્રવાલનું) દૃષ્ટાંત માત્ર કોમલતામાં જ નથી, અને આકૃતિમાં (કદમાં) પણ (ચરણ તેના) સરખો છે એમ કહેવા, તેને ‘ઘણો જ નાનો’ કહેલ છે. પ્રવાલ કરતાં પણ (ચરણને) કોમલ કહેલ છે, તે ગાડાં વિગેરેને તેનાથી ઊલટું સુખ ઉત્પન્ન થયું, એમ જણાવવા કહેલું છે. ‘ચરણથી ગાડું ઊંધું નાંખ્યું’ (૨-૭-૨૭) સ્થલે વિચાર કરતાં એક જ ચરણ કહેલ છે, અને અહિં તો બે ચરણો કહેલા છે. અહિં (અલ્પકપ્રવાલમૃદુલિગ્રહતમ) સમાસમાં (એક ચરણ છે કે બે) તે સંદેહવાળું હોવાથી, એક જ ચરણની કરણતા (કાર્ય કરવાનું સાધન હોવાપણું, ગાડાને ઊંધું નાંખી દેનાર હોવાપણું) યોગ્ય હોવાથી, ‘(એક) ચરણથી અથડાએલું’^૨ એવો સમાસ લેવો. તેથી કાર્ય (ગાડાને ઊંધું નાખી દેવાનું), અવસ્થા (વય, ત્રણ માસનું) અને સાધન(નાના પ્રવાલ જેવા કોમળ ચરણ)થી વિપરીત કરેલું છે, એમ નિરૂપણ કરેલું છે.

ભાર ભરેલું ગાડું ખસેડી શકાય તેવું ન હતું, એમ જણાવવા ઉત્તરાર્ધમાં બહારના અને અંદરના ભેદથી બે (તેનાં) વિશેષણો કહેલાં છે. (૧) સારી રીતે ભાંગી ગએલાં નીચે પડેલાં ભાતભાતનાં રસવાળાં એટલે ઘી, મધ, ગોળ, દહીં, માખણ વિગેરે ભરેલાં કુખ્ય પાત્રો, એટલે રસ ભરવાનાં આમડાનાં પાત્રો (જેમાંના, તેવું ગાડું થયું.) કુખ્ય(પાત્રો) તે દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. આથી (એમ સૂચવેલું છે કે) સર્વના નિધિ ભગવાન (પોતે) જ (ત્યાં) હતા તેથી, તેઓને (રસ ભરેલાં કુખ્યપાત્રોને) (ગાડામાં) રાખેલાં તે ભગવાનને ધષ્ટ ન હતું. ‘ભાજન’ (પાત્ર) શબ્દ યોજેલો છે, તેથી એમ જણાવેલું છે કે તે જ વ્યવહારનાં (વાપરવાનાં) પાત્રો હતાં. એ પ્રમાણે ગાડામાં રહેલ સર્વ નીચે પડ્યાં

૧. ભગવાનના ચરણથી ગાડાનો જ નાશ થયો. તેની અંદરના પાત્રો વિગેરેને ચરણનો સંબંધ થયો ન હતો. ગાડાના નાશ પછી તેનાથી જ (ચરણથી જ) તેઓનો નાશ થયો, એમ આગળ ઉત્તરાર્ધમાં કહેવામાં આવશે એવો અર્થ છે. (લે)

૨. ૨. ૭. ૨૭માં પ્રદાના અહિં જણાવેલ વાક્યમાં એક જ ચરણ ગાડાને અથડાએલું કહેલું છે. તેથી અહિં પણ ‘એક જ ચરણથી અથડાએલું’ એમ સમાસ છોડતાં એકવચન લેવાથી તે વાક્ય સાથે વિરોધ થશે નહિ. (ચો)

એમ કહ્યું, કારણ કે ભગવાનની ઉપર ખીજો કોઈ રસ રહી શકતો નથી. તેથી ભક્તિના થોડા અંશથી (ચરણથી) જ તે બધાનો નાશ થયો.

(૨) ભગવાનના ઉપર રહેલ (ભગવાનથી) જૂદા રસવાળા(ગાડા)નો સ્વરૂપથી પણ નાશ થયો, એમ ખીજા વિશેષણથી કહે છે. (વ્યત્યસ્તે) એટલે અહિં તહિં પડેલાં (વિખરાઈ ગયેલાં) (ચક્રે) બે ચક્રો, અને તેઓની મધ્યમાં રહેલો (અક્ષઃ) લોહનો ધરો પણ અહિં તહિં પડેલો છે જેનો તેવું (વ્યત્યસ્તચક્રાક્ષમ્). (વિમિત્રં) સારી રીતે તૂટેલો (કૂબરમ્) આગળનો લાંબો ભાગ (બિંધ) છે જેનો તેવું (વિમિત્રકૂબરમ્). 'વીખરાયેલા ચક્રો અને ધરાવાળું' તથા તૂટી ગયેલી બિંધવાળું.' (વ્યત્યસ્તચક્રાક્ષવિમિત્રકૂબરમ્) સંસારના કાલરૂપી બે ચક્રો અને તે બંનેને પકડી રાખનાર (ધરો) અહંકાર, ભક્તિના એક ભાગથી? પણ વિશેષ રીતે એટલે ઘણો જ અસ્ત થયેલો બન્યો. ક્રિયાશક્તિ ઘણી હોવાથી એમ થાય તે યોગ્ય જ છે. બિંધ બિંધુ સ્થાન છે, તેથી તે બિંધુ સ્થાન કાલરૂપથી સારી રીતે તૂટી જ નાશ; કારણ કે સ્વભાવથી બિંધુ હોય તેવા પણ ભગવાનથી વિરુદ્ધ ધર્મોનો ભક્તિના અંશથી નાશ થાય છે. આથી એમ કહેલું છે કે ભગવાને તે ધરને જ ફેંકી દીધું.

પછી લૌકિકનો નાશ થતાં, તેના નાશ દ્વારા તે (નાશ) કરનાર ભગવાનમાં (સર્વની) આસક્તિ થઈ એમ કહેવા માટે, પ્રથમ સર્વનું ચિત્ત એ નાશ તરફ ગયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

દૃષ્ટ્વા યશોદાપ્રમુખા વ્રજસ્ત્રિય ઔત્થાનિકે કર્મણિ યાઃ સમાગતાઃ ॥

નન્દાદયશ્ચાદ્ભુતદર્શનાકુલાઃ કથં સ્વયં વૈ શકતં વિપર્યગાત્ ॥૮॥

યશોદા જેઓમાં મુખ્ય હતી, અને જેઓ ઔત્થાનિકે કર્મ માટે આવેલી તેવી વ્રજસ્ત્રિયો અને અદ્ભુત (કાર્યના) દર્શનથી આકુલ થયેલા નંદણ વિગેરે 'ગાડું' નિશ્ચય પોતાની મેળે કેમ બિંધુ પડ્યું?' એમ (વિચારવા લાગ્યા). ૮.

ભગવાનને અથવા ભગવાનનો ગાડા સાથેનો સંબંધ જોયાવિના, માત્ર દૂર પડેલા ગાડાને જ જોઈને (સર્વે વિચારવા લાગ્યાં). સ્ત્રીઓમાં યશોદા મુખ્ય હતાં અને પુરુષોમાં

૧. ભગવાનની કૃતિ માત્ર લૌકિક પ્રકારની હોય એ સંભવતું નથી, તેથી અહિંથી પરમાર્થનું નિરૂપણ કરે છે. સંસારરૂપી ગાડાના કાલરૂપી બે ચક્રોને પકડી રાખનાર ધરારૂપ અહંકાર છે. (પ્ર)

૨. ભક્તિના એક ભાગથી એટલે શ્રવણ વિગેરે પ્રત્યેક પ્રકારની ભક્તિથી. (પ્ર) ભગવાનના ચરણથી.

૩. ક્રિયાશક્તિ એટલે ભગવાનના ભજનની ક્રિયાશક્તિ. (પ્ર) ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ.

૪. એમ થાય એટલે તે સર્વને હઠાવે, સર્વને વશ કરે. (પ્ર)

૫. કૂબર એટલે બિંધ, ખૂંધવાળો તથા રમ્ય, એવા તેના અર્થો છે. તે ત્રણે અર્થ આહ લઈ શકાય છે. (પ્ર)

૬. વિમિત્ર એટલે વિના કાલરૂપથી મિત્ર તૂટેલું છે દૂર જેવું તે. (પ્ર) વિ એટલે કાલ. કાલરૂપ ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ ધર્મથી તૂટેલું તે વિમિત્ર. (લે) દેવકીજી ૧૦-૩-૨૬માં કહે છે કે

ભગવાનની ચેષ્ટા કાલરૂપ છે. તેથી કાલરૂપ ભગવાનના ચરણની ચેષ્ટાથી તૂટેલું તે વિમિત્ર. (ચો)

૭. આથી એટલે ગાડાનો ભગ કરવારૂપ ચરિત્રથી. (પ્ર)

૮. તે ધર એટલે અવિદ્યાથી થતા સંસારને ઉત્પન્ન કરનાર લૌકિક ગૃહને દૂર ફેંકી દીધું એવો અર્થ છે. તેથી ભગવાને આ ચરિત્રથી ગાડાનો નાશ કર્યો નથી, પરંતુ એ લૌકિક ગૃહનો નાશ કર્યો છે. આ રીતે 'શકટાસુર-ભંજન' 'શકટ(ગાડા)રૂપી અસુરનો નાશ કરનાર' નામ પણ બંધ બેસે છે. એવો અભિપ્રાય બાળ્યો. (પ્ર)

નંદણ મુખ્ય હતા. ગોપિકાઓને^૧ જ્ઞાન થવાનું છે, તેથી તેઓ ત્યાં (વિચાર કરવામાં) ન હતી, એમ દર્શાવવા ‘વ્રજસ્ત્રીઓ’ કહેલું છે. છતાં “‘મુખ્યને કાર્ય’નો દૃઢ નિશ્ચય હોય’ એ ન્યાય પ્રમાણે ગોપિકાઓ જ વ્રજસ્ત્રીઓ હશે” એવી શંકા થાય, તેથી “જેઓ ઔત્થાનિક કર્મ માટે આવેલી” એમ કહેલું છે.

યશોદાનો સાધારણ (કામમાં) પ્રવેશ થએલો હોવાથી મુખ્યોનો^૨ પણ સાધારણમાં જ પ્રવેશ થયો.^૨ (ગણતરી થઈ). નંદણ વિગેરે પણ ઔત્થાનિક કર્મ હોવાને લીધે ઘેર જ રહેલા. ‘જ’ ‘અને’ શબ્દથી બહારથી આવેલા(ગોપો)નો પણ સમાવેશ કરેલો છે. સ્ત્રીઓ કરંતાં (વધારે) તેઓ અદ્ભુત(કાર્ય)નાં દર્શનથી આકુલ થયા. ‘શું થયું ? શું થશે ?’ એમ ગાડું ભાંગી ગયું તેનું કારણ સર્વ વિચારે છે, એમ ‘ગાડું’ નિશ્ચય પોતાની મેળે કેમ ભાંગું પડ્યું ?’ શબ્દોથી કહે છે. પોતાની મેળે એટલે બળદો વિગેરેના આઘાત(પછાડ્યા)વિના જ. વૈ એટલે નિશ્ચય. ગાડું પોતાની મેળે ભાંગું પડી ગયું એટલે ભાંગું થયું; ભાંધી રીતે સર્વ તરફથી ભાંગી કટકા થઈ ગયું, અને કેવી રીતે એટલે બધે દૂર પડ્યું ? એવો અર્થ છે. (૮)

ભગવાને (ગાડું ફેંકવાનું કાર્ય) કર્યું હોય, એવું કોઈ રીતે સંભવતું ન હતું. તેથી બીજાઓએ (તેનું) કારણ (ભગવાન છે એમ) કહ્યું તો પણ તેઓને તેમાં વિશ્વાસ આવ્યો નહિ, એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:-

ऊचुरव्यवसितमतीन् गोपान् गोपीश्च बालकाः ॥

रुदतानेन पादेन क्षिप्तमेतन्न संशयः ॥ ९ ॥

જેમની બુદ્ધિએ કાંઈ નિર્ણય કર્યો નથી, તેવા ગોપો અને ગોપીઓને બાલકોએ કહ્યું કે આણે (બાલકે) રડતાં આ(ગાડા)ને ચરણથી ફેંકયું; (તેમાં) સંશય નથી.૯.

‘જેઓ વિરૂદ્ધ વિચારવાળા હોય તેઓને (ભગવાનની કથા) કહેવી જોઈએ નહિ એવો સિદ્ધાન્ત હોવા છતાં, તેઓએ (બાલકોએ) તેમને (ગોપો તથા ગોપીઓને) કેમ કહ્યું ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બાલકો’ પદ ચોંટાળે છે. તેઓને તેનું (ગાડું) ફેંચે ભાંગ્યું તેનું જ્ઞાન હતું, છતાં તેઓ (બાલક હોવાથી) વિવેકવિનાના હતા, અને બીજાઓના સ્વભાવ અધિકાર વિગેરેના તેમણે વિચાર કર્યો નહિ.

‘ત્યારે તેઓને જ્ઞાન કેમ થયું ?’ એવી શંકા થાય, તેથી તેઓના શ્રોતાઓને વિપરીત (ભાંગું) જ્ઞાન ન હતું, તેમજ તેમનામાં સ્વભાવનો દોષ ન હતો, એમ ‘જેમની બુદ્ધિએ કાંઈ નિર્ણય કર્યો નથી તેવા ગોપો અને ગોપીઓને’ શબ્દોથી કહેલું છે. નથી નિશ્ચય કર્યો બુદ્ધિએ જેમની (તેવા તે હતા). તેઓ (ગાડું) શાથી ભાંગું પડ્યું તેનો ઉપાય શોધ્યા જ કરતા હતા, પરંતુ કાંઈ વિપરીત (ખોટો) નિશ્ચય તેમણે કર્યો ન હતો. જો તેમ થયું હોત (વિપરીત નિશ્ચય કર્યો હોત) તો તેમને કહેવું ન જોઈએ. ‘ગોપો’

૧. ગોપિકાઓ એટલે સ્વામિનીઓ. તેથી સ્વામિનીઓ અહિં આવ્યાં ન હતાં એમ બાણવું. (પ્ર)
ગોપિકાઓને ભગવાનની (આ) લીલાનું જ્ઞાન થવાનું છે, અને ‘બાલક થઈ રડતી રડતીએ ગાડું થએલીને પગથી માર્યું’ (૧૦-૨૭-૧૫), એમ આ લીલાનું અનુકરણ તે કરવાની છે, તેથી તેઓનો અહિં સમાવેશ કરેલ નથી; અને ‘માત્ર વ્રજની જ સ્ત્રીઓ’ એમ કહેલું છે. (લે)

૨. મુખ્યો એટલે શહિણી વિગેરે (બીજા) મુખ્ય સ્ત્રીઓ. (પ્ર)

અને 'ગોપીઓ' શબ્દોથી એમ કહેલું છે, કે તેમનામાં સ્વભાવનો પણ દોષ ન હતો, (અને) ગાયોનું રક્ષણ કરવાનો અને પાતિવ્રત્ય (પાળવાનો) તેઓનો ધર્મ હતો. 'જ' 'અને' શબ્દથી જણાવેલું છે, કે પ્રાક્ષણો (સંસ્કાર કરાવવા આવેલા તે) અને બીજાઓ પણ તેવા (વિપરીત નિશ્ચય વિનાના અને સ્વભાવના દોષવિનાના) જ હતા. (તેઓ) ઉપાય શોધતા હતા ત્યારે જેને પૂછે નહિ તેણે પણ કહેવું જોઈએ. તેથી 'આ બાલકે રડતાં આ ગાડાને ચરણથી ફેંક્યું. આમાં સંશય નથી' એમ (તેઓએ કહ્યું); કારણ કે જે જોએલું હોય તેમાં (અયોગ્યતા માનીએ તો પ્રત્યક્ષ અને માન્યતા અથવા અનુમાનનો વિરોધ થાય તે) વિરોધને લીધે કાંઈ અયોગ્યતા નથી. જે જોએલું હોય તેને અનુસરે તેવી જ કલ્પના કરવી જોઈએ. (તેથી વિરૂદ્ધ કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી). તેથી (બાલકે 'પગથી ગાડાને ફેંકી દીધું' એ વિષયમાં) સંશય નથી, એવો બાલકોનો અભિપ્રાય હતો. (એમ કરવાનું) નિમિત્ત (કારણ) રુદ્ધ હતું, તેથી આનો (ફેંકી દેનાર બાલકનો) પણ દોષ નથી.

આ બાલકે કહેલી વાતમાં કર્તા (ભગવાન) અને કરણ(ચરણ)થી (એ કાચ) થઈ શકે તેવું નહિ હોવાથી, (તે વાતનો) તેમણે સ્વીકાર કર્યો નહિ. (૯)

આ (ભગવાનનું કાર્ય બાલકોને) પ્રત્યક્ષ હતું, અને પ્રત્યક્ષના ઉપર આધાર રાખતું વાક્ય તર્કથી વિરૂદ્ધ હોય તો તેનો અંગીકાર કરવો જોઈએ નહિ એમ પ્રલો. ૧૦ માં કહે છે:-

ન તે શ્રદ્ધધિરે ગોપા બાલમાણિતમપ્યુત ॥

અપ્રમેયં બલં તસ્ય બાલકસ્ય ન તે વિદુઃ ॥ ૧૦ ॥

તે ગોપોએ બાલકના વચનમાં પણ શ્રદ્ધા રાખી નહિ. (કારણ કે) તે બાલકનું અપ્રમેય બલ તેઓ જાણતા ન હતા. ૧૦.

ગોપીઓ તો મધ્યસ્થ થઈ. (બાલકો અને ગોપો વચ્ચે વિવાદ. બાલકો ભગવાને ગાડું ફેંક્યું એમ કહે છે. ગોપો તે સ્વીકારતા નથી. ગોપીઓ મધ્યસ્થ રહે છે). 'તેઓ' શબ્દથી (ગોપો) બહિર્મુખ (છે એમ જણાવે છે); જ્ઞાન તો (તેમને બાલકોના વચનથી) થયું, કારણ કે અત્યંત ન હોય તેવા પણ અર્થ(પદાર્થ)નું જ્ઞાન શબ્દથી થાય એ સંભવ છે. તેથી તેઓએ (એ) જાણ્યું, પરંતુ તેમાં શ્રદ્ધા રાખી નહિ (તે માન્યું નહિ); કારણ કે તે ગોપો એટલે અલૌકિક જ્ઞાનવિનાના હવા. 'બાલકના વચનમાં પણ' શબ્દોથી (તે ન માનવાનું) બીજું કારણ કહેલું છે. ભૂતો વિગેરેએ તેમ કરેલ (ગાડું ફેંકી દીધેલ) હોય, ત્યારે જો એ કરેલ ચરણ તેનું કરણ ન હોય તેને કરણ તરીકે (બાલકોએ) જાણેલ

૧. 'ગાડું કેવી રીતે ફેંકાયું, કાણે ફેંક્યું' તે તમે (ગોપ અને ગોપીઓએ) જોએલું નથી, પણ અમે તો જોએલ છે. તેથી ગાડાનો નાશ થવાનું કારણ તમે જે કલ્પો તે તમારી કલ્પના અમારા વચનથી વિરૂદ્ધ હોય તો સાચી નહિ હોય, તેથી અમારા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી, અમે કહીએ છીએ તેમાં સંદેહ ન કરો, એવો બાલકોનો અભિપ્રાય હતો. (પ્ર)

૨. બહિર્મુખ એટલે લૌકિકમાં આસક્તિવાળા. (પ્ર)

૩. ગયા પ્રલોક(૯)માં બાલકોનું જે વાક્ય કહ્યું તે સાંભળી ગોપોને શબ્દથી જ્ઞાન થયું, પણ બાલક(ભગવાન)થી એવું કાર્ય થઈ શકે તે અસંભવિત હોવાથી તે તેમણે માન્યું નહિ. જે પદાર્થ તદ્દન ન હોય જેવા કે વાંઝણીનો પુત્ર, શશલાનું શીંગડું, ગગનનું ફૂલ વિગેરે તેમનું પણ શબ્દથી જ્ઞાન થાય છે, એવો સર્વને અનુભવ છે. તે પ્રમાણે અહિં પણ બાલકોના શબ્દથી ગોપોને જ્ઞાન થયું એવો અર્થ છે. (દિ)

હોય, એમ બાલકો ન જોએલ હોય તેને પણ (જોએલ હોય તેમ) ભ્રમથી કહે છે. બાલકો તો ભગવાનને પરાયણ (ભગવાનમાં ભક્તિવાળા) હતા, (અને) તેમણે ભગવાનનું સામર્થ્ય, તથા ભૂતો વિગેરે ન હતાં એમ જોએલું હતું. બીજાઓએ તો તે જોએલું નહિ હોવાથી, પોતાના નિર્ણયથી (ગાડું ઊંધું પડવાનું જે કારણ) સિદ્ધ થાય તે જ કબુલ રાખે. તેથી તેઓની (બાલકોના વચનમાં) અશ્રદ્ધાનું કારણ 'અપ્રમેય' શબ્દથી કહેલું છે. બાલકનું (ભગવાનનું) બલ તેઓ જાણતા ન હતા. બલ પ્રત્યક્ષ (દેખાય તેવું) નથી, છતાં પણ કાર્યથી તેનું અનુમાન થાય છે; કારણ કે પોતામાં કાર્ય કરવાની ત્રિયતિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. જો આ (બાલક ભગવાન) સર્વથી બલવાન હોત, પોતે નિશ્ચયથી ઉઠતા હોત, બીજું કંઈ કાર્ય કરતા હોત, રડતા ન હોત (તો તેમણે ગાડું ફેંક્યું એમ મનાત). તેથી નૈયાયિક પેઠે અથવા હાલના મીમાંસક પેઠે (તે ગોપો) બ્રાંત હોવાથી, તેમણે (ભગવાનનું) બલ જાણ્યું નહિ એવો અર્થ છે. તેનું કારણ 'અપ્રમેય' શબ્દથી કહેલું છે. (તેઓએ ભગવાનનું બલ ન જાણ્યું તેમાં) તેઓનો દોષ ન હતો, તેમ તર્કનો પણ દોષ ન હતો, પરંતુ તે બાલકનું બલ જ અપ્રમેય એટલે માપી શકાય નહિ તેવું હતું. 'જે ભાવો (પદાર્થો) અલૌકિક છે, તેઓને તર્કથી યોજવા નહિ (તેઓ સંબંધી તર્ક કરવો નહિ)' એવી તેમની યુદ્ધિ થઈ નહિ, કારણ કે (જે બાલક) અલૌકિક છે, એવો તેમનો નિર્ણય થયો ન હતો. આથી^૧ તો સંદેહ થયો.^૨ જાણવાની ઇચ્છા તો પૂતનાએ ઉત્પન્ન કરેલી.^૩ વસુદેવનું વાક્ય અને પૂતના સંદેહ ઉત્પન્ન કરનારાં હતાં.^૪ જો કે બાલકો અલૌકિક જાણે છે, એમ પણ તેઓ (ગોપો) જાણતા ન હતા; તોપણ મુખ્યથી^૫ (કારણ કહેવાથી) જ કાર્ય સરતું હોવાથી, એક^૬ જ કહેલું છે. (૧૦)

પછી વધારે વિચાર કર્યાવિના (સર્વ) લૌકિકમાં જ પ્રવૃત્ત થયા, એમ નીચેના શ્લોકથી સાત શ્લોકોથી કહે છે:-

રુદન્તં સુતમાદાય યશોદા ગ્રહશંકિતા ॥

કૃતસ્વસ્ત્યયનં વિપ્રૈઃ સૂક્તૈઃ સ્તનમપાયયત્ ॥ ૧૧ ॥

૧. આથી એટલે (૧) બાલકોના વાક્યથી, અથવા (૨) પોતાનો નિશ્ચય થયો નહિ તેથી. (પ્ર)

૨. અહિં મૂલશ્લોકમાં ગોપોને સંશય થયો એમ કહેલું નથી, છતાં બાલકોનું વચન તેઓએ માન્યું નહિ એમ કહેલું છે, તેથી તેઓએ તેવો (બાલકોએ કહ્યું તેવો) નિશ્ચય કર્યો નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ નિશ્ચય તેઓએ કર્યાનું પણ કહેલું નથી. તેથી તેઓ સંશયમાં જ રહ્યા, તેવા આશયથી આ વાક્ય કહેલું છે. (ટિ)

૩. આ બાલક (ભગવાન) જો સર્વથી બલવાન ન હોત તો તે પૂતનાને કેમ મારી શકત? જો પૂતનાને આમણે મારેલી ન હોય તો પૂતના 'મૂકી દે, મૂકી દે, બસ કર' એમ કેમ કહેત? એવા સામસામા બલવાન તર્કો થતા હોવાથી પૂતનાએ છજાસા (જાણવાની ઇચ્છા) ઉત્પન્ન કરેલી. (પ્ર)

૪. 'એમ થવાથી નિશ્ચય જ કેમ ન થયો?' એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે 'ગોકુલમાં ઉત્પાતો છે' એમ વસુદેવે કહેલું. (તેથી આ સર્વ ઉત્પાતોથી થાય છે એમ જણાય), અને પૂતનાએ 'મૂકી દે મૂકી દે' એમ કહેલું (તેથી ભગવાને તેને મારી અને તે કાર્ય માત્ર ઉત્પાતથી થયું નથી એમ જણાય). આથી રીતે અને બાળનાં અનુમાનો હોવાથી સંદેહ જ થાય. તેથી વસુદેવના વચન પ્રમાણે ઉત્પાતથી જ આ ગાડું દૂર ફેંકાએલ છે કે પહેલાં (પૂતનાને મારી તે)ની પેઠે આ બાલકે જ ફેંકી દીધું છે એવો સંદેહ જ થાય. (પ્ર)

૫. મુખ્યથી એટલે બાલકોનાં અજ્ઞાનથી. (પ્ર)

૬. એક જ (કારણ) એટલે અશ્રદ્ધાને જ (કારણ) કહેલી છે. (પ્ર)

રહતા અને વિગ્રોએ જેમનું સૂક્તોથી સ્વસ્ત્યયન કરેલું છે તેવા પુત્રને લઈને, ગ્રહની શંકાવાળી યશોદાએ સ્તનપાન કરાવ્યું. ૧૧.

અહિં ચાર (કાર્ય) કરવાનાં છે. (૧) આ ઉત્પાત છે એમ (માનીને) બાલકને રહતાં બંધ રાખવાનું, (૨) બાલકના અનિષ્ટરૂપ ગ્રહે કરેલા ઉપદ્રવનું નિવારણ, (૩) ગાડાનું (પહેલાંની પેઠે) સ્થાપન અને (૪) ગાડાના સંબંધવાળા ઉત્પાતનો પરિહાર (ઉત્પાત દૂર કરવો તે). ખરી રીતે તો બે જ (કાર્ય) કરવાનાં છે. (૧) (બાલકને) રહતાં બંધ રાખવાનું અને (૨) ગાડાનું સ્થાપન.

એમ (ચાર કાર્ય) કરવામાં આવે ત્યારે લૌકિક^૩ બુદ્ધિ દૃઢ થશે, તેથી તે મટાડવા^૪, તે માટે ભગવાનની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થએલો ભ્રમ^૫ ભગવાનનું ચરિત્ર હોવાથી^૬ તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં આરંભમાં ભગવાન સંબંધી બે (કાર્ય) કહે છે. (૧) તેઓના અજ્ઞાનનું સ્થાપન કરવા^૭ (તેઓમાં પોતાના વિષયનું અજ્ઞાન રહેવા દેવા) ગાડું ભાંગી જવા છતાં રહેન, અને (૨) ગ્રહની સંભાવના હોવા છતાં (ભગવાન) પુત્ર હોવાથી તેમનું (યશોદાએ કરેલું) ગ્રહણ. યશોદા^૮ લૌકિક બુદ્ધિમાં નિપુણ હતી, તેથી તેમને ગ્રહની શંકાનો વિચાર થયો. કોઈ બાલક ગ્રહ વિગેરે તેમાં (બાલક ભગવાનમાં) પ્રવેશ કરી તેમને રોવડાવે છે, એવો (તેમને) વિચાર થયો; તેથી તરત જ સ્તન આપ્યું (ધવરાવ્યા) નહિ, પરંતુ પ્રવીણ બ્રાહ્મણોએ જેમનું સ્વસ્ત્યયન કરેલું છે તેવા ભગવાનને (સ્વસ્ત્યયન કર્યા) પછી ધવરાવ્યા. સ્વસ્ત્યયન એટલે રક્ષા બાંધવી, મંત્રોથી પવિત્ર કરવું વિગેરે. સૂક્ત એટલે સારી રીતે કહેલું, જેઓનું વચન પ્રમાણ છે તેવા બ્રાહ્મણોએ (સ્વસ્ત્યયન કર્યું). તેથી (ગ્રહની શંકા હોવાથી) તેઓએ (બ્રાહ્મણોએ) રક્ષા કરીને તેમનામાં કાંઈ દોષ નહિ જણાવાથી સારાં વચન કહ્યાં. ત્યાર પછી (યશોદાએ) સ્તનપાન કરાવ્યું. (૧૧)

એ પ્રમાણે ભગવાન (સંબંધી) બે (કાર્ય) કહીને, નીચેના પ્રલોકથી છ પ્રલોકોથી ગાડા સંબંધી બે (કાર્ય) કહે છે, કારણ કે ભગવાનના (છ) ગુણોથી જ અનિષ્ટ જતું રહે છે:-

पूर्ववत् स्थापितं गोपैर्बलिभिः सपरिच्छदम् ॥

विप्रा हुत्वा र्चयाश्च कुर्दध्यक्षत कुशाम्बुभिः ॥ ૧૨ ॥

વિગ્રોએ હોમ કરી, બલવાન ગોપોએ પરિચ્છદ સાથે પહેલાંની પેઠે સ્થાપન (ઉભા) કરેલા (ગાડા)ની દહીં, અક્ષત અને કુશવાળા જલથી પૂજા કરી. ૧૨.

૧. ગ્રહે કરેલા ઉપદ્રવની સંભાવનાથી કરાવવામાં આવતું સ્વસ્ત્યયન અને ગાડાના સંબંધી ઉત્પાતનો પરિહાર, બંને બ્રાંતિથી કરવામાં આવતાં હોવાથી, બાકીનાં બે જ કરવાથીજ રહે છે; એવા અભિપ્રાયથી આ
૨. ચાર કાર્ય કરવાનાં હોય તો. (પ્ર) ચાર કાર્ય થઈ જાય ત્યારે. (લે) [કહેલું છે. (પ્ર)]
૩. લૌકિક બુદ્ધિ એટલે (ભગવાન) સામાન્ય બાલક છે એવી બુદ્ધિ. (પ્ર)
૪. તે મટાડવા એટલે (૧) ગ્રહે કરેલો ઉપદ્રવ અને (૨) ગાડાના સંબંધવાળો ઉત્પાત મટાડવા. (લે)
૫. ભ્રમ એટલે ગ્રહની શંકાનો ભ્રમ. (પ્ર)
૬. જો એ ભગવાનનું ચરિત્ર ન હોય તો તેનું વર્ણન કરનારો અંથનો ભાગ ભગવાનનાં ચરિત્રનું પ્રતિપાદન કરનારો થાય નહિ. (તેથી આ કહેલું છે). (પ્ર)
૭. અજ્ઞાન એટલે બાલકે આ ગાડાને ફેંકી દીધું છે, એવા જ્ઞાનનો અભાવ. (પ્ર)
૮. ગયા પ્રલોક ૮માં યશોદાને લૌકિક સ્ત્રીઓમાં મુખ્ય કહેલ હોવાથી તે લૌકિક બુદ્ધિમાં નિપુણ છે. (લે)

જેવી તે ગાડાની સ્થિતિ પહેલાં હતી, અથવા જેવી તેમાં કુચો(આમડાંના રસ ભરવાના ગાડવાઓ)ની સ્થિતિ હતી (તેવી કરી), એમ ‘પહેલાંની પેઠે જ ગોપોએ સ્થાપન કર્યું’ શબ્દોથી કહે છે. ‘બલવાન (ગોપોએ)’ શબ્દથી તેનું (ગાડાનું) મોટું કદ કહેલું (સૂચવેલું) છે. ‘પરિચ્છદ સાથે’ (પહેલાંની પેઠે સ્થાપન કર્યું). તેના આસપાસના ભાગો જ પરિચ્છદો (પૈડાં, ધરો વિગેરે); અથવા પૂજા કરવા માટે પૂજનો સામાન જ તેઓ લાવ્યા (તે પરિચ્છદ). તેવા ગાડાની જ, ગાડાની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાનું તેમાં આવાહન કરી વિપ્રોએ એટલે તે કામમાં કુશલ અને ખાસ કરીને ઘટતું પૂરવાની શક્તિવાળા બ્રાહ્મણોએ પ્રથમ અનિષ્ટ દૂર કરવા માટે સામાન્ય રીતે હોમ કરી (પૂજા કરી). સર્વ સ્થલે નિમિત્ત ઉત્પન્ન થતાં ધીથી અને વ્યાહતિ(ઐ મૂર મુવઃ સ્વઃ શબ્દો)થી સામાન્ય હોમ કરવામાં આવે છે. પછી તેઓએ તે ગાડાની પૂજા કરી (અને) દહીં મેળવેલા શોખા તેની આસપાસ કંકુવાળા અક્ષત પેઠે નાખ્યા અને કુશવાળાં મંત્રોથી છાંટવાનાં જલો છાંટ્યાં. બ્રાહ્મણો જે કરે તે મંત્રો સહિત જ થાય છે (કરે છે). (૧૨).

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે બંનેનો* પ્રતીકાર (ઉપાય) કહ્યો. આ બંને યશોદાની પ્રેરણાથી જ થયાં. નંદજીએ તો ખાસ કરીને બંનેને^૨ એક સ્થલે રખાવીને શાંતિ કરી (કરાવી), એમ નીચેના શ્લોકથી ચાર (૧૩ થી ૧૬) શ્લોકોથી કહે છે:-

આરંભમાં (પહેલા એટલે ૧૩મા શ્લોકમાં) નંદજીની બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમપણાની (બ્રાહ્મણો ઉત્તમ છે એવી) બુદ્ધિ (કહે છે), પછી (૧૪મા શ્લોકમાં) (ભગવાનને) ગાડા ઉપર પધરાવી અભિષેક કર્યો (એમ કહે છે), પછી (૧૫મા શ્લોકમાં) સ્વસ્તિવાચન વિગેરે કરાવી હોમ કરાવ્યો એમ કહે છે, અને (૧૬મા શ્લોકમાં) દાન (આપ્યું એમ કહે છે). એ પ્રમાણે જે કર્યું તે વ્યર્થ થાય જ નહિ, તેનું કારણ પાંચમા (૧૭મા) શ્લોકમાં કહેશે.

એ પૈકી આરંભમાં (નંદજીની) બ્રાહ્મણોમાં મોટાપણાની બુદ્ધિ થઈ, એમ કહે છે:-

येऽसूयानृतदम्भेर्व्याहिसामानविवर्जिताः ॥

न तेषां सत्यशीलानामाशिषो विफलाः कृताः ॥१३॥

જેઓ અસૂયા, અનૃત, દંભ, ઈર્ષ્યા, હિંસા અને માનરહિત છે, તેવા સત્યશીલવાળાઓની આશિષો ફલરહિત હોતી (થતી) નથી. ૧૩.

જો બ્રાહ્મણોમાં અલૌકિક બુદ્ધિ હોય તો તેમનાં વચનથી ભવિષ્યમાં ભગવાનમાં પણ (તેવી બુદ્ધિ) થશે, એમ (આથી) સૂચવેલું છે. બ્રાહ્મણો સ્વભાવથી ઉત્તમ છે, અને વિકારરહિત બ્રહ્મસ્વરૂપવાળા છે,^૧ પરંતુ છ દોષોથી તેઓ પ્રાકૃત થાય છે. ભગવાનમાં તો છ ગુણો^૨ અધિક છે. દોષરહિત બ્રાહ્મણ અને ધર્મી ભગવાન એક છે,

૧. અહિ. ‘વા’ શબ્દ ‘વ’ ‘જ’ના અર્થમાં યોગ્યએલો છે. (લે)

* બંનેનો એટલે ભગવાનમાં ગ્રહની શંકાનો અને ગાડા સંબંધીના ઉત્પાતનો.

૨. બંનેને એટલે ભગવાનને તથા શકટ(ગાડા)ને. (પ્ર)

† ‘બ્રહ્મન’ શબ્દનો અર્થ ‘બ્રહ્મ’ થાય છે, તે વિકારરહિત છે. તે જ શબ્દનો અર્થ બ્રાહ્મણ પણ થાય છે, તેથી બ્રાહ્મણ વિકારરહિત બ્રહ્મસ્વરૂપવાળા છે એમ કહેલું છે.

‡ બ્રહ્મ વિકારરહિત દોષરહિત છે, તેવા બ્રાહ્મણો કહ્યા. બ્રાહ્મણોમાં છ દોષો આવે તો તેમનું સામર્થ્ય રોકાઈ જાય છે. ભગવાનમાં તો બ્રહ્મથી પણ છ ગુણો ઐશ્વર્ય વિગેરે વધારે છે એમ કહે છે.

અથવા સરખા^૧ છે, તેથી જેમ ભગવાનનું વિચારેલું સત્ય જ હોય છે તેમ પ્રાક્ષણોનું કહેલું પણ સત્ય જ હોય છે. સર્વનું કરેલું (કર્મ) તો પહેલાંના^૨ વિરોધવિનાનું હોય (તો જ સત્ય હોય છે). તે પ્રાક્ષણોમાં છ દોષો તેમના સામર્થ્યને રોકનારા છે. તે (દોષ)વિનાના (પ્રાક્ષણો) તો દોષરહિત છે. તજવા માટે એ દોષોને અસૂચા વિગેરેથી ગણાવે છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ પણ દોષો જ છે, છતાં અવસ્થા (વય) અને વિષયના ભેદથી જ તે દોષો થાય છે, તેથી તેઓને (અહિં) ગણેલા નથી. તેઓનાં કાર્યસ્વપ દોષો, જે સર્વ અવસ્થાઓમાં અને સર્વ વિષયોમાં દોષો રહે છે તે (ખરા) દોષો છે. તેથી (તેવા) છ (દોષો) ગણવામાં આવે છે. (૧) અસૂચા (અદેખાઈ) મુખ્ય દોષ છે, કારણ કે તેથી દોષરહિત હોય તેમાં દોષનો આરોપ કરવામાં આવે છે. આ બહારના વિષયનો દોષ છે. (૨) અનૃત (અસત્ય) વાણીના સંબંધનો ખોટું બોલવાસ્વપ દોષ છે. (૩) બીજાઓને પોતાની ઉત્તમતા જણાવનારી ચેષ્ટા વિગેરે કરવી તે દંભ. જે કારણ ન હોય ત્યારે કાર્ય પણ ન હોય તો દંભ થાય છે.^૩ (૪) બીજાના ગુણો સહન ન થવાથી તેઓને દોષ (તરીકે) મનમાં માનવા તે ઈર્ષ્યા. (૫) પછી હિંસા એટલે મારવું તે. અને (૬) તે પણ થાય (બીજાને મારવામાં આવે) ત્યારે માન એટલે અભિમાન (થાય તે.) આવી રીતે એક જ ત્રિદોષ (ઉપરનાં ૪-૫-૬ ગણાવ્યા તે)થી પ્રાણીનો નાશ થાય છે, તો પછી એ ત્રિદોષ (છએ દોષો) હોય તો કહેવું જ શું? અસૂચા અને અનૃત,^૪ દંભ અને હિંસા,^૫ ઈર્ષ્યા અને માન;^૬ આ જ અનુક્રમે વાણી, કાયા અને મનના દોષો છે.

૧. પ્રાક્ષણ અને ભગવાન બંને સત્યરૂપ હોવાથી એક છે. પ્રાક્ષણ ભગવાનના અંશ હોવાથી ભગવાનની તુલ્ય છે. તેથી પ્રાક્ષણ અને ભગવાન એક હોય, અથવા પ્રાક્ષણ ભગવાનની તુલ્ય હોય તોપણ તેમનામાં ભગવાનના ધર્મ છે એમ થયું. (પ્ર)

૨. પ્રાક્ષણોની વાણી જ સત્ય કહી, પરંતુ કૃતિને સત્ય કહેલ નથી, તેનું કારણ જણાવે છે. સર્વની એટલે ભગવાનની તથા નિર્દોષ પ્રાક્ષણોની કૃતિ પણ સત્ય જ હોય છે, પરંતુ જે તે તેઓના વચન(વાણી)ને અનુકૂલ (વાણીને અનુસરતી) હોય તો જ. એટલે તેઓનાં સ્વચ્છંદ ચરિત્રની કૃતિ સત્ય હોતી નથી એવો અર્થ છે. અહિં પ્રાક્ષણોએ કરેલી કૃતિ સત્ય ન હતી; કારણ કે ક્રિયા ગ્રહશાન્તિના પ્રકારની હતી. ભગવાનમાં ગ્રહનો આવેશ હતો જ નહિ અને હોઈ શકે પણ નહિ, તેમના સંબંધમાં ગ્રહશાન્તિ કરી, એ ક્રિયા સત્ય ન હતી, એમ (સ્પષ્ટ) જણાય છે. (ટિપ્પણ)

૩. ઉપર દંભની વ્યાખ્યા આપી તે પ્રમાણે તેવી ચેષ્ટા સહજ હોય તોપણ તે દંભ થઈ જાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (પ્ર) કેટલાક પુરુષો કોઈ ધન વિગેરે આપનારને ભેઈને, પોતામાં શમ દમ વિગેરે છે, એમ જણાવનારી ભજન વિગેરે ચેષ્ટા કરે છે. આવી ક્રિયામાં ધન પ્રાપ્ત કરવાની આશા નિમિત્ત (કારણ) છે. પછી જ્યારે તેમ કરવાથી ધન વિગેરેની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ હોતો નથી ત્યારે તેઓ એવી ચેષ્ટા કરતા નથી. એટલે નિમિત્ત ધનની આશા ન હોય ત્યારે તેનું પરિણામ (કાર્ય નૈમિત્તિક) શમ દમ વિગેરે જણાવનાર ભજન વિગેરે ચેષ્ટા પણ રહેતી નથી. આવી જે ચેષ્ટા કરે તે દંભ જણાવે એવો અર્થ છે. (યો)

૪. ગુણોમાં દોષનો આરોપ અસૂચામાં (વાણીથી) કરવામાં આવે છે, અને અનૃત ખોટું બોલવાસ્વપ છે. તેથી તે બંને વાણીના દોષ છે. (યો)

૫. પોતાની વડાઈ દેખાડનારી અને બીજાને ભગવાની ચેષ્ટા દંભ છે. બીજાના પ્રાણ હરવાની ચેષ્ટા હિંસા છે. તેથી તે બંને કાયાના દોષો છે. (યો)

૬. ઈર્ષ્યા અને માન (અભિમાન) મનના દોષો છે એ સ્પષ્ટ છે. (યો)

આ (દોષોથી) એ (પ્રાદક્ષણે) રહિત હોય તો તેઓએ આપેલી આશિષો ફલરહિત હોતી નથી; કારણ કે (તે આશિષોને) ફલરહિત કરનાર (દોષો) તો રહ્યા નહિ.

‘(એવા પ્રાદક્ષણેને પણ) પ્રકૃતિનો સંબંધ છે. તેથી કાયા, વાણી અને મનના દોષો મટી ગયા હોય તોપણ સ્વભાવનો દોષ રહેલો હોવાથી તેઓ દોષરહિત કેમ (ગણાય)?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સત્યશીલવાળા’ શબ્દ યોજેલો છે. સત્ય જ શીલ એટલે સ્વાભાવિક ધર્મ છે જેઓનો તે (સત્યશીલવાળા). ભગવાનનું જે સત્યસ્વરૂપ કહ્યું, તે જ સત્યવ્રતવાળા હોવાપણું વિગેરે તેઓનો સ્વભાવ છે. આવા પ્રાદક્ષણે પ્રદક્ષ જાણનારા હોય છે. ‘તેવા(ની)’ એમ તેઓનું ફરી અનુસંધાન કરેલું છે, તે (આ) વાક્ય (બોલતી) વખતે પણ તેઓ દોષરહિત છે, એમ જણાવવા (કરેલું છે). (૧૩)

તેથી ઉત્પાતો હશે તોપણ તેઓનાં (તેવા પ્રાદક્ષણોનાં) વચનથી મટી જશે એમ જાણીને, બાલકને (ભગવાનને) ગાડા ઉપર પધરાવીને^૧ નંદજીએ તેમનો અભિષેક કરાવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

इति बालकमानीय सामर्ग्यजुरुपाकृतैः ॥

जलैः पवित्रौषधिभिरभिषिच्य द्विजोत्तमैः ॥ ૧૪ ॥

वाचयित्वा स्वस्त्ययनं नन्दगोपः समाहितः ॥

हुत्वा चाग्निं द्विजातिभ्यः प्रादादन्नं महागुणम् ॥ ૧૫ ॥

તેથી બાલકને લાવીને, ઉત્તમ પ્રાદક્ષણોએ સામવેદ, ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદના મંત્રોથી તૈયાર કરેલાં અને પવિત્ર ઔષધિવાળાં જલોથી (તેમનો) અભિષેક કરી, સ્વસ્ત્યયન વંચાવી, સાવધાન (થએલા) નંદજીએ અગ્નિમાં હોમ કરી, પ્રાદક્ષણેને બહુ ગુણવાળું અન્ન આપ્યું. (જમાડયા). ૧૪-૧૫.

(નંદજીએ) પોતે (ભગવાનને) યશોદાના હાથમાંથી લઈને, ત્યાં ગાડા પાસે પધરાવીને, ત્રણ વેદો જાણનારા પ્રાદક્ષણે પાસે સામવેદ, ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ, એ ત્રણે વેદોના ત્રણ પ્રકારના મંત્રોથી, (ઉપ) નજીકમાં (આ) સર્વ તરફ (કૃતૈઃ) અલૌકિકપણું જેમાં ઉત્પન્ન કરેલું છે તેવાં, અને શતાવરી વિગેરે પવિત્ર ઔષધિઓ જેમાં (નાંખેલી) છે તેવાં, પવિત્ર નિષ્કલ ન થાય તેવાં જલોથી અભિષેક કરીને એટલે સ્નાન કરાવીને અને શરીરને

૧. દોષમાં અનૃત (અસત્ય ભાષણ) કહેલ છે, તેથી તે દોષરહિત જે હોય તે સત્યવક્તા થયા જ. છતાં અહિં ‘સત્યશીલ’ કહેલા છે (તેનું પ્રયોજન કહેલું છે). આનો અર્થ એવો છે કે (એ દોષ ન હોવા છતાં) અનૃત કોઈવાર બોલાર્થ પણ જાય; પણ સત્યવ્રતવાળા હોવાપણું, એ ગુણની સદા જરૂર છે. (લે)

૨. ‘મૂલશ્લોકમાં ભગવાનને ગાડા ઉપર પધરાવ્યા એમ જણાવનાર કોઈ શબ્દ નથી, છતાં શા હેતુથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે એમ કહેલ હશે?’ એવી શંકા થાય, તો જાણવું કે જેમ યશોદાજીએ સામાન્ય રીતે રક્ષા બંને સ્થલે (ભગવાનની અને ગાડાની અનુક્રમે) શ્લોક ૧૧ તથા ૧૨માં) કરી તે જ પ્રમાણે નંદજીએ વિશેષ રીતે રક્ષા કરી છે એમ જણાય છે. તેમ ન હોય તો નંદજી બાલકને લાવ્યા તે તેમને લાવવાનું કાર્ય, તથા પોતે સાવધાન રહ્યા એ તેમનું સાવધાનપણું વ્યર્થ થાય. તેથી બાલક ભગવાનને લાવતાં, તેમને ક્યાં પધરાવ્યા? એવી આકાંક્ષા થાય તે પૂરવા, તથા નંદજી પોતે સાવધાન રહ્યા તે તેમનું સાવધાન રહેવાનું સંભવે તે માટે, શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે કહેલું છે, કે તેમણે ભગવાનને ગાડા ઉપર પધરાવ્યા. (પ્ર)

લૂછી નખાવીને, પછી ભગવાનને આભૂષણ ધરાવીને, ૧ દેમ પ્રાપ્ત કરાવનાર 'આ પુણ્ય દિવસ છે' વિગેરે વાંચન કરાવીને, નંદગોપે પોતે (ત્યાં) બેસી, પોતે પણ સાવધાન થઈ, બ્રાહ્મણોની સમીપમાં હોમ કરી, (પછી) બ્રાહ્મણરૂપી અગ્નિમાં પણ હોમ કર્યો, એમ 'બ્રાહ્મણોને અન્ન આપ્યું' શબ્દોથી કહે છે. (તેમણે) બહુ ગુણવાળું એટલે બહુ અથાણું ચટણીવાળું (અન્ન બ્રાહ્મણોને) જમાડ્યું, એવો અર્થ છે. (૧૪-૧૫)

ગાવઃ સર્વગુણોપેતા વાસઃ સ્વયુક્તમમાલિનીઃ ॥

આત્મજામ્યુદયાર્થાય પ્રાદાત્ તે ચાન્વયુક્ત ॥ ૧૬ ॥

(નંદગોપે બ્રાહ્મણોને) વસ્ત્રો, માલાઓ અને સુવર્ણની માલાઓવાળી સર્વ ગુણોવાળી ગાયો પુત્રની ઉત્પત્તિ માટે આપી; અને તેઓએ પછી આશિષો યોજી. ૧૬.

પછી (નંદગોપે) દક્ષિણા (આપી). (દક્ષિણામાં) સર્વ ગુણોવાળી એટલે બહુ દૂધ આપનારી, સુંદર અને લલી ગાયો (આપી), અને ગાયોને શણગારવા માટે વસ્ત્રો, માલાઓ અને સુવર્ણની માલાઓ (આપી); એટલે સર્વ અલંકારોથી શણગારેલી ગાયો આપી એવો અર્થ છે. 'પુત્રની ઉત્પત્તિ માટે' શબ્દથી (એ પ્રમાણે દાન આપવાનું) પ્રયોજન કહેલું છે. પોતાના પુત્ર ભગવાનનો અભ્યુદય એટલે ઉત્પત્તિ, એ જ તે (દાન)નો અર્થ એટલે પ્રયોજન હતું, આ 'અર્થ' શબ્દ, બીજે કોઈ પણ અર્થ (પ્રયોજન) ન હતો, એમ જણાવવા યોગ્ય છે. તેઓએ (બ્રાહ્મણોએ) પછી આશિષો યોજી. અન્ન એટલે પછી, (પોતાને દાનની) પ્રાપ્તિ થયા પછી; આશિષો (અયુક્ત) યોજી. માત્ર કહી નહિ, પણ યોજી. (આશિષમાં જણાવેલ પદાર્થો પણ આપ્યા). ૧૬.

વિપ્રા મન્ત્રવિદો યુક્તાસ્તૈર્યાઃ પ્રોક્તાસ્તથાશિષઃ ॥

તા નિષ્ફલા ભવિષ્યન્તિ ન કદાચિદપિ સ્ફુટમ્ ॥ ૧૭ ॥

વિપ્રો મંત્રો જાણનારા અને યુક્ત (હોય છે), તેઓએ જે આશિષો તેવી રીતે કહેલી હોય તે કોઈપણ સમયે નિષ્ફલ થશે નહિ એ સ્ફુટ છે. ૧૭.

('આશિષો યોજી) એમ કેમ જણાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે 'વિપ્રો' (હતા). આરંભમાં તે વિપ્રો એટલે વિશેષ રીતે પૂરનારા (આપનારા) દોષવિનાના (હતા), (કારણ કે) ત્યારે જ (દોષરહિત હોય તો જ) તેઓ વિશેષ રીતે પૂરનારા થાય છે. તેમાં પણ (તેઓ) મંત્રો જાણનારા એટલે ઋષિઓ હતા, તેમાં પણ (તેઓ) યુક્ત એટલે સત્કર્મ કરનારા હતા. એવી રીતે ત્રણ ગુણવાળાઓએ જે આશિષો કહેલી હોય તે કોઈપણ સમયે નિષ્ફલ થશે નહિ, (એ) સ્ફુટ એટલે સત્ય છે. તેથી તેઓ (આશિષોથી) યોગ્ય એ યોગ્ય જ છે. (૧૭)

યશોદા અને નંદગોપની ભગવાનમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર એક ચરિત્રનું એ પ્રમાણે નિરૂપણ કરી, પાંચ (ચરિત્રો રાખી) પૂછેલાં તે પૈકી પહેલાના ઉત્તર તરીકે નીચેના શ્લોકથી અઢાર શ્લોકોથી ઉપાખ્યાન કહેવાનો આરંભ કરે છે:-

૧. શરીર લૂછી સાફ કરાવ્યું અને આભૂષણ ધરાવ્યાં, એ બંને સ્નાન કરાવવાનું કહ્યું તેનો અર્થ થાય છે. (તે) સ્નાન કરાવે એટલે શરીર લૂછી સાફ કરવું જોઈએ, અને પહેલાં ધરેલાં હતાં તેવાં આભૂષણો ધરવાં જોઈએ.

एकदा रोहमारूढं लालयन्ती सुतं सती ॥

गरिमाणं शिशोर्वोढुं न सेहे गिरिकूटवत् ॥ १८ ॥

એક સમયે ખોળામાં બેઠેલા પુત્રનું લાલન કરતી સતી પર્વતના સમૂહ
પેઠે બાલકનો ભાર સહન કરી શકી નહિ. ૧૮.

वाचिकं कायिकं चोक्तं मानसं तूच्यतेऽधुना ॥ अन्यथाज्ञानतः^१ सर्वं करोतीति भविष्यति॥का. ८॥

વાચિક અને કાયિક (નિરોધકરણ) કહ્યું. હવે માનસ (નિરોધકરણ) કહેવામાં આવે છે.
(પોતાના વિષેના) અન્યથાજ્ઞાનથી (ભગવાન) સર્વ કરે છે એમ થશે (જણાય છે).

અથવા

અન્યથા (માનસ નિરોધ કરવામાં ન આવે તો) (નંદજી યશોદા વિગેરે) સર્વ અજ્ઞાનથી
કરે છે, એમ (સર્વનું જ્ઞાન) થશે. કા. ૮.

૧. ભગવાને પૂતનાનો વધ કર્યો ત્યાં રક્ષા (ભગવાનની રક્ષા) કરી તેમાં વાણીનો ઉપયોગ થએલ
હોવાથી, એ પ્રસંગથી વાણીનો નિરોધ કર્યો. ગાડાનો ભંગ કર્યો તેમાં ભગવાન માટે કાયાની ઝેણા કહી,
તેથી તે પ્રસંગથી કાયાનો નિરોધ કર્યો. હવે તૃણાવર્તનો પ્રસંગ કહેવામાં આવે છે, તેમાં ભગવાનના
નિમિત્તથી (સર્વને) દુઃખ થશે, એમ કહેવામાં આવશે. તેથી એ પ્રસંગથી માનસ (મનનો) નિરોધ થશે.
અહિં નિરોધનું પ્રકરણ હોવાથી 'વાચિક' 'કાયિક' અને 'માનસ' ત્રણે નિરોધનાં જ વિશેષણો છે, તે
ત્રણે નાન્યતરજાતિમાં મૂકેલાં છે, અને 'નિરોધ' નરજાતિનો શબ્દ છે; એમ હોવાનું કારણ એ છે કે
અહિં શબ્દની જાતિનું કોઈ પ્રયોજન નથી, અથવા એ ત્રણે 'નિરોધકરણ' (નિરોધ કરવો તે)નાં વિશેષણ
છે, એમ માનવું (એટલે જાતિનો ભેદ રહેશે નહિ).

ભગવાનની 'રક્ષા' પૂતનાપ્રસંગમાં કરી, ગાડાના ભંગના પ્રસંગમાં 'અહશાંતિ' કરી તે પણ ભગવાનની
લીલા છે, એમ ઉત્તરાર્ધમાં જણાવે છે. આ બધાં ભગવાન સંબંધી અન્યથાજ્ઞાન (મિથ્યાજ્ઞાન, ભગવાન
પ્રાકૃત બાલક છે એવું જ્ઞાન) કરાવવામાં કારણરૂપ છે. તેથી અહિં 'અન્યથાજ્ઞાનથી' એમ એ શબ્દ
પાંચમી વિભક્તિમાં યોજેલો છે. અન્યથાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને એટલે અન્યથા જ્ઞાનના વિષય (જેના વિષે
અન્યથા જ્ઞાન થએલ છે તેવા) થઈને, ભગવાન સર્વ કાર્ય કરે છે એવો અર્થ છે. (સત્ય) જ્ઞાન (ભગવાન
પ્રાકૃત બાલક નથી તેવું) થવાનાં કારણો ભગવાનનું સ્વરૂપ, ભગવાનના ધર્મો વિગેરે હોવા છતાં, પોતાની
લીલા થઈ શકે તે માટે 'ભગવાન પોતે પ્રાકૃત બાલક જેવા જ છે' એવું પોતાના વિષેનું અન્યથાજ્ઞાન
તેઓમાં ઉત્પન્ન કરીને, ભગવાન પોતે જ સર્વ (લીલા) કરે છે એવો અર્થ છે. તેથી રક્ષા કરવી વિગેરેથી,
જેમ પહેલાં કરતાં જૂદા (પ્રકારના) હોવાનું જ્ઞાન લોકમાં થાય છે, તેવું જ પોતામાં પણ ભગવાન પ્રકટ
કરે છે એમ જણવું; કારણ કે ખીજાઓને તેવું જ્ઞાન ન થાય તો જેવો (રક્ષા કરવારૂપી વિગેરે પ્રકારનો)
નિરોધ કહેવામાં આવે છે, તેવો નિરોધ થઈ શકે નહિ એવો ભાવ છે. તેઓમાં (ભગવાન વિષેનું)
અન્યથાજ્ઞાન હોય ત્યારે જ કાયા, વાણી અને મનનો નિરોધ કહેવાથી, આ શાસ્ત્ર તથા ભગવાનનું ચરિત્ર
અદ્ભુત છે, એમ જણાવી શકાય. વળી એક જ બાલકમાં બધાનો સહજ (કુદરતી) રનેહ હોય તેવું લોકમાં
સંભવતું નથી. તેથી અહિં ભગવાનમાં સર્વનો કુદરતી રનેહ થાય છે, તે ભગવાને જ કરેલો છે એમ
જણાય છે. (તેથી આ ચરિત્ર લોકમાં પણ અદ્ભુત છે એમ કહેલું છે.)

અથવા

અહિં ઉત્તરાર્ધથી માનસિક નિરોધ આવશ્યક છે એમ કહે છે. આ લીલામાં 'ભારે હોવાપણનો'
ભગવાનનો ધર્મ જણાવી, લીલા કહેવામાં આવે છે. આ જો કહેવામાં ન આવે તો, જીવતા સહજ અજ્ઞાનને
લીધે નંદજી અને યશોદા વિગેરે સર્વ કાર્ય કરે છે, એવું સર્વને જ્ઞાન થાય. તેથી તેવું જ્ઞાન સર્વને ન
થાય તે માટે આ કહેવામાં આવે છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

લૌકિકેનાપિ ભાવેન યાવત્ કૃષ્ણૈકતાનતા ॥ તાવશૂતનકૃત્યાનિ ન કરોતિ હરિઃ સ્વયમ્ ॥કા.૧॥
 લૌકિકભાવથી પણ જ્યાંસુધી શ્રીકૃષ્ણમાં એકતાનતા હોય છે? ત્યાંસુધી હરિ પોતે
 નવીન કૃત્ય કરતા નથી. કા. ૯.^૨
 વર્ષેણ તુ પરાવૃત્તિર્ધર્માણાં ભવતીતિ હિ ॥ અતો વર્ષાન્તરે કૃત્યં તૃણાવર્તનં કૃતમ્ ॥કા.૧૦॥
 એક વર્ષે તો ધર્મોની પરાવૃત્તિ (ફરીથી આવવું તે) થાય છે, તેથી તૃણાવર્તના સંબધી
 કૃત્ય (લીલા) બીજા વર્ષમાં કરેલી છે. કા. ૧૦. x

આ કારિકામાં 'અન્યથાજ્ઞાનતઃ' શબ્દ છે, તેનો ટિપ્પણીમાં એ પ્રકારે અર્થ કરેલો છે. પહેલા અર્થ પ્રમાણે તે એક જ શબ્દ છે. "રક્ષાવિધાન, અહશાંતિ વિગેરે ભગવાનની લીલા કેમ હોઈ શકે?" એવી શંકા થતાં, ભગવાન પોતે અન્યથાજ્ઞાનતા વિષય થઈ, લીલા માટે તેઓમાં પોતા વિષેનું 'આ પ્રાકૃત બાલક છે' એવું અન્યથાજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવીને સર્વ કરે છે, (તેથી એ સર્વ ભગવાનની લીલા છે) એવો અર્થ છે. ટિપ્પણીમાં કહેલ બીજા અર્થ પ્રમાણે 'અન્યથા જ્ઞાનતઃ' એમ એ શબ્દો છે, તેનો પણ અર્થ ટિપ્પણીમાં જ કહેલો છે. (યો)

૧. ગાડાના ભંગની લીલા ભગવાને ચોથા માસની વચમાં કરી, અને તૃણાવર્તનો વધ એક વર્ષની વચે કર્યો, એમ ૧૦-૨૩-૬ થી જણાય છે. આમ હોવાથી ભગવાનની નાલ વધેરવાની, છઠ્ઠીપૂજન, સૂતિકારનાન, ચંદ્રસૂર્યદર્શન, કર્ણવેધ, અન્નપ્રાશન, મુંડન, ચૂડાકર્મ, એ પહેલા નવ માસમાં કરવાના સંસ્કારો તથા માર્કણ્ડેય પૂજા, એ લીલાઓ કેમ કહેલી નથી?" એવી શંકા થાય, તેથી આ તથા આની પછીની કારિકાઓ કહેલી છે. આમાંથી ઘણીખરી જેવી કે નાલ વધેરવાની વિગેરે ક્રિયાઓ બીજાએ કરેલી, અને રાજાએ તો ભગવાનનું ચરિત જ શુક્રેવને પૂછેલ છે, અને આ ક્રિયાઓ શ્રીકૃષ્ણમાં બધાની એકતાનતા (લક્ષિત) સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગી નથી તેથી કહેલી નથી. આ અધ્યાયના આરંભમાં રાજાએ જે પ્રશ્નો કરેલા છે, તેમાં ભગવાને કરેલાં ચરિત જ પૂછેલ છે. (પ્ર)

આ કારિકાના પૂર્વાર્ધને અંતે 'ન ભવતિ' શબ્દો અધ્યાહાર છે. [લૌકિક ભાવથી પણ જ્યાંસુધી શ્રીકૃષ્ણમાં એકતાનતા થતી નથી, ત્યાંસુધી હરિ પોતે નવીન કૃત્ય (નવીન લીલા) કરતા નથી, એવો અર્થ આ શબ્દો અધ્યાહાર લેવાથી થાય છે]. એટલે તૃણાવર્તના વધના ચરિત પહેલાં યશોદા અન્યમાં ચિત્તવાળાં હતાં, પરંતુ આ ચરિત થતી વખતે લાલન કરતાં હતાં. તેથી ભગવાનમાં ચિત્તવાળાં હતાં એવો અર્થ છે. (છે) આ અર્થ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાનમાં ચિત્ત ન હોય ત્યારે ભગવાન લીલા કરતા નથી. એમ હોય તો ગાડાના ભંગની લીલા સમયે યશોદા અહિર્મુખ થયાં ત્યારે એ લીલા કરેલી એ સંભવતું નથી. વળી આ પછીની કારિકાના અર્થનો વિચાર કરતાં પણ આ કારિકાનો એવો અર્થ બંધ બેસતો નથી, તેથી એ શબ્દો અધ્યાહાર લીધા વિના જ અર્થ કરેલો છે.

૨. ગાડાનો ભંગ ચોથા માસમાં કર્યો અને તૃણાવર્તના વધની લીલા ૧૦-૨૩-૬માં જણાવ્યા પ્રમાણે એક વર્ષની વચે કરી. તેથી એ બે લીલા દરમ્યાનના નવ માસના સમયમાં બીજી કંઈ લીલા કેમ કરી નહિ? એવી શંકા થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. (કા)

આ નવ માસ સુધી યશોદાજીનું ચિત્ત બીજા વિષયમાં હતું, એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. તેથી લેખ પ્રમાણે અર્થ કરેલો નથી. ભગવાનનું યશોદાજી લાલન કરતાં હતાં એટલે જે સમયે તે ભગવાનમાં ચિત્તવાળાં હતાં, ત્યારે આ તૃણાવર્તના વધની લીલા કેમ કરી? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પછીની કારિકામાં આપેલો છે.

x [માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષનું છે. (દરેક વર્ષ એક આયુષ્ય) ગણતાં માણસને ૧૦૦ આયુષ્ય છે. દરેક વર્ષ જતાં એક એક આયુષ્ય ઓછું થાય છે. છતાં જો એ વર્ષમાં એક ક્ષણ પણ ભગવાનની વાર્તાથી તે ભગવાન પાસે જાય તો એ વર્ષ આયુષ્ય હરતું નથી. આ પ્રમાણે ૨-૩-૧૭ તથા તે પૂરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલું છે.] એક વર્ષમાં પ્રપચનું વિસ્મરણ થાય તોપણ વર્ષ એક આયુષ્ય-

દેહબુદ્ધિર્ભગવતિ નિવૃત્તા ચેન્નિવર્તયેત્ ॥ તત્પરાણાં દેહમર્તિ સજાતીયાવિશેષતઃ ॥કા.૧૧॥*

જો ભગવાનમાં દેહબુદ્ધિ (ભગવાનનો દેહ પ્રાકૃત છે એવી બુદ્ધિ) મટી જાય તો તે ભગવાનના ભક્તોની દેહમર્તિને (દેહ આત્મા છે એવી મર્તિને) પોતાની જાતની હોવાથી મટાડે છે. કા.૧૧.૧

અઠાર વિદ્યાઓમાં^૨ પણ 'ભગવાનને દેહ નથી'^૩ એમ જણાવવા એક જ સમયે ભારેહોવાપણું અને હલકાહોવાપણું (એવા બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો આ તૃણાવર્તના વધની લીલામાં) કહેવામાં આવશે.

પૂતનાવધમારમ્ય કંસો જાનાતિ ગોકુલે ॥ હરિરસ્તિ જગદ્વન્દ્યો મમ હન્તેતિ સર્વથા ॥કા.૧૨॥

પૂતનાના વધથી આરંભી (પૂતનાનો વધ થયો ત્યારથી) કંસ સર્વથા જાણે છે કે જગતે વંદન કરવા યોગ્ય અને મને હણનાર હરિ ગોકુલમાં છે. કા. ૧૨.૪

તમાનેતું તૃણાવર્તે તતઃ પ્રેષિતવાન્ સ્વયમ્ ॥ ત્રયો હ્યત્યન્તર્બલિનઃ સર્વકાર્યવિચક્ષણાઃ ॥કા.૧૩॥

(કંસે) પોતે તેમને લઈ આવવાને ત્યાંથી (મથુરાથી) તૃણાવર્તને મોકલ્યો, કારણ કે સર્વ કાર્યમાં ચતુર ત્રણ (તૃણાવર્ત, બક અને કેશી) બહુ જ બલવાન હતા. કા. ૧૩.

તૃણાવર્તો વકઃ કેશી તત્રાપ્યાદ્યો મહાન્ સ્મૃતઃ ॥ તૃણવત્ સકલં વિશ્વમાવર્તયતિ સર્વથા ॥કા.૧૪॥

તૃણાવર્તસ્તતઃ પ્રોક્તસ્તમાદૌ પ્રાહિણોત્ તતઃ ॥કા.૧૪૩॥

તૃણાવર્ત, બક અને કેશી (એ ત્રણ હતા). તેઓમાં પણ પહેલો (તૃણાવર્ત) મોટો ગણાએલ. આખા વિશ્વને તરબોળાં પેટે તે સર્વથા ભ્રમીવતો, તેથી તેને તૃણાવર્ત કહેતા. તેથી તેને આરંભમાં (કંસે) મોકલ્યો. કા. ૧૪૩.૫

રૂપ હોઈ એક કાલ હોવાથી, બીજા કાલમાં એટલે બીજા વર્ષમાં પ્રપંચની વિસ્મૃતિ રહેલી છે કે નહિ તેની શંકા થાય, તેથી ભગવાને બીજા વર્ષમાં આ તૃણાવર્તનો વધ કરેલો છે. (લે)

બીજા વર્ષમાં નવીન લીલા કરવાનું પ્રયોજન દશમી કારિકામાં કહેલું છે. (કા)

* આ કારિકાનો પાઠ વૃંદાવન પ્રેસે પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથ પ્રમાણે લીધો છે.

૧. ભગવાનનો દેહ પણ લૌકિક છે એવી બુદ્ધિ જે મટી જાય, તો તે ભગવાનના ભક્તોની 'દેહ જ આત્મા છે' એવી મર્તિને મટાડી દે છે. 'ભગવાનમાં દોષ નથી જ' એવી બુદ્ધિમાત્ર સર્વ દોષોને મટાડનારી છે, છતાં એક જ પ્રકારની બુદ્ધિ તેવા જ દોષોને ખાસ કરીને મટાડે છે એવો અર્થ છે. જેમ 'ભગવાન કામરહિત છે' એવી બુદ્ધિ આપણા કામદોષને મટાડે છે, તેવી જ રીતે 'ભગવાનમાં લૌકિક દેહ નથી' એવી બુદ્ધિ તેના જેવો જ આપણો દોષ 'આ દેહ જ આત્મા છે' એવી આપણી બુદ્ધિને મટાડે છે એવો અર્થ છે. (ચોન્લે)

૨. (૧) પુરાણ, (૨) ન્યાય, (૩) મીમાંસા, (૪) ધર્મશાસ્ત્ર, (૫ થી ૮) ચાર વેદો, (૯ થી ૧૪) છ વેદાંગો, એમ ચૌદ વિદ્યાઓ યાત્રવલ્ક્યે કહેલી છે, તે તથા ચાર ઉપવેદો મળી અઠાર વિદ્યા થાય છે. (પ્ર)

૩. 'આનંદરૂપ જે અમૃત પ્રકારે છે' 'સચ્ચિદાનંદ વિગ્રહવાળો' 'સચ્ચિદાનંદરૂપ કલેશવિના કર્મ કરનાર શ્રીકૃષ્ણને' એ ઉપનિષદ્વચનો, 'આનંદમર્તિને (ભેટી) ઘણા લાંબા સમયનો તાપ તળ્યો' વિગેરે પુરાણોનાં વચન, 'જેમના કર પાદ મુખ ઉદર વિગેરે માત્ર આનંદના છે' વિગેરે તંત્રનાં વચનોથી (ભગવાનનો) દેહ આનંદમય છે, અને તેથી ભગવાનનો દેહ પ્રાકૃત નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. 'દેહ' શબ્દ 'દિહ' એટલે વધવું ધાતુ ઉપરથી થયો છે, અને તેથી 'દેહમાં' વધવારૂપ વિકાર હોવો જોઈએ. ધ્વજ તો વિકારરહિત છે. તેમાં છ વિકારો પૈકી કોઈ વિકાર નથી. તેથી તેમને (ભગવાનને) પ્રાકૃત દેહ હોઈ શકે નહિ. (ચો)

૪. પૂતના શહેરો અને ગામડાંઓમાં બાલકોને મારતી મારતી પછી ગોકુલમાં આવેલી અને તૃણાવર્ત તો પરભારો જ ગોકુલમાં આવ્યો, તેનું કારણ આ કારિકાથી જણાવેલું છે. (પ્ર) [કહેલો છે. (પ્ર)]

૫. કા.૧૨ થી ૧૪ાસુધીમાં કહેલો વૃત્તાંત આદિપુરાણમાં વૃંદાવનમાહાત્મ્યમાં ૧૨મા અધ્યાયમાં

ભગવાન સર્વજ્ઞ (છે). તૃણાવર્ત મથુરાથી (પોતાને લઈ જવા) નીકળ્યો એ બાણીને, ભારે પદાર્થને? તે લઈ જાય (જઈ શકે) નહિ તેથી પોતે ભારે થયા. તે સમયે યશોદાને (પોતાના) ભારેપણાનું જ્ઞાન થાય, અને તે (યશોદા) ત્યાંથી જતાં રહે તે માટે, તેના ખોળામાં બેઠેલા ભગવાન સ્તનપાન કરતાં જ ભારે થયા. તે ભગવાનનું સહજ (કુદરતી) ભારેપણું તે સમયે જણાયું. તે ભારેપણાનું યશોદાને જ્ઞાન થયું, એમ નીચેના પ્રલોકમાં કહે છે. તેનો ચોક્કસ સમય જણાવેલો નથી, અને તે તેમાં નિમિત્ત ન હતો. રોહ એટલે ખોળો. તેમાં બેઠેલા એટલે તેની (ખોળાની) ઉપર ચઢી બેઠેલા (પુત્રનું) (યશોદા) પોતે જ લાલન કરતી હતી, એટલે તેમના વાળો પ્રસારતાં પ્રસારતાં તેમના મુખનું ચુંબન વિગેરે કરીને ભગવાનને હાસ્ય ઉત્પન્ન કરતી હતી; કારણ કે પુત્રનું (એવી રીતે) તે (લાલન) કરવું બેઈએ. ‘સતી’ શબ્દથી તેમના (યશોદાના) એવા ભાગ્યનું કારણ થયેલ તેમનો ધર્મ કહેલો છે. (યશોદા) લૌકિકભાવથી જ સ્નેહ વિગેરે કરતી હતી. તેથી તે (લૌકિકભાવ) દૂર કરવા (ભગવાન) ભારે થયા, ત્યારે ખાલકનો ભાર ગિરિકૂટ એટલે પર્વતોના સમૂહ પેઠે તેણે સહન ન કર્યો એટલે તે સહન કરી શકી નહિ. જેમ ભૂમિ પણ એક સ્થલે કરોડો પર્વતોના જથ્થાનો ભાર સહન કરી શકતી નથી, (તેમ) આ (યશોદા) પણ આધિદૈવિક અદિતિરૂપ^૩ હોવા છતાં પણ (ભાર) સહન કરી શકી નહિ, એમ જણાવવા (આ) દૃષ્ટાંત કહેલું છે. તેમ ન હોય તો (આવું) અયોગ્ય દૃષ્ટાંત કહે નહિ. ભગવાન ધીરે ધીરે ભારવાળા થતા ગયા, તેથી તેનો નાશ થયો નહિ. ૧૮.

તેથી જ બની શક્યું ત્યાંસુધી (ખોળામાં) રાખી, (તેમ કરવું) અશક્ય થયું ત્યારે તેમને તેણે ભૂમિ ઉપર પધરાવ્યા, એમ નીચેના પ્રલોકમાં કહે છે:-

ભૂમૌ નિધાય તં ગોપી વિસ્મિતા ભારપીડિતા ॥

મહાપુરુષમાદધ્યૌ જગતામાસ કર્મસુ ॥ ૧૯ ॥

૧. ભગવાન ભારે થયા ન હોય તો તેમને તે મથુરા લઈ જાય. (તેથી ભગવાન ભારે થયા). એટલા ભારે થવાથી તૃણાવર્ત તેમને ઊંચે લઈ જઈ શકે, પણ આડા (દૂર) લઈ જઈ શકે નહિ તેટલો જ (પોતામાં) ભાર ભગવાને પ્રગટ કર્યો એમ જણાવું. (લે)

શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પ્રતમાં ‘ગુરુપદાર્થ જન્યતીતિ’ પાઠ છે. આ પાઠ ખરાબર લાગતો નથી. વૃંદાવન પ્રેસે પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં ‘ગુરુપદાર્થ ન જન્યતીતિ’ પાઠ છે, એ પ્રમાણે ભાષાંતર કરેલું છે.

૨. ભગવાન યશોદાના ખોળામાં ચઢી બેઠા તેમાં કાલ નિમિત્ત ન હતો. કાલ જેમાં નિમિત્ત ન હતો તેવું તે ખોળામાં ચઢી બેસવાનું કર્મ હતું. તેથી અદિ કયો કાલ હતો તે કહેલું નથી એવો અર્થ છે. (ટિ)

૩. આ યશોદા દેવકીરૂપ હોવાથી અદિતિરૂપ હતી એવો અર્થ છે. જ્યારે વસુદેવે પોતાના આધિદૈવિક-રૂપનું નંદજીમાં સ્થાપન કર્યું, (જુઓ પાછલ પાન ૩૩. ૧૦-૫-૨૧ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની) ત્યારે આધિદૈવિક દેવકીએ પણ યશોદામાં પ્રવેશ કર્યો, એવો ભાવ છે. આધિદૈવિક વસુદેવ અને દેવકીએ નંદજી અને યશોદામાં પ્રવેશ કરેલ છે, તેનો ઉપયોગ આગળ રાજલીલામાં નંદજી અને યશોદા ભગવાનને વસુદેવ અને દેવકીના પુત્ર જાણે છે ત્યારે થયેલ છે, કારણ કે ભગવાનને વસુદેવ અને દેવકીના પુત્ર જાણવા છતાં, નંદજી અને યશોદાનો તેમનામાં પુત્રભાવ દૃઢ જ રહે છે. નંદજી યશોદા અનુક્રમે વસુદેવ અને દેવકીરૂપ હોવાથી જ તેઓ ભગવાનને વસુદેવ અને દેવકીના પુત્ર જાણતા હોવા છતાં તેમનો તેમનામાં દૃઢ પુત્રભાવ રહ્યો. જો તેઓ ભગવાનને પોતાના પુત્ર જાણતા ન હોત અને ખીજના જ પુત્ર છે એમ જાણતા હોત, તો તેમનો ભગવાનમાં સ્નેહ રહેત નહિ, અને તેમનો નિરોધ ભગવાને કરેલો તે વ્યર્થ થાત. (સી)

વિસ્મય પામેલી અને ભારથી પીડાએલી ગોપીએ તેમને ભૂમિ ઉપર પધરાવી જગતોના મહાપુરુષનો વિચાર કર્યો અને કામમાં લાગી. ૧૯.

‘તેમને’ એટલે ભગવાનને ભૂમિ ઉપર પધરાવવાના કારણભૂત અવિવેકનું તે ધામ હતી,^૧ એમ ‘ગોપી’ શબ્દથી કહે છે. જો કે તે (યશોદા) મોટી હતી તોપણ તે ગોપની બાચી હતી. જમીન ઉપર પધરાવ્યા પછી (તેમના) ભારનું સ્મરણ કરી તે વિસ્મય પામી.

‘પુત્રનો ભાર તો માતાને સુખ આપનાર હોય છે, તેથી (તેને તેનાથી) વિસ્મય કેમ થયો ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ભારથી પીડાએલી’ શબ્દ યોજેલો છે. તે ભારથી પીડા પામી (એટલે) આ ભાર પીડા ઉત્પન્ન કરે છે તેથી અલૌકિક છે (એમ વિચાર્યું), તેથી તે વિસ્મય પામી. ભવિષ્યમાં^૨ ધીરે ધીરે માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થતાં ભય પણ પામશે, (વિસ્મય પામ્યા) પછી શું કરવું એનો વિચાર કરી, ઉત્પાત (થવાની) શંકાથી (તેણે) મહાપુરુષનું એટલે પુરુષોત્તમનું ધ્યાન ધર્યું; અથવા સર્વ અનિષ્ટ દૂર થાય તે માટે ‘આ મહાપુરુષ જ છે’ એમ (તેણે) વિચાર્યું. ‘સર્વ જગતોના મહાપુરુષ જ આ છે’ એમ જગતોના એટલે કરોડો બ્રહ્માંડોમાં રહેલા સ્વામી (તેમને) વિચાર્યો. ‘સતી’ એવું પદ હોવાથી,^૩ ભારને લીધે બીજે પુરુષ હશે એમ જાણી, પોતાના વ્રતનો ભંગ થાય તેવા ભયથી બીધેલી હોય તેમ તેણે (તેમને) પરમપુરુષ એટલે બધાયના પતિ જાણ્યા. ‘આ (પરમપુરુષ) છે કે નહિ’ એવી ખાતરી થાય તે માટે (આ) સર્વ તરફથી (દૃષ્ટ્યો) ધ્યાન ધર્યું. પછી (આ) ભગવાન છે એમ જાણી, તેમની પરિચર્યા કરવા માટે^૪ સ્નાન વિગેરે કર્મમાં લાગી એટલે (સ્નાન વિગેરે) જૂઠાં જૂઠાં કાર્યો કરવાનો (તેણે) આરંભ કર્યો એવો અર્થ છે. તેમ ન હોય તો (ભગવાનની પરિચર્યાના કર્મમાં લાગે નહિ તો) (તેમનાથી) એક ક્ષણનો વિયોગ થતાં પ્રાણો જ જતા રહે. ભગવાન સમીપ આવીને તો મોહઉત્પન્ન કરશે^૫ અને લાલનનું ફલ આનુષંગિક^૬ (ગોણું) જ્ઞાન છે, તેથી કોઈપણ પ્રકારની અયોગ્યતા રહેશે નહિ.

૧. આ બાલક અકસ્માત આટલા બધા ભારે થઈ ગયા, તેથી આ ભગવાન જ છે, એવું જ્ઞાન થવાથી (અવિવેક ન હોત તો) દેહનું વિસ્મરણ જ થાત, પરંતુ પોતાના ‘દેહનો નાશ થશે’ એવી શંકાથી તેમને ભૂમિ ઉપર પધરાવત નહિ. (લે)

૨. ભવિષ્યમાં એટલે બગાસું ખાવાની લીલામાં (આ અધ્યાયના અંતે) (લે)

૩. ‘સતી’ પદ ગયા શ્લોકમાં (શ્લોક ૧૮ માં) છે તેથી. (પ્ર.)

૪. મૂલશ્લોકમાં યશોદા ‘કામમાં લાગી’ એમ સામાન્ય રીતે કામે લાગ્યાનું કહેલું છે, પણ આ કામ ભગવાનના સંબંધનું હતું એમ માનવાનું કારણ (નીચે) જણાવેલું છે. ભગવાનના સંબંધવિનાનું કામ તે કરે છે, એમ જે ક્ષણે જાણે તે ક્ષણે તેમને ભગવાનનો સંબંધ નહિ રહેવાથી, તેમનો વિયોગ થતાં તેમના પ્રાણ (એક ક્ષણ પણ) રહે નહિ, કારણ આ બાલક ભગવાન છે, એવું હમણાં જ તેમને જ્ઞાન થયું છે. (લે)

૫. અહિં જણાવી તેવી યશોદાની ભગવાનમાં આસક્તિ રહે તો તે માતા હોવાથી બીજનું નહિ માનતાં ભગવાનને ગાયો ચરાવવા જવામાં અથવા રાત્રિની લીલા કરવામાં અટકાવત અને આ જ્ઞાન તેમને સદા રહેત તો તેમને લીલાના રસનો અનુભવ ન થાત, એવી શંકા થવાથી કહે છે કે ગોકુલમાં ભગવાન સર્વને સુખ આપના પધારેલા છે, તેથી જેમ સર્વને સુખ થાય તેમજ કરશે. (યશોદાને મોહ કરશે) તેથી કોઈપણ પ્રકારની અયોગ્યતા નથી. (ટિ)

૬. આનુષંગિક ફલ સદાનું હોતું નથી (થોડો સમય જ રહે છે), તેથી પણ આ જ્ઞાન લાગેો સમય રહેશે નહિ એવો ભાવ છે. મુખ્ય ફલ તો ભગવાન પોતે જ અથવા ભગવાને કરેલો નિરોધ છે. (ટિ)

અથવા અજ્ઞાનને લીધે (ભાર થવાનું કારણ નહિ જાણવાથી) જગતના પતિ ભગવાનનું ધ્યાન ધરી, ધરના કામમાં લાગી. આ બે(અર્થ)માં પહેલો કહ્યો તે(અર્થ) વધારે સારો છે.(૧૬)

એ પ્રમાણે માતા (યશોદા)(ત્યાંથી) જતાં રહેતાં તૃણાવર્ત (ત્યાં) આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

दैत्यो नाम्ना तृणावर्तः कंसभृत्यः प्रणोदितः ॥

चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्मकम् ॥ ૨૦ ॥

કંસનો ભૂત્ય (તેણે) મોકલેલો તૃણાવર્ત નામનો દૈત્ય ચક્રવાતસ્વરૂપથી બેઠેલા બાલકને લઈ ગયો. ૨૦.

(૧) (તે) દૈત્ય હોવાથી જાતિથી જ કૂર હતો એમ કહેલું છે. (૨) નામથી જ 'તૃણાવર્ત' હતો એણે (તેનું) માહાત્મ્ય તેને અટકાવી નહિ શકાવાનું કારણ હતું. (૩) કંસનો તે ભૂત્ય(નોકર) હતો, તેથી તે અવશ્ય અનિષ્ઠ કરનાર હતો એમ જણાવેલું છે. (૪) મોકલેલો એટલે તે જ કંસે તેને ખાસ મોકલ્યો હતો. એ પ્રમાણે ચાર ધર્મોથી તેની મોટાઈ એટલા માટે કહેલી છે કે ભગવાન તેનો નાશ કરે એટલે તેમનું માહાત્મ્ય જણાય.

(૧) (તે) દૈત્ય હોવાથી દેવોનો વિરોધી હતો, (૨) (તૃણાવર્ત) નામથી બહુ બલવાન હતો, (૩) (કંસનો) નોકર હોવાથી (ભગવાનને લઈ જવા એ) તેનો ધર્મ હતો અને (૪) (કંસની) આજ્ઞા (પાળવી એ) તેથી પણ જરૂરી હતું. એ પ્રમાણે સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણે ગુણો દરેક અને તેઓનો સમૂહ વિરોધી^૧ તરીકે કહેલા છે. તેનો ભગવાન તરબહાંગી પેઠે નાશ કરશે એટલે તે ચારે પ્રકારના^૨ પુરુષાર્થનો^૩ બાધ કરનાર હતો એમ કહેલું છે. તેવો (તૃણાવર્ત) સર્વને ઠગવા માટે બનાવટી વેષ ધારણ કરી ભગવાનને લઈ ગયો, એમ 'ચક્રવાતસ્વરૂપથી' શબ્દથી કહેલું છે. ચક્ર (કુંડાળું) જેનું સ્વરૂપ છે તેવો વાત (વાયુ) 'ચક્રવાત'(કહેવાય છે). ચક્રવાતમાં જેનું સ્વરૂપ^૪ (દેહ) છે, તે (ચક્રવાતસ્વરૂપ). આસપાસ ચક્રવાત (કુંડાળાંના આકારમાં આવતો વાયુ) કરીને, વાયુ આવે છે એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરીને, તેની (વાયુની) સાથે જ નાના દેહમાં પ્રવેશ કરેલા ભગવાનને નિધિની પેઠે લઈ ગયો.

'(ભગવાન) મોટા હોય તેમને કેવી રીતે લઈ ગયો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બાલકને'પદ યોજેલું છે. પોતાના વેગને લીધે ઘણો બલવાળો(તૃણાવર્ત) પોતાના ઉપાસ્ય ભગવાનના બલથી ભગવાનને લઈ ગયો. (ભગવાને પોતાનું) સહજ બલ પ્રકટ કર્યું હોત,

૧. દૈત્ય હોઈ દેવનો વિરોધી હતો, તેથી તે સત્ત્વનો વિરોધી થયો. રજોગુણના કાર્ય વિશ્વને તૃણપેઠે ભાવનાર હતો, તેથી રજોગુણનો વિરોધી હતો. કંસનો નોકર હોઈ પોતાના ધર્મમાં રહેલો હતો એમ કહ્યું તેથી તમોગુણનો વિરોધી થયો, અને 'કંસે મોકલેલો' શબ્દથી એ ત્રણેના સમૂહનો વિરોધી કહેલો છે. (લે)

૨. (૧) દૈત્ય (૨) તૃણાવર્ત (૩) કંસનો નોકર અને (૪) કંસે મોકલેલો, એ ચાર પદોથી ચારે પુરુષાર્થનો બાધ કરનારો હતો, એમ સંખ્યા(ચાર પદો હોવા)નું તાત્પર્ય કહેલું છે. (ચો+લે)

૩. ચારે પુરુષાર્થનો એટલે ભક્તોના ચારે પુરુષાર્થનો. (પ્ર)

૪. ચક્રવાતસ્વરૂપથી એટલે ચક્રવાતમાં સ્વરૂપ છે જેના દેહનું તેવા દેહથી. (લે)

તો તે (તેમને) ઉઠાવી જ ન શકત. તેથી જ^૧ ભગવાન કલેશ વિના કર્મ કરનાર છે. (૨૦)

તે તૃણાવર્ત જેણે માયારૂપ ભગવાનની ઉપાસના કરેલી, તેનું (માયારૂપ) ભગવાને કરેલું માહાત્મ્ય નીચેના શ્લોકથી પાંચ શ્લોકથી કહે છે, કારણ કે તે તેઓની અવિદ્યારૂપ^૨ હતો:-

ગોકુલં સર્વમાવૃણવન્ મુળ્ગંશ્ચક્ષૂંષિ રેણુભિઃ ॥

પૂરયન્ સુમહાધોરં શબ્દેન પ્રદિશો વિશઃ ॥ ૨૧ ॥

અધા ગોકુલને ઢાંકી દેતાં, ચક્ષુઓ ધૂળથી હરી લેતાં, સારી રીતે ઘણો ઘોર થાય તેવી રીતે અવાજથી દશ ઉત્તમ દિશાઓને પૂરી દેતાં (તે બાલકને લઈ ગયો. શ્લોક. ૨૦). ૨૧.

અયોગ્યતા દર્શને હિ હરેશ્ચાદર્શનં તતઃ ॥કા. ૧૫॥

સર્વાજ્ઞાનં તતઃ સ્વસ્મિન્ યશોદાસ્નેહઃ પવ્ન ચ ॥ ગોપિકાનાં તથા સ્નેહઃ પશ્ચપર્વાણિ લૌકિકાત્ ॥

(૧) દર્શનની અયોગ્યતા, (૨) પછી હરિનું અદર્શન, (૩) સર્વનું અજ્ઞાન, (૪) પછી પોતામાં (ભગવાનમાં) યશોદાનો જ સ્નેહ, (૫) તેવી રીતે ગોપિકાઓનો સ્નેહ, એ સર્વ લૌકિક હોવાથી^૩ એ (અવિદ્યાનાં) પાંચ પર્વો (કહેલાં છે).^૪ કા. ૧૬.

પહેલાં તેણે કરેલું અજ્ઞાન^૫ કહેવાનું છે. (૧) જેનું જ્ઞાન થવાનું છે તે અંશ, (૨) ઇન્દ્રિય અંશ અને (૩) અંતઃકરણ અંશ, એવા જ્ઞાનના ત્રણ અંશો (ભાગ) છે. (એ) ત્રણેને તેણે કરેલ દોષનો સંબંધ થયો એમ (આ શ્લોકમાં) કહે છે. તે ભગવાનને શાંતિથી લઈ ગયો નહિ, પણ અધા ગોકુલને ઢાંકી દેતાં એટલે અંધકારથી ઢાંકી દઈને (લઈ ગયો).

૧. તેથી જ એટલે ભગવાને પોતાનું સહજ બલ પ્રકટ કર્યું નહિ તેથી જ. (પ્ર) તેથી જ એટલે એકલા ભગવાનને ઉપાડી ગયો તેથી, એવો અર્થ છે. પહેલો અપરાધ તેણે જ કર્યો એવો ભાવ છે. (લે)

૨. તૃણાવર્તનું માહાત્મ્ય પાંચ શ્લોકોથી કહે છે, તેનું તાત્પર્ય (કારણ) કહેલું છે. તૃણાવર્તે માયારૂપ ભગવાનની ઉપાસના કરેલી, તે માયારૂપ ભગવાન તેઓની એટલે ગોકુલવાસીઓની અવિદ્યાનું નિરૂપણ કરનાર થયો, એટલે માયાનું અવિદ્યારૂપ કાર્ય ગોકુલમાં પ્રકટ થયું એવો ભાવ છે. (લે)

અવિદ્યા એટલે પોતે જેની ઉપાસના કરેલી હોય તેવી માયાને (તેના અવિદ્યાના) કાર્ય મારફત પ્રકટ કરે તે અવિદ્યારૂપ (તૃણાવર્ત). તેનાં પાંચ કાર્યો નીચેની કારિકામાં કહેલાં છે. (યો)

૩. 'આ કારિકામાં અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ કહેલાં છે, પરંતુ યશોદા અને ગોપીઓના ભગવાન માટેના સ્નેહને અવિદ્યાનું પર્વ કહેવું એ યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'લૌકિક હોવાથી' એમ કહેલ છે. પ્રાકૃત બાલક હોય તો આવા સમયે લોકોને જેવી (તેને માટે) શંકા થાય તેવી શંકા અહિં (ભગવાન માટે) પણ કરવી એ યોગ્ય નથી. તેથી આ (શંકા કરવાનો) અંશ લૌકિક છે, તેથી તેને અવિદ્યાનું પર્વ કહેલ છે. (યશોદા તથા ગોપીઓના ભગવાન માટેના) સ્નેહને અથવા તેમને થએલ દુઃખને અવિદ્યાનું પર્વ કહેલું નથી, કારણ કે તે અલૌકિક હતાં. ઉપર જણાવેલ શંકાનો ભાગ લૌકિક ભાવનો હોવાથી તેને જ અવિદ્યાનું પર્વ કહેલું છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

૪. આ કારિકામાં અહિંથી પાંચ શ્લોકમાં કહેલા અર્થ જણાવેલા છે. આ (૨૧મા) શ્લોકમાં હરિનાં દર્શન થવાની અયોગ્યતા કહેલો છે. ૨૨મા શ્લોકમાં હરિનું દર્શન ન થયું એમ કહેલું છે. ૨૩મા શ્લોકમાં પદાર્થમાત્રનું અજ્ઞાન થયું (જણાયા નહિ) એમ કહેલું છે. ૨૪મા શ્લોકમાં ભગવાન માટે યશોદાનો સ્નેહ કહેલો છે અને ૨૫મા શ્લોકમાં ગોપીઓનો ભગવાન માટેનો સ્નેહ કહેલો છે. આ અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વો જણાવાં. છેલ્લાં બે અવિદ્યાનાં પર્વ ક્રેવી રીતે જણાય છે તે ટિપ્પણીમાં કહેલું છે. (કા)

૫. જેનાથી જણાવું નથી તે અજ્ઞાન, એવી વ્યુત્પત્તિ કરવાથી અજ્ઞાનનો અર્થ 'દર્શનની અયોગ્યતા' થાય છે. (લે)

આ તમોગુણનું કાર્ય છે. ‘અધુઓ ધૂળથી હરી લેતાં’ એમ રત્નેગુણનું કાર્ય કહે છે. બધાની દૃષ્ટિ ધૂળવડે હરી લીધી, તે દૃષ્ટિ દેવતા? હોવાથી તેણે લઈ લીધી (એટલે) તે (બધું) ભેતો હતો અને તેઓ (ગોકુલવાસીઓ) ભેતા (ભેઈ શકતા) ન હતા. માત્ર (દૃષ્ટિ) બંધ કરી એટલું જ નહિ પણ અંતઃકરણમાં પણ દુઃખ કરતો હતો એમ ઉત્તરાધ્યયી કહે છે, કે સારી રીતે ઘણો ઘોર થાય તેવી રીતે અવાજથી દશ દિશાઓને પૂરતો હતો. જેમ કોઠારમાં અનાજ ઠાંસી ઠાંસીને પણ ભરવામાં આવે છે તેમ જેવી રીતે બધી દિશાઓમાં ભય ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે (તેણે બધી દિશાઓમાં) અવાજ પૂર્યો. આધિદેવિક વિગેરે ત્રણેને ભય ઉત્પન્ન થાય તે માટે (સુ+મહા+ઘોરમ) સારી રીતે, બહુ અને ઘોર, એમ ત્રણ પદો યોજેલાં છે. ‘પ્રદિશઃ’ એટલે ઉત્તમ દિશાઓ દેવોના સંબંધવાળી (હોય છે). આથી એમ કહેલું છે કે દેવોના પક્ષપાતીઓને જ ભય થયો, (પણ) દૈત્યોના પક્ષપાતીઓને ભય થયો નહિ. (૨૧)

પછી નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનું દર્શન થયું નહિ* એમ કહે છે:-

મુહૂર્તમભવદ્ ગોષ્ઠં રજસા તમસાવૃતમ્ ॥

સુતં યશોદા નાપશ્યત્ સ્વયં ન્યસ્તવતી યતઃ ॥ ૨૨ ॥

નેસડો (એક) મુહૂર્તસુધી ધૂળે કરેલા અંધકારથી છવાઈ ગયો. ત્યાં યશોદાએ પોતે પુત્રને પધરાવ્યા હતા ત્યાં (તેણે તેમને) ભોળા નહિ. ૨૨.

(‘ગોકુલથી’) બહાર હતા તેઓને ગોકુલનું પણ દર્શન થયું નહિ (તો પછી) બહિર્મુખ હોય તેઓને ભગવાનનું દર્શન કેમ થાય ?’ એમ કહેતાં, દૃષ્ટાંત^૨ આપીને (ભગવાનનું દર્શન થયું નહિ એમ) કહે છે. મુહૂર્ત એટલે બે ઘડી (૪૮ મીનીટ), નેસડો એટલે આખું જ ગોકુલ, રજ એટલે ધૂળથી અને તમઃ એટલે તમોરૂપથી, અથવા ધૂળે કરેલ અંધકારથી છવાઈ ગયું. પછી અંદર રહેલ ભગવાનને યશોદાએ પણ ભોળા નહિ, અને (તેમનામાં) પુત્રની બુદ્ધિ (એ મારા પુત્ર છે એવી બુદ્ધિ) થઈ.

‘ભગવાનનું દર્શન તો સર્વને હુલ્લભ છે. તો પછી યશોદાને (તેમનાં) દર્શન થયાં નહિ એમાં શું આશ્ચર્ય ?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ‘કારણ કે (તેણે) પોતે જ પધરાવ્યા હતા’. ત્યાં (તેણે) પોતે જ ભગવાનને પધરાવ્યા હતા, તેથી પોતે જે રાખેલ હોય તેનું પોતાને દર્શન થાય તે યોગ્ય જ છે; છતાં તેને દર્શન થયાં નહિ એ આશ્ચર્ય છે.

૧. દૃષ્ટિ દેવતા ન હોય તો અમૂર્ત (આકાર વિનાની) ઇન્દ્રિયનું હરણ સંભવતું નથી. (તેથી તે દેવતા હતી અને તેનું હરણ કયું) એવો ભાવ છે. (લે) [અંધભેસતો જણાતો નથી.

‘તૃણાવર્તે ઉપાસના કરેલ’ શબ્દો દેવતા પહેલાં અધ્યાહાર છે. (પ્ર) પ્રકાશનો અર્થ બરાબર

* ‘મગવદર્શનમાહ’ એવો પાઠ શાસ્ત્રીજીએ તથા વૃંદાવનપ્રેસે પ્રસિદ્ધ કરેલ અને ગ્રંથોમાં છે. પણ આ શ્લોકનો અર્થ ‘ભગવાનનું અદર્શન’ છે. શ્લોક ૨૧માં કારિકામાં પાંચ શ્લોકના અર્થ કહ્યા તેમાં પણ આ શ્લોકનો અર્થ ‘હરિનું અદર્શન’ કહેલું છે. તેથી ‘મગવદર્શનમાહ’ એમ ભેઈએ. તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

૨. આ શ્લોકનો વાક્યાર્થ ભગવાનનું અદર્શન જ છે. તેનો પૂર્વાર્ધ દૃષ્ટાંત માટે જ કહેલો છે. ગોકુલ ધૂળથી થએલા અંધકારથી છવાઈ ગએલું હોવાથી બહારનાઓને તેનું દર્શન થયું નહિ; તેમ યશોદાને પુત્રનું દર્શન થયું નહિ, એમ બિંબપ્રતિબિંબન્યાયથી અલંકારપૂર્વક દૃષ્ટાંત કહેલું છે એવો અર્થ છે. બહિર્મુખપણાને લીધે ધૂળથી દૃષ્ટિ બંધ થઈ એવો ભાવ છે. (લે)

અથવા 'યતઃ' સાતમી વિભક્તિના અર્થમાં લેવું. ('જ્યાં' પદરાવ્યા હતા 'ત્યાં' જોયા નહિ, એવો અર્થ એમ કરવાથી થાય.) (એ વિષયમાં) ભ્રમ ન હતો (એમ જણાવવા) 'પોતે પદરાવેલા' શબ્દો યોજેલા છે. (૨૨)

જેમ ભગવાનને જાણવામાં આવે ત્યારે સર્વ જણાય છે તેમ ભગવાન જોવામાં ન આવતાં બધુંય દેખાતું બંધ થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

નાપશ્યત્ કશ્ચનાત્માનં પરં चापि विमोहितः ॥

तृणावर्तविसृष्टाभिः शर्कराभिरुपद्रुतः ॥ ૨૩ ॥

બહુ મોહ પામેલા અને તૃણાવર્તે બહુ ઉડાડેલી કાંકરીઓથી ઘણા પીડાએલા કોઈએ પણ પોતાને અથવા બીજાને જોયા (જોઈ શક્યું) નહિ. ૨૩.

કોઈએ પણ આત્મા એટલે પોતાના દેહને અને પરને એટલે બીજાના દેહને જોયા નહિ. (મૂલશ્લોકમાં) 'અને' શબ્દ છે (તેનો અર્થ એવો છે કે) ઘટ (ઘડો), પટ (વસ્ત્ર) વિગેરે કોઈપદાર્થોને પણ જોયા નહિ. શબ્દ વિગેરેથી પણ જ્ઞાન થયું નહિ, એમ 'બહુ મોહ પામેલા' શબ્દથી કહેલું છે. વળી 'તૃણાવર્તે બહુ ઉડાડેલી કાંકરીઓથી ઘણા પીડાએલા' શબ્દોથી (તેમને) અજ્ઞાનનું ફલ પણ મળ્યું એમ કહેલું છે. તામસ પીડા એ જ અજ્ઞાનનું ફલ છે. (૨૩)

એ પ્રમાણે અજ્ઞાનનું તેનાં કાર્ય (ફલ) સહિત નિરૂપણ કરી, તે (કાર્ય સહિત અજ્ઞાન) દૂર થાય^૧ તે માટે યશોદાના અને ગોપિકાઓના ભગવાન માટેના અતિશય પ્રેમનું નીચેના જૂદા છંદવાળા એ શ્લોકોથી નિરૂપણ કરે છે:-

તેમાં ગોપિકા(યશોદા)નો ભગવાનમાં પુત્રતરીકે અતિશય પ્રેમ હતો, એ શ્લો. ૨૪માં કહે છે:-

इति खरपवनचक्रपांशुवर्षे सुतपदवीमबलाविलक्ष्य माता ॥

अतिकरुणमनुस्मरन्त्यशोचद् भुवि पतितामृतवत्सका यथा गौः ॥ ૨૪ ॥

એમ સખત પવનવાળું ચક્ર જેનું છે તેવાએ (તૃણાવર્તે) કરેલી ધૂળની વૃષ્ટિમાં અબલા માતાએ પુત્રનો માર્ગ નહિ જોવાથી ઘણી દયાજનક રીતે તેમને સંભારતાં શોક કર્યો અને જેમ મરેલાં વાછરડાંવાળી ગાય પડે તેમ ભૂમિ ઉપર પડી.

એ પ્રમાણે તૃણાવર્તે કરેલ ઉપદ્રવ થયો ત્યારે 'એમ' એટલે એટલું (પાછલા ત્રણ શ્લોકોમાં વર્ણવ્યું તેટલું) થયું. જેના ચક્રનો પવન સખત હતો તે અરપવનચક્ર^૨ એટલે તૃણાવર્ત, તેણે કરેલી ધૂળની વૃષ્ટિને લીધે, અહિં તહિં ભટકતાં પણ જેમ વર્ષાઋતુમાં માર્ગો જોવામાં ન આવે તેમ પુત્રનો માર્ગ (પગલાં) નહિ જોવાથી, એટલે ધન, વજ્ર, અંકુશ તથા કમલનાં ચિન્હોથી અંકાએલી ભૂમિને નહિ જોવાથી, માતા જે સર્વ પ્રકારે સ્નેહનું સ્થાન છે તેણે, 'ભગવાન મને તજીને ક્યાંક જતા રહ્યા' (એમ માની), ભગવાનની (પોતાની ઉપર) કૃપા ઉત્પન્ન કરવા માટે ઘણી દયા ઉપજે તેવી રીતે (તેમને)

૧. યશોદા અને ગોપિકાઓનો ભગવાનમાં ઘણો પ્રેમ છે. તેથી જ્યારે ભગવાન તૃણાવર્તને મારીને પાછા પધારશે ત્યારે તેમનું અજ્ઞાન તથા તેનું કાર્ય (ફલ) દૂર થશે, તે દૂર કરવા, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. અર (સખત) પવન છે જેનો, તે અરપવનવાળું. અરપવનવાળું ચક્ર છે જેનું, તે 'અરપવનચક્ર' એટલે તૃણાવર્ત. એ પ્રમાણે એવાર બહુવીહિસમાસ કરવાનો છે. (લે)

સંભારતાં, 'હું અકૃતાર્થ (અભાગિણી) છું' એમ પોતાની (સ્થિતિ) વિષે શોક કર્યો. પછી ભગવાનના વિરહથી ભૂમિ ઉપર પડી ગઈ, (એટલે) તેની ક્રિયાશક્તિ જતી રહી. 'જેમ મરેલાં વાછરડાંવાળી ગાય (પડે તેમ)' એ દૃષ્ટાંતથી (તેની) જ્ઞાનશક્તિ પણ જતી રહી એમ કહેતાં, તે મૂર્છા પામી એમ કહેલું છે. ગાય અજ્ઞાનવાળું (અજ્ઞાની) પ્રાણી છે, અને તેમાં પણ જ્યારે તેનું વાછરડું જાય ત્યારે (તેનામાં) વિવેકનો ઘણો જ અભાવ (વિવેક મુદ્દલ નહિ) હોવાથી તે મૂર્છા પામે છે જ. અથવા 'અમૃતવત્સકા' 'જેનું વાછરડું મરેલ નથી' (એવો પાઠ લેવો). જેનું વાછરડું મરી ગયેલ હોય તે તો મરેલાં(વાછરડાં)ને સુંઘીને (હઃખથી) મુક્ત જ થાય છે; (પરંતુ) જેનું વાછરડું ગૂમ થયેલ હોય તે જ એવી (મૂર્છા પામેલી) થાય છે. (૨૪)

એવી રીતે (ગયા શ્લોકમાં) યશોદાના (ભગવાન તરફના) ઘણા સ્નેહને લીધે તેની મૂર્છા સુધી અવસ્થા (થઈ) તેનું નિરૂપણ કર્યું. નીચેના શ્લોકમાં ગોપીઓની (અવસ્થાનું) નિરૂપણ કરે છે:-

રુદિતમનુનિશમ્ય તત્ર ગોપ્યો મૃશમનુતસધિયોઽશ્રુપૂર્ણમુખ્યઃ ॥ .

રુદુરનુપલમ્ય નન્દસનું પવન ઉપારતપાંશુવર્ષવેગે ॥ ૨૫ ॥

ત્યાં રુદન પછી સાંભળીને ઘણી મૂંઝાઈ ગયેલી મતિવાળી અને આંસુઓથી ભરાયેલ મુખવાળી ગોપીઓ, નંદજીનો પુત્ર નહિ મળતાં રડવા લાગી. ત્યારે જેનો ધૂળના વરસાદનો વેગ બંધ થયો છે તેવો પવન થયો. ૨૫.

'પછી સાંભળીને'નો અર્થ (નીચે પ્રમાણે છે). ગોપીઓ પોતે જ જ્ઞાનવાળી હતી, (તેથી) ભગવાનને (તૃણાવર્ત) લઈ જતો હતો ત્યારે રુદન કરતાં કરતાં, પોતાનું રુદન સાંભળતાં, બીજાનું રુદન પણ (તેમણે) સાંભળ્યું; તેથી 'પછી સાંભળીને' એમ કહેલું છે. 'ત્યાં' એટલે ભગવાનના ઘરમાં, ઘણી મૂંઝાઈ છે મતિ જેઓની (તેવી ગોપીઓ થઈ). 'આપણે ત્યાં ભગવાનને પકડી રાખીને કેમ ન રહ્યાં?' એવો તેમને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો અને પોતાની મતિના દોષનું સ્મરણ કરી ઘણી દુઃખી થયેલી (તેઓ) આંસુઓ લૂછવા પણ અશક્ત થવાથી આંસુઓથી ભરાયેલ મુખવાળી થઈ, એટલે 'જેઓનાં મુખ આંસુઓથી ભરાયેલાં હતાં' તેવી થઈ. પછી પોતે ત્યાં ઘરમાં જઈને નંદજીના પુત્ર નહિ મળતાં, (એટલે) રુદનમાં પણ જે લૌકિક દોષ હોય તે મટાડવા (પોતાના) પ્રભુ- (રાંભ-શેઠ)નો પુત્ર નહિ મળતાં, બધી ભેગી થઈ રડવા લાગી. એવી રીતે રુદન થતાં દેવતા (આંખની કીકી, દૃષ્ટિ) ઠંકાઈ ગઈ, એટલે તે ઠંકાતાં પવન પણ જેનો ધૂળના વરસાદનો વેગ બંધ થયો છે તેવો થયો. (૨૫)

તે (પવન) એવો થયો ત્યારે તૃણાવર્તનો વેગ પણ શાંત થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

તૃણાવર્તઃ શાન્તરયો વાત્યારૂપધરો હરન્ ॥

કૃષ્ણં નભોગતો ગન્તું નાશક્નોદ્ ભૂરિભારમૃત્ ॥૨૬॥

શાન્તવેગવાળા તૃણાવર્તે વાવાઝોડામાં (પોતાનું) રૂપ ધારણ કર્યું અને શ્રીકૃષ્ણને લઈ જતાં આકાશમાં ગએલો તે ઘણો ભાર ઉપાડનાર (ઉપાડેલ) હોવાથી જઈ શક્યો નહિ. ૨૬.

ભગવાન તેને પ્રાપ્ત થયા એટલે (તેનું) સામર્થ્ય તેમને લઈ જવામાં જ રોકાએલ હોવાથી પ્રથમ વાવાઝોડામાં તે (પોતાનું) રૂપ ધારણ કરેલ થયો (પોતાનું રૂપ તેણે ધારણ કર્યું) અને (ભગવાનને) લઈ જતો આકાશમાં ગએલો તે શ્રીકૃષ્ણને લઈને જઈ શક્યો નહિ. દેવતાને (તેના ઉપાસ્ય દેવતાને) લીધે ઊંચે જવાનું જ બલ (તેને પ્રાપ્ત) થયું, પણ આડે (આધે) જવાનું બલ (તેને પ્રાપ્ત) થયું નહિ, તેનું કારણ ‘ઘણો ભાર ઉપાડનાર’ શબ્દથી કહેલું છે. પોતાના સામર્થ્યથી પણ વધારે ભાર તેણે ઉપાડેલ હતો (તેથી જઈ શક્યો નહિ). (૨૬).

પછી (લઈ જવાની) શક્તિ નહિ હોવાથી તેણે જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

તમશ્માનં મન્યમાન આત્મનો ગુરુમત્તયા ॥

ગલે ગૃહીત ઉત્સૃજ્યું નાશક્રોદદ્મુતાર્મકમ્ ॥૨૭॥

પોતાથી (પોતે ઉપાડી ન શકે તેટલા) ભારવાળા હોવાથી, તેમને પથ્થર માનતાં, ગળે પકડાએલ હોવાથી અદ્ભુત બાલકને મૂકી દઈ શક્યો નહિ. ૨૭.

તેમને એટલે સૂક્ષ્મ (નાના) રૂપવાળા બાલક ભગવાનને ઘણો ભારવાળો પથ્થર-હીરો અથવા નીલમણિ, તે માનવા લાગ્યો. ‘પોતાથી ભારવાળા હોવાથી’ શબ્દોથી તેનું કારણ કહેલું છે. અતિશય બલવાલા પોતાથી પણ (વધારે) ભારવાળા હોવાથી એટલે અતિશય બલવાળો પોતે પણ ઉપાડી શકે નહિ તેવો ભાર^૧ હોવાથી તે તેમને પથ્થર માનવા લાગ્યો. પછી ‘મૂકી દહી’ એમ વિચારી, ભગવાને (તેને) ગળેથી પકડેલો હોવાથી મૂકી દઈ પણ શક્યો નહિ.

‘હાથો છોડાવી દઈ કેમ મૂકી દીધા નહિ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અદ્ભુત બાલકને’ શબ્દ યોગ્ય છે. અદ્ભુત એટલે અલૌકિક. ત્યાગ કરવા જતાં સંબંધ થાય છે, કારણ કે^૨ ભગવાનની લીલા વિપરીત છે. ‘પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ’ એમ કહેતાં પ્રાપ્ત થતા નથી. ‘તબું છું’ એમ કહેતાં (તે) તબતા નથી. (૨૭)

પછી ભગવાને જે કર્યું^૩ તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

ગલગ્રહણનિશ્ચેષ્ટો દૈત્યો નિર્ગતલોચનઃ ॥

અવ્યક્તરાવો ન્યપતત્ સહવાલો વ્યસુર્વજે ॥૨૮॥

૧. ‘વસ્તુનું હલકાપણું, કઠણપણું, કામળપણું, ભારેપણું, ગરમી, ઠંડી’ એમ ૨-૧૦-૨૩માં આ શબ્દો ગુણ દર્શાવનાર કહેલા છે. તેથી અહિં પણ ‘ગુરુ’ ‘ભારે’ શબ્દ ગુણ દર્શાવનાર છે, તેથી ગુરુમત્તા એટલે ગૌરવ (ભાર) એવો અર્થ છે. (લે)

‘ગુરુ’ શબ્દ ધર્મ દર્શાવનાર હોવા છતાં ધર્મી માટે પણ વપરાય છે. અહિં ધર્મથી જૂદો ધર્મ જ તે શબ્દ જણાવે છે, એવા આશયથી ‘પોતે લઈ જઈ શકે નહિ તેવો ભાર હોવાથી’ એમ કહેલું છે. (પ્ર)

૨. અહિં ભગવાનના અદ્ભુતપણાનું વર્ણન કરે છે. અવતાર સમયે આવું અદ્ભુતપણું ભગવાનમાં હોય છે એમ જણવું. (લે) ૩. અહિં બધે ઘણા ભાગે આભાસમાં શ્લોકનો ગૌણ અર્થ જ કહેલો છે. (લે)

ગળે પકડવાથી એટારહિત થએલા દૈત્યનાં લોચનો નીકળી ગયાં. (અને) (તે) અસ્પષ્ટ અવાજવાળો થઈ પ્રાણુરહિત થઈ વ્રજમાં બાલક સાથે પડ્યો. ૨૮.

ઊંચા સ્થાનમાં (આકાશમાં), બાલકનો સ્વભાવ (ગળે બાગવાનો) જણાવતા હોય તેમ ભગવાને તેનું ગળું પકડ્યું. (પોતાના) પ્રાણુવાળા દેહથી જ (તૃણાવર્તે) ભગવાનને છૂટા કરવા બેઠો એ, પણ તેમના (ભગવાનના) જ પ્રિયપણાનું દેહ વિગેરેમાં સારી રીતે (તૃણાવર્તે) આરોપણ કરેલું હોવાથી, તે (પ્રિયપણું) ન્યાંસુધી (તેમાં) રહે ત્યાંસુધી, જેમ હાથથી પકડી રાખતાં છૂટા પડતા ન હોય તેમ, ભગવાન (તેનાથી) છૂટા પડે નહિ. ત્યારે ગળેથી પકડાવાથી તે એટારહિત થયો. 'તે સમયે ભગવાન દયાથી તેને મૂકી દેશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'દૈત્ય' શબ્દ યોજેલો છે. તેથી જ ઘણું (ગળે) દબાવાથી જેનાં લોચનો બહાર નીકળી ગએલાં છે તેવો તે થયો. 'શબ્દથી પણ (ભગવાનને) ભય ઉત્પન્ન કરીશ' એમ વિચારી, તેથી પણ વધારે ગળે (દબાતાં) અસ્પષ્ટ અવાજવાળો (અવાજ કરી ન શકે તેવો) થયો. પછી વિવશ થઈ (મરણ પામી) જેના હૃદય ઉપર બાલક રહેલ છે તેવો જ વ્રજમાં સંપૂર્ણ રીતે પડ્યો; કારણ કે ગોકુલનાં સર્વસ્વને

૧. ભગવાને તૃણાવર્તને ગળેથી કેમ પકડ્યો? એ જણવાની ઇચ્છા થાય તેથી આ કહેલું છે. ભગવાને આનો, દેહ તથા પ્રાણની સાથે (તે દેહ અને પ્રાણ તન્ને ત્યારે) ત્યાગ કરવાનો છે, પૂતનાની પેઠે માત્ર દેહથી ત્યાગ કરવાનો નથી (પૂતનાના પ્રાણનું પોતે પાન કરી, પોતામાં રાખેલા હતા). તેવો ત્યાગ તો ન્યારે આ પ્રિયપણાના ધર્મનો ત્યાગ કરે ત્યારે થાય. શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૨૦-૨૭માં પ્રાણ દેહ વિગેરેમાં ભગવાનના સંબંધથી પ્રિયપણું છે એમ કહેલું છે. તેથી પ્રિયપણું એ ભગવાનનો ધર્મ હોવાથી અને તેનું જ દેહ વિગેરેમાં સમારોપણ કરવામાં આવે છે એમ સિદ્ધ થવાથી, એ ભગવાનનો ધર્મ ન્યાંસુધી દેહ વિગેરેમાં પણ હોય ત્યાંસુધી ભગવાન તેને તન્ને નહિ, તેથી ભગવાને તેને પકડી રાખ્યો એવો અર્થ છે. 'એમ થાય તો બહિર્મુખને પણ ભગવાનનો સંબંધ થાય' એ ખરું પણ તેથી તેઓની મુક્તિ વિગેરે ન થાય, કારણ કે તેમણે તેનાં સાધન કરેલ નથી અને તેમના ઉપર ભગવાનની કૃપા હોતી નથી. ન્યાંસુધી સાધન અથવા કૃપા ન હોય ત્યાંસુધી, જેમ ભગવાનના વ્યાપકપણાના ધર્મથી થએલ સંબંધ નકામો છે તેમ પ્રિયપણાના ધર્મથી થએલ સંબંધ પણ નકામો છે. (પ્ર)

ભગવાને તેને ગળે પકડ્યો તેની યોગ્યતાનો અહિં વિચાર કરેલો છે. પ્રાણો જેની સાથે છે તેવા (તૃણાવર્તના) દેહે ભગવાનને પોતાથી છૂટા પાડવાના છે, પણ તેવી રીતે ભગવાન છૂટા પડતા નથી. તેનું કારણ 'પણ તેમના જ પ્રિયપણાનું . . . ત્યાંસુધી' શબ્દોથી કહેલું છે. ભગવાનના ધર્મ (ગુણ) પ્રિયપણાનું તેણે (પોતાના) દેહ વિગેરેમાં સમારોપણ કરેલું હોવાથી, તે પ્રિયપણું ન્યાંસુધી દેહ વિગેરેમાં રહે ત્યાંસુધી ભગવાન તેનાથી છૂટા પડે નહિ. તેથી ભગવાને તેનું ગળું પકડેલું એવો અર્થ છે. ભગવાનનો (દેહને) સંબંધ ન હોય ત્યારે તેમાં આરોપણ કરેલું પ્રિયપણું જીવમાં રહેલું (જીવનો ધર્મ) હોય છે, પણ ન્યારે ભગવાનનો સંબંધ હોય ત્યારે દેહ વિગેરેમાં આરોપણ કરેલું પ્રિયપણું ભગવાનનો જ ધર્મ હોય છે, કારણ કે ભગવાનનો ધર્મ મોટો છે, એવો ભાવ છે. (લે)

શ્રીમદ્ભાગવત ૩-૯-૪૨ પ્રમાણે જીવોના આત્મા ભગવાન હોવાથી તેમને ખરી રીતે ભગવાન પ્રિય છે. તે જે જાણતા નથી તેઓ દેહ વિગેરેમાં આત્મશુદ્ધિ કરીને પ્રિયપણાનું આરોપણ કરે છે, જેમાં પ્રિયપણાનું આરોપણ કરેલું છે તેવા દેહ પ્રાણ વિગેરેનો ત્યાગ કરવાથી ખરી રીતે પ્રિયપણું જેમાં રહેલું છે તેવા ભગવાનનો ત્યાગ થાય છે. જે ખરી રીતે આત્મરૂપ ભગવાનનો ત્યાગ કરવો હોય તો આત્મા તરીકે માનેલા દેહ પ્રાણ વિગેરેનો પણ ત્યાગ કેમ ન કરવો? એવો ભાવ છે. (તેથી ન્યાંસુધી તૃણાવર્ત તેના દેહ અને પ્રાણનો ત્યાગ ન કરે ત્યાંસુધી તેને નહિ તજવા ભગવાને તેને ગળેથી પકડ્યો). (યો)

(ભગવાનને) કોઈ બીજે લઈ જવા શક્તિવાળો નથી. સંપૂર્ણ રીતે પડ્યો એટલે આખા શરીરને ભૂમિનો સંબંધ થયો) એમ કહેલ છે. (૨૮)

પછી માયા જતી રહેતાં તે પડતાં સર્વને દેખાયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

તમન્તરિક્ષાત્ પતિતં શિલાયાં વિશીર્ણસર્વાવયવં કરાલમ્ ॥

પુરં યથા રુદ્રશરેણ વિદ્વં સ્ત્રિયો રુદંત્યો દદશુઃ સમેતાઃ ॥૨૯॥

રુદ્રનાં બાણથી વીંધાએલા પુરની પેઠે, જેના સર્વ અવયવોના કટકા થઈ ગયેલ છે તેવા કૂર તે(તૃણાવર્ત)ને અંતરિક્ષમાંથી શિલા ઉપર પડેલો રડતી સ્ત્રીઓએ જોયો અને એકઠી થઈ. ૨૯.

અંતરિક્ષમાંથી એટલે દૂર આધાર વગરના આકાશમાંથી પથ્થર ઉપર પડેલો તેને ભગવાનમાં આસક્તિવાળી સ્ત્રીઓએ જોયો એવો સંબંધ છે. વ્રજમાં મોટો પથ્થર છે (હતો), જ્યાં રહી નંદજી સર્વ (ગાયો) દોહવાનું કામ કરે છે (કરતા), તે બ્રહ્મપુત્રી જેવી શિલા (પથ્થર) દૈત્યોનો નાશ કરનારી રહેલી છે. તેથી જ (એ શિલા ઉપર પડવાથી) જેના સર્વ અવયવોના કટકા થઈ ગયેલ છે તેવો (તે થયો). મરેલો પણ તે સર્વને ભયંકર હતો તો જીવતાનું તો કહેવું જ શું? એમ (જણાવવા), ‘કૂર’ શબ્દ થોડો છે. ‘કરાલ’: એટલે ‘કૂર’ શબ્દથી ભગવાને તેને મારવાનું કારણ (કહેવું છે). ‘રુદ્રનાં બાણથી વીંધાએલા પુરની પેઠે’નો અર્થ (નીચે પ્રમાણે છે). પુરો સર્વને ઉપદ્રવ કરનારાં હોય છે. તેમનાથી લોકો બહુ પીડાયા હતા. તેથી સર્વ દેવોએ પ્રાર્થના કરવાથી ભગવાને તેને માર્યો. (તેમ) ન કર્યું હોત (તેને માર્યો ન હોત) તો તે અદૃશ્ય જ રહેત, પણ (વ્રજમાંથી) જાત નહિ. ‘રુદ્રનાં બાણથી’ શબ્દથી લાચાર થએલાને પણ મારવાનું કારણ કહેવું છે. (રુદ્રનાં બાણથી) પોતે નારાયણે જ (પુર) વીંધેલું; કારણ કે વધની ક્રિયામાં રચ્યા પચ્યા રહેલા દુષ્ટો તરફ દયા (કરવી) થોડી નથી. જેમ બાણથી વીંધાએલું જ ત્રિપુર ચક્કર ચક્કર ફરતું પડે છે તેમ પડેલા તેને (તૃણાવર્તને) રડતી (સ્ત્રીઓએ), રડવાનું ભૂલી જઈ આશ્ચર્યથી જોયો; અને પોતપોતાની જગ્યાએ રહેલી હોવા છતાં તે સમયે એકઠી થઈ. (૨૯)

તેવી સ્ત્રીઓએ જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

આદાય માત્રે પ્રતિહૃત્ય વિસ્મિતાઃ કૃષ્ણં ચ તસ્યોપરિ લમ્બમાનમ્ ॥

તં સ્વસ્તિમન્તં પુરુષાદનીતં વિહાયસા મૃત્યુમુખાત્ પ્રમુક્તમ્ ॥ ૩૦ ॥

તેની ઉપર રહેલા શ્રીકૃષ્ણ જેમને આકાશમાર્ગે રાક્ષસ લઈ ગયો હતો અને જે મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટ્યા હતા અને કુશલ હતા તેમને લઈ, માતાને સાંપી (સ્ત્રીઓ) વિસ્મય પામી. ૩૦.

૧. બ્રહ્મપુત્રી એટલે રાક્ષસોને હણનારી સરસ્વતીરૂપ ઋક્ષ એવો અર્થ જણાય છે. (પ્ર)

બ્રહ્મપુત્રી જેવી એટલે અહલ્યા જેવી; એવો અર્થ છે. આ માત્ર સ્થિતિ પૂરતું જ (બ્રહ્મપુત્રી પથ્થર થઈ રહેલી તેટલા પૂરતું જ) દૃષ્ટાંત છે; પણ દૈત્યનો નાશ કરવામાં દૃષ્ટાંત નથી, કારણ કે અહલ્યા તેવી ન હતી. (લે)

‘બ્રહ્મપુત્રી જેવી’ એટલે અહલ્યા જેવી. જેમ અહલ્યા શિલા થઈ રહી હતી, પણ લોકો તેને જાણતા નહિ, અને રામચંદ્રે તેનો ઉદ્ધાર કર્યો તેમ આ શિલાનો પણ ભગવાને ઉદ્ધાર કર્યો. આનું પણ એવું (અહલ્યા જેવું) કાંઈ સ્વરૂપ હોવું જોઈએ. તે માત્ર શિલા હોવી જોઈએ નહિ, પણ કાંઈ દૈવી જીવ, યમલાઞ્ઞન શાપથી વૃક્ષ થયા તેમ શિલા થઈ રહેલ અને ભગવાને તેનો ઉદ્ધાર કરેલો. (યો)

તે(તૃણાવર્ત)ના ઉપર રહેલા ભગવાનને લઈને, માતાને સોંપીને, સ્તનપાન વિગેરેથી સ્વસ્થ બાળીને તેઓ વિસ્મય પામી, એટલે તેઓને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું. સહજ દોષ ઉત્પન્ન કરનાર રાક્ષસનો સ્પર્શ થવા છતાં પણ (ભગવાનને) દોષનો સ્પર્શ થયો નહિ; આવું માત્ર પાપરહિત હોય તેને જ સંભવે, અને ભગવાન પાપરહિત હતા એવો (તેઓને ત્યાંસુધી) નિશ્ચય થયો ન હતો, તેથી (તેઓને) વિસ્મય થયો. વળી 'તેના ઉપર રહેલા શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દોથી બીજા વિસ્મય થવાનું પણ કારણ કહેલું છે. વાયુ (તૃણાવર્તે વાવાઝોડાનું સ્વપ્ન લીધેલું તેથી તેને વાયુ કહેલ છે) હલકો છે અને શ્રીકૃષ્ણ ભારે છે એવો પહેલાં અનુભવ થએલો. હલકો (પદાર્થ વાયુ) નીચે પડી નાશ પામ્યો અને ભગવાન તો તેના ઉપરના ભાગપર તેને સ્પર્શ કર્યા વિના જ, (તે બે) પાંદડું અને પથ્થર હોય તેમ રહ્યા હતા. પાષાણ પડે છે ત્યારે પાંદડું તેના ઉપર રહેલું ધીરે ધીરે નીચે આવે છે તે પાંદડાની પેઠે (ધીરે ધીરે નીચે આવતા ભગવાનને) મધ્યમાંથી (અદ્વરથી) જ લઈને (માતાને સોંપ્યા) એવો સંબંધ છે. તેથી (૧) (સ્ત્રીઓ) (ભગવાનને) લઈને જ વિસ્મય પામી. (૨) (માતાને) સોંપીને પણ વિસ્મય પામી અને (૩) (મૂલશ્લોકમાં) 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી પડેલા દૈત્યને જોઈને પણ વિસ્મય પામી; અથવા ભગવાનને ભયવગરના જોઈને વિસ્મય પામી. એ પ્રમાણે (કોઈ) અંદરનો અલૌકિક દોષ નહિ હોવાથી ત્રણ વિસ્મયો કહેલા છે. 'જેમને આકાશમાર્ગે રાક્ષસ લઈ ગયો હતો અને જે મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટ્યા હતા' શબ્દોથી (કોઈ) બહારના લૌકિક દોષ નહિ હોવાથી (બીજા) ત્રણ વિસ્મયો કહેલા છે. (૧) પુરુષ પુરુષને જ અદન્તિ ખાઈ ભય તે પુરુષાદાઃ એટલે રાક્ષસો, તેથી (રાક્ષસ લઈ ગએલ હોવાથી) (શરીરના) અવયવોને ઈજા અવશ્ય થાય જ. (૨) (વળી તે) આકાશમાર્ગે (લઈ ગએલો). આકાશમાર્ગે જાયે મૂકી દેવામાં આવે તેને પણ ખેદ (દુઃખ) થાય. આ બેમાંથી (રાક્ષસ, અને આકાશમાર્ગમાંથી) (છૂટવાનો) બીજા કોઈ રીતે સંભવ ન હતો, કારણ કે એ બંને ચોક્કસ મૃત્યુસ્વપ્ન હતા. (૩) છતાં સર્વ રીતે સંબંધ થયો ન હોય તો કદાચ ગચ્છી પણ ભય, પરંતુ તેનું ન હતું, એમ 'મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટ્યા હતા' શબ્દોથી કહેલું છે. 'મૃત્યુમુખાત્' 'મૃત્યુના મુખમાંથી' એ દૈત્યનો લોપ થતાં પાંચમી વિભક્તિ યોજેલી છે.* (તેનો અર્થ એવો છે કે) મૃત્યુના મુખને પ્રાપ્ત કરી (તેમાં પ્રવેશ કરી), પોતાની ઇચ્છાથી સારી રીતે મૃત્યુને મારી પોતે (તેમાંથી) છૂટ્યા. મૃત્યુ દૈત્યમાં રહેલું હતું અને (મૃત્યુનું) મુખ આકાશમાં રહેલું હતું. એ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારના મૃત્યુમાંથી (ભગવાન) છૂટ્યા. એ (ત્રણ) લૌકિક આશ્ચર્ય (કહ્યાં). આવા (ભગવાન) પણ કુશળ હતા એટલે (તેમની) શોભા અથવા હર્ષ કોઈપણ અંશે ઓછાં થયાં ન હતાં. (૩૦)

* જ્યારે વાક્યમાં જેનું રૂપ થઈ શકે નહિ તેવા કૃદંતનો અર્થ અધ્યાહાર રહે છે ત્યારે તે કૃદંતનું કર્મ અથવા તે કર્મ જ્યાં થતું હોય તે જગ્યાની પાંચમી વિભક્તિ મૂકવામાં આવે છે. અહિં 'મૃત્યુમુખં (પ્રાપ્ય)' 'પ્રાપ્ય' કૃદંત અધ્યાહાર રાખેલું, તેથી તેનું કર્મ 'મૃત્યુમુખ' પાંચમી વિભક્તિમાં યોજાયું. તે પાંચમી વિભક્તિ 'દયન્' એટલે રૂપ ન થઈ શકે તેવા કૃદંતનો અર્થ અધ્યાહાર રાખવાથી યોગ્યએલી છે.

એવી રીતે તે(સ્ત્રી)એ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગઈ હતી એમ કહીને, (તેમને) પ્રપંચનું વિસ્મરણ થતાં ભગવાનમાં (તેઓની) આસક્તિ થવાથી (તેઓએ) પરમાનંદ પ્રાપ્ત કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

ગોપ્યશ્ચ ગોપાઃ કિલ નન્દમુખ્યા લઙ્ઘવાર્મકં પ્રાપુરતીવ મોદમ્ ॥૩૧॥

ગોપીઓ અને નંદ જેઓમાં મુખ્ય હતા તેવા ગોપો ખરેખર બાલકને પ્રાપ્ત કરીને ઘણો જ આનંદ પામ્યા. ૩૧.

ગોપીઓએ અને 'જ' 'અને' શબ્દ હોવાથી બીજી સ્ત્રીઓએ પણ (પરમાનંદ પ્રાપ્ત કર્યો). ગોપો પણ બાલકને પ્રાપ્ત કરીને ઘણો જ આનંદ પામ્યા. તેઓને વિસ્મય (થયાનું) કહેલું નથી, તેથી તેઓને પ્રપંચનું વિસ્મરણ થએલ નહિ હોવાથી તેમને ઘણો જ આનંદ થાય એવું સંભવતું નથી. તેથી 'કિલ' 'ખરેખર' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે, (તેમને એવો આનંદ થાય એવી) યુક્તિ (વિચાર, તર્ક) નથી, છતાં પ્રમાણ જ્ઞાન (અહિં આનંદ) કરાવનારૂં સાધન, (ભગવાનની પ્રાપ્તિ)] સર્વથી અધિક બલવાળું હોવાથી, (તેમને પણ ઘણો આનંદ) થયો જ. 'નંદ જેઓમાં મુખ્ય હતા' શબ્દોથી તેમની (તેમને ઘણો આનંદ થાય તે વિષયની) યોગ્યતા કહેલી છે. મુખ્ય(નંદ)માં પ્રપંચનું વિસ્મરણ સિદ્ધ થએલ હોવાથી, (તેઓને પણ) પરમાનંદ (થાય એ) યોગ્ય છે. તેથી 'બાલકને પ્રાપ્ત કરીને, (તે) અવસ્થા પણ પરમાનંદ ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી (તેઓએ) ઘણો જ આનંદ એટલે પરમાનંદ પ્રાપ્ત કર્યો' એમ (તેઓને પણ પરમાનંદ થયો એવું) કહેલું છે. (૩૧)

સમેત્ય ચૈકત્ર કૃતાશિષોમલા વિચારયામાસુરુપાયમત્ર ॥૩૨॥

જેમણે આશિષો આપેલી છે તેવાં દોષરહિત (તેઓએ) એક સ્થલે ભેગા થઈ આના ઉપાયનો વિચાર કરવા માંડ્યો. ૩૨.

અહિં અર્ધ શ્લોક રહી ગએલ છે. એ(અર્ધ શ્લોક)માં સંબંધ જણાવેલો છે. સર્વ ગોપીઓ જેમાં યશોદા મુખ્ય હતાં, અને સર્વ ગોપો જેમાં નંદજી મુખ્ય હતા તેઓએ એક સ્થલે ભેસીને વિચાર કર્યો. એ વિચાર આ પછીના બે શ્લોકોમાં કહેલો છે. 'જેમણે આશિષો આપેલી છે તેવાં દોષરહિત (તેઓએ) એક સ્થલે ભેગા થઈ આના ઉપાયનો વિચાર કરવા માંડ્યો' એવો અર્થ અધુરો રહે છે (તેથી અહિં આ શ્લોકાર્ધ જે ઘણા ગ્રંથોમાં જણાતો નથી તે મૂક્યો છે). (૩૨)

અહો વતાત્યદ્ભુતમેષ રક્ષસા બાલો નિવૃત્તિ ગમિતોઽભ્યગાત્ પુનઃ ॥

હિંસ્રઃ સ્વપાપેન વિહિંસિતઃ સ્વલઃ સાધુઃ સમત્વેન ભયાદ્ વિમુચ્યતે ॥૩૩॥

આ બાલકને રાક્ષસ ઘણે (દેખાય નહિ તેટલો) દૂર લઈ ગએલો તે (બાલક) પાછો પધાર્યા, એ અરે! ઘણું જ અદ્ભુત થયું. ખલ હિંસા કરનારો પોતાના પાપે મૂઓ, અને આ ભલો સમ હોવાથી ભયથી મુક્ત થયા. ૩૩.

૧. સ્વામિનીઓ સિવાયની સર્વ ગોપીઓ જાણવી; કારણ કે સ્વામિનીઓ ભેગી થઈ એક સ્થળે ભેસે, અને તેઓ સર્વજ્ઞ હોવાથી એવો વિચાર કરે એ સંભવતું નથી. (પ્ર)

ભગવાનને (રાક્ષસ) લઈ ગયો ત્યાંથી આરંભી (તે) કુશલ પાછા પધાર્યા ત્યાંસુધીનું જે કાંઈ કૃત્ય થયું તે બધું આશ્ચર્ય(કારક) થયું. અહિં (તેનું કર્મ થવાની) કાંઈ યોગ્યતા સંભવતી નથી. આશ્ચર્ય પણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, જેમકે નટની વિદ્યામાં, માયામાં અથવા સ્વપ્નામાં. તેનાથી પણ આ મોટું આશ્ચર્ય હતું, એમ 'ઘણું જ અદ્ભુત' શબ્દથી કહેલું છે. માયામાં તો માત્ર (અદ્ભુત, ચમત્કાર) દર્શાવવામાં જ આવે છે. અદ્ભુત થએલું તો (ત્યારે કહેવાય કે) જે બીજી ક્ષણે પાછું ન થએલું ન થાય. તેથી પણ વધારે ઘણું જ અદ્ભુત એ, કે જે કોઈ સમયે પણ અને કોઈ સ્થલે પણ થએલું ન હોય. તે પોતાને ઘણું જ અનિષ્ટ હતું તેથી તેનું સ્મરણ કરી, 'અરે!' (એક દર્શાવનાર શબ્દ) એમ કહે છે. 'આ' એમ (બાલકને) ઈન્ના વિનાના તથા ભય વગરના પ્રત્યક્ષ દર્શાવે છે. તેથી વિપરીત થવાનું (બાલકને ઈન્ના તથા ભય થવાનું) કારણ ઘણું દૃઢ હતું એમ હવે કહે છે, કે કૂર રાક્ષસ ઘણા નાના બાલકને અહિંથી ઘણું (ન દેખાઈ શકે તેટલે) દૂર લઈ ગયો, (અને એ પ્રમાણે) બીજાથી લઈ જવાએલા (તે) પોતે પાછા પધાર્યા, એ આશ્ચર્ય છે; કારણ કે તે બાલક છે. (બાલકને ઘણું દૂર બીજે લઈ જાય ત્યાંથી તે પાછો આવી શકે નહિ), તેમાં પણ રાક્ષસ (લઈ ગએલો). 'નિવૃત્તિ' (આરામ લેવો, પ્રવૃત્તિથી ઉલટું) શબ્દથી તેમની (બાલકની) ક્રિયા પણ બંધ થઈ હતી એમ સૂચવેલું છે.

'એમ થયું ત્યારે એ પાછા કેવી રીતે પધાર્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્થ યોગ્યેદો છે. હિંસા કરનારો એટલે હિંસા કરનાર રાક્ષસ પોતાના પાપે જ મૂઓ. તેનામાં (રાક્ષસમાં) બીજાને મારવા માટે મૃત્યુ રહે છે જ, અને તે (મૃત્યુ) પાપની પાછળ પાછળ જ જાય છે. આ (ભગવાનને લઈ ગયો તે) પહેલાં (તૃણાવર્તે) ઘણાના વધ કરેલા હોવાથી, મૃત્યુના આધારરૂપ(મૃત્યુ જેમાં રહેલું છે તે તૃણાવર્તે)માં પણ પાપ હતું. જો મૃત્યુને પાપરહિત વિષય (પુરુષ, જીવ) તરફ યોજવામાં આવે તો તેનું ગ્રહણ કર્યા વિના તે ફરીને પાછું આવે છે અને પોતાના આશ્રય(જેમાં પોતે હતું)ને જ પકડે છે. તેથી હિંસા કરનારાની પોતાના પાપે હિંસા થાય છે. વળી મૃત્યુ અત્યંત દુષ્ટ આશ્રયમાં રહેલું નથી, તેથી પણ તેણે તેનું (તૃણાવર્તનું) ભક્ષણ કર્યું, એમ 'બલ' શબ્દથી કહેલું છે. બલ એટલે નીચ. તેનાથી (વધારે) દુષ્ટ કોઈ જગતમાં હોતો નથી.

વિષયમાં (જેમને પકડવા મૃત્યુને તેણે પ્રેર્યું હતું તે બાલક ભગવાનમાં) પાપ ન હતું, એમ 'ભલા સમ હોવાથી ભયથી મુક્ત થયા' શબ્દોથી કહેલું છે. જેનામાં પાપ ન જ હોય તેવું બ્રહ્મ જ છે; તેનાં પણ ઘણાં રૂપો હોય છે. તેમાં પણ જે રૂપ સમ (સર્વને સમાન ગણનાઈ) હોય છે તે સર્વ દોષ વિનાનું હોય છે, કારણ કે 'બ્રહ્મ દોષરહિત અને સમ છે' એવું (શાસ્ત્રનું) વચન છે. જે બધામાં સમદૃષ્ટિ રાખે છે તેનામાં દોષ નહિ હોવાથી તે મરતો નથી. જે ભલો (સાધુ) હોય છે તે (બધામાં) સમદૃષ્ટિ રાખનાર જ હોય છે. તેથી આ બાલક પણ (સર્વમાં) સમદૃષ્ટિવાળો સાધુ જ હોવો જોઈએ. તેથી આ ભલા (સાધુ) સમ હોવાથી, આવેલા ભયમાંથી વિશેષ રીતે

૧. ઘણું દૃઢ એટલે નિવૃત્તિસુધી (બાલક ક્રિયારહિત થાય ત્યાંસુધી). (લે)

(ખાસ કરીને) મુક્ત થયા. આટલા(વિચાર)થી કૃત્રિમ (કુદરતી નહિ, પણ સાધનોથી પ્રાપ્ત કરેલું) ભગવાનપણું આનામાં છે એમ (તેઓએ) બાણ્યું. આવી રીતે જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળાં (સ્ત્રીપુરુષો)એ નિર્ણય કર્યો. (૩૩)

નીચેના શ્લોકમાં કર્મમાં જેઓની નિષ્ઠા હતી, તેઓએ કરેલ નિર્ણય કહે છે:-

किं नस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चनं पूर्तेष्टदत्तमुत भूतसौहृदम् ॥

यत्सम्परेतः पुनरेव बालको दिष्टया स्वबन्धून् प्रणयन्नुपस्थितः ॥ ૩૪ ॥

આપણે શું તપ કરેલું છે, અથવા અધોક્ષજનું (વિષ્ણુનું) પૂજન કરેલું છે, અથવા નવાણુ ખોદાવ્યાં, યજ્ઞ કર્યા કે દાન આપેલું છે, અથવા પ્રાણીઓ સાથે મિત્રતા રાખેલ છે, કે જેથી મરણ પામેલ બાલક ફરીથી જ ભાગ્યથી પોતાના બંધુઓને પ્રસિદ્ધ કરતા પાછા આવ્યા. ૩૪.

ગયા ભવમાં આપણે બધાઓએ કાંઈક તપ કરેલું અને તે તપથી આવો નિધિરૂપ બાલક આપણા સ્થાનમાં રહેલો છે; રાજસોનો આવો સિદ્ધાંત હતો. 'વિષ્ણુનું પૂજન કરેલું' શબ્દથી સાત્ત્વિકોનો સિદ્ધાંત કહેલો છે; કારણ કે તપથી અલૌકિક(પદાર્થ)ની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ બાલક લોકથી પર છે તેથી વિષ્ણુની કૃપાથી જ તેમની પ્રાપ્તિ થાય; અને વિષ્ણુની પૂજા કરવામાં આવી હોય તો તે કૃપા કરે. તેમાં પણ જે સાધારણ રૂપથી તેમની પૂજા કરવામાં આવે તો સાધારણ જ ફલ આપે, એમ 'અધોક્ષજ' શબ્દથી કહેલું છે. અક્ષરે ઇંદ્રિયોથી થયેલ જ્ઞાન અધઃ હલકું છે જેનાથી તે 'અધોક્ષજ'. શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી શુદ્ધ કરેલું 'પૂજન ઇંદ્રિયોના બલનું કાર્ય' નથી (માત્ર ઇંદ્રિયોથી થતું નથી). 'પૂર્તેષ્ટદત્તમ્' શબ્દથી તામસોનો નિર્ણય કહેલો છે. 'પૂર્તમ્' એટલે ખોદાવેલ નવાણુ વિગેરે, 'ઈષ્ટમ્' એટલે યજ્ઞો વિગેરે, દત્તમ્ એટલે તુલાપુરુષ(માણસ પોતાને સુવર્ણ, રૂપું વિગેરેથી તોળી તે દાનમાં આપે તે)નું દાન વિગેરે. આ બધા લૌકિક પ્રકારો છે. બહુ બહિર્મુખ હતા તેઓનો આ નિર્ણય થયો. અંતર્મુખ (ભગવાનમાં જેઓનું ચિત્ત હતું તેઓ)નો નિર્ણય 'પ્રાણીઓ સાથે મિત્રતા રાખેલ' શબ્દથી કહે છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં ભગવાન છે, તેથી તેઓને દાન માન વિગેરે આપીને તેઓની સાથે મિત્રતા કરવી. આવી મિત્રતા એકલી હોય તો તેનો જ્ઞાનમાર્ગમાં સમાવેશ થાય છે, તેથી તેમ ન થાય તે માટે 'ઉત્ત' શબ્દ યોજેલો છે. (આ) પ્રાણીઓ સાથેની મિત્રતા પણ (એવી છે કે), લોકની પેઠે સર્વ કર્મો કરતાં, પહેલાં કહેલાં (નવાણુ ખોદાવવાં વિગેરે) કર્મોની સાથે લોકની મિત્રતા પણ કરે છે, તેનું આ ફલ છે, એવો અંતર્મુખવાળા કર્મમાર્ગીઓનો સિદ્ધાંત છે. આવી કલ્પના કરવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધમાં કહેલું છે. કર્મમાર્ગવાળા લૌકિક હોવાથી અમંગલ વચન* લોકની વાણી પ્રમાણે નિહિત નથી. 'ફરીથી'જ એટલે પહેલાંની પેઠે જ. બાલક પણ પોતાના ભાગ્યથી પણ પોતાના ઘરમાં પોતાના બંધુઓને એટલે પોતાના પિતા વિગેરેને સારી રીતે દોરતાં એટલે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ કરતાં જે પાછા આવ્યા (તે ઉપર પૂર્વાર્ધમાં કરેલી કલ્પનાનું કારણ છે). (૩૪)

* 'અમંગલ વચન' એટલે શ્લોકમાં ભગવાન વિષે જે અનિષ્ટ વચન કહેલું છે તે.

એ પ્રમાણે સર્વનો નિર્ણય કહ્યો. નંદજીએ તો ઉત્પાતો થવાનું બીજું પણ કારણ? જાણ્યું (જે) બીજા કોઈએ જાણ્યું ન હતું, એમ નીચેના શ્લોકમાં નંદજીનું વિશેષ (જ્ઞાન) કહે છે:-

દૃષ્ટાદ્મુતાનિ બહુશો નન્દગોપો વૃહદ્વને ॥

વસુદેવવચો ભૂયો માનયામાસ વિસ્મિતઃ ॥૩૫॥

બૃહદ્વનમાં વારંવાર અદ્ભુતો (અદ્ભુત કર્મ) જોઈને નંદગોપે વસુદેવનું વચન ફરીથી માન્ય કર્યું અને વિસ્મય પામ્યા. ૩૫.

વારંવાર અદ્ભુતો જોઈને વસુદેવનું વચન માન્ય કર્યું (પ્રમાણ માન્યું) એવો સંબંધ છે. પૂતના, શકટ (ગાડું) અને તૃણાવર્ત ત્રણ (ના ઉત્પાતો) પ્રસિદ્ધ હતા. બીજા પણ એવા પ્રકારના સેકડો? (ઉત્પાતો) થતા હતા. તે બધા અદ્ભુત હતા એટલે બીજા (અદ્ભુતરસ સિવાયના) રસનું વિસ્મરણ કરાવનાર હતા. 'નંદગોપ' એ (તેમનું) જ્ઞાન અને ક્રિયા સાથેનું^૧ (જણાવનારું) સંપૂર્ણ નામ (કહેલું) છે. તેમને (ભગવાનના) પરમ ઐશ્વર્યનું સારી રીતે જ્ઞાન હોવાથી (તેમને) આશ્ચર્ય થતું ન હતું, તેનું કારણ (એ નામથી જણાવેલું) છે. બૃહદ્વનમાં જ આ (અદ્ભુત) થાય છે, તેથી (તેમણે) વસુદેવનું વચન ફરીથી માન્ય કર્યું; કારણ કે તે જ્ઞાનને જ મોટું માનતા હતા પણ ક્રિયાને મોટી માનતા ન હતા. ભવિષ્યમાં થનાર અર્થ (બનાવો) જ તેવા (વસુદેવે) કહ્યા હતા તેવા હોવાથી,^૪ તે (વસુદેવનું જ્ઞાન) જે અલૌકિક હોય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય? પહેલાં કોઈએ પણ (આ) જાણેલ ન હતું, જ્યોતિઃશાસ્ત્ર વિગેરેમાં પણ પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી (માત્ર વસુદેવે જ જાણ્યું) તેથી તેમના (વસુદેવના) જ્ઞાનનું જ સ્મરણ કરીને (નંદજી) વિસ્મય પામ્યા. (૩૫)

એ પ્રમાણે (પૂછેલાં) પાંચમાંથી એક ઉપાખ્યાન કહ્યું. બીજું^૫ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કહે છે:-

एकदार्भकमादाय स्वांकमारोप्य भामिनी ॥

प्रस्तुतं पाययामास स्तनं स्नेहपरिप्लुता ॥ ૩૬ ॥

એક સમયે ભામિનીએ બાલકને લઈ, પોતાના બોળામાં બેસાડીને, સ્નેહથી તરબોળ થઈ, પ્રેમથી સ્તન (ધાવણ) પાવા માંડ્યું. ૩૬.

૧. 'બીજું' કારણ એટલે 'કંસની મંત્રણારૂપ કારણ.' (લે)

૨. કુકુટ (કુકડો) વિગેરે અસુરોએ કરેલ ઉત્પાતો બીજા પુરાણોમાં કહેલ છે તે. (પ્ર)

૩. 'નંદ' ક્રિયાપદનો અર્થ વૃદ્ધિ કરવી પણ થાય છે. તેથી નંદ એટલે જ્ઞાનની વૃદ્ધિવાળા, અથવા ઘણા જ્ઞાનવાળા. ગોપ એટલે ગાયોનું રક્ષણ કરવાની ક્રિયાવાળા. એમ જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને જણાવવા 'નંદગોપ' એમ પૂરું નામ કહેલું છે. (પ્ર)

'નંદ' શબ્દ સમૃદ્ધિ જણાવે છે. 'આત્મલાભથી કોઈ મોટું નથી' વાક્ય પ્રમાણે આ જ્ઞાનની સમૃદ્ધિ જાણવી. 'ગોપ' શબ્દથી ક્રિયા દર્શાવી છે. તેથી જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેવાળું નામ થયું. (લે)

૪. વસુદેવનું જ્ઞાન ઘણું વધારે હતું એમ આથી જણાવેલું છે. (પ્ર)

૫ બીજું-તૃણાને મટાડનારું (ચરિત્ર). (પ્ર)

ભક્તિજ્ઞાનં તથા પૂર્ણ વિસ્મયશ્ચ તતઃ પરમ્ । જાતો લૌકિકભાવસ્ય દૃઢત્વાદિતિ સૂચ્યતે ॥કા.૧૭।

(૧) ભક્તિ, (૨) જ્ઞાન, (૩) પૂર્ણજ્ઞાન અને ત્યાર પછી લૌકિકભાવ દૃઢ હોવાથી (૪) વિસ્મય થયો, એવું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.^૧ કા. ૧૭.

આરંભમાં સ્વતંત્ર પૂતનાને પૂરી કરી; પછી પરતંત્ર શકટને પણ (પૂરું કર્યું, ભાંગ્યું) અને પછી સર્વને મારનાર તૃણાવર્તને (પૂરું કર્યો), અને (તેઓનો વિનાશ થવાનું) બીજું કાંઈ કારણ દર્શાવ્યું નહિ. આમ હોવા છતાં (ખાલક ભગવાન આવનારે મારી શકે નહિ એવી) અસંભાવના દૃઢ (ઘણી) હોવાથી, ભગવાનમાં દૃઢ આસક્તિ થાય નહિ, તેથી અસંભાવના દૂર કરવા માટે ભગવાને પોતાની એટલે ભગવાન(શ્રીકૃષ્ણ)ની જ અંદર તેવું (અસંભાવના મટાડે તેવું) રૂપ દેખાડ્યું.

(ભગવાનની) પોતાની અંદર રહેલા ધર્મનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય તેનું કારણ (સાધન) ભક્તિ જ છે, તેથી પ્રથમ આ શ્લોકમાં (યશોદાની) ભક્તિ કહે છે. એકસમયે (જ્યારે) ધરના કામની ચિંતા ન હતી અને ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવાયેલું હતું તેવા સમયે, કાલું ખાલતા એક વર્ષથી અધિક વયના ખાલકને લઈને એટલે રમતા હતા ત્યાંથી ખલથી પોતે ઉપાડીને, પોતાના ખોળામાં બેસાડીને એટલે સર્વથી ઉત્તમ આસન આપીને, ભામિનીએ એટલે પરમ સૌભાગ્યવાળી^૨(યશોદા)એ (ખાલક ભગવાનને) સર્વ આભરણોથી શણગારીને (સ્તન પાવા માંડ્યું). ભામિની એટલે બનેલીવાળી. તેથી (એ શબ્દથી) બેનનું પણ સૌભાગ્ય જણાવેલું છે. એવી રીતે પરંપરાથી સૌભાગ્યવાળી અને કર્મને લીધે ઉત્તમ (યશોદાએ), સ્નેહથી તરખોળ થઈને એટલે (શરીરની) અંદર અને બહાર સ્નેહથી વ્યાપ્ત થઈને, જેમની અંદર સ્નેહનું કાર્ય (ધાવણ) ઉત્પન્ન થયેલ છે તેવાં થઈને, સારી રીતે સ્વતંત્ર એટલે સ્નેહને લીધે નીકળતું સ્તન (ધાવણ) પાવા માંડ્યું.^૩ ‘ભામિની’ શબ્દથી સંયમીપણું^૪ દર્શાવેલું છે. ‘પ્રસ્નુતમ્’માં ‘પ્ર’ શબ્દ છે, તે ધાવણ ભક્તિથી આણેલું છે એમ દર્શાવે છે. સ્નેહથી તરખોળ હોવાથી, ભક્તિથી આપે છે એમ કહેલું છે.^૫ (ભગવાનની) અંદર રહેલા ખાલકોને અદ્ય (થોડી) તૃપ્તિ થયેલી હોવાથી (ભગવાન) પોતે પાન કરતા નથી;^૬ તેઓને ધાવણની જરૂર પણ હોવાથી, બીજાની (યશોદાની) પ્રેરણાથી (ભગવાન) (સ્તનનું) પાન કરે છે. તેથી જ ભગવાન બધા(ધાવણ)નું પાન કરતા નથી, કારણ કે વધારે (ધાવણનું) પાન (ભગવાન) કરે તો (તેમની) અંદર રહેલા ખાલકોને ઉપદ્રવ થાય. તેથી પાન કરાવનાર (યશોદા)ની (પાન કરાવવાની) પ્રવૃત્તિ અંધ રહે તે માટે તેમને ભક્તિપરાયણ

૧. અહિં ચાર શ્લોકના વાક્યાર્થો અનુક્રમે ચાર શબ્દોથી કહેલા છે. આ શ્લો.૩૬માં ભક્તિ, ૩૭માં જ્ઞાન, ૩૮માં પૂર્ણજ્ઞાન અને ૩૯માં વિસ્મય જણાવેલાં છે. (કા)

૨. ‘કાપના એ જ ભામિની છે’ એવું વાક્ય હોવાથી, જેમને પોતાનો પતિ અધીન છે તેવાં, એવો અર્થ થાય છે. (લે)

૩. ‘પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં.’ ‘પત્ર પુષ્પ ફલ અથવા જલ જે મને ભક્તિથી આપે છે.’ ગીતા ૯-૨૬માં ભગવાન ભોગ કરે તેના સંજોગો કહેલા છે, તે ન હોય તો ભગવાન ભોગ કરે નહિ. તેથી તે સંજોગો અહિં યશોદામાં કહેલા છે. (પ્ર)

૪. જીતેન્દ્રિય હોય તે સ્ત્રીને જ પતિ અધીન રહે છે એવો ભાવ છે. (લે)

૫. અહિં શ્રુતિમાં કહેલા, ભોજન ન કરવાનો અને વૈરાગ્યના ભગવાનના ગુણો કહેલા છે. (પ્ર)

કરીને,^૧ પોતાના ધર્મનું દર્શન કરાવ્યું. ‘જેઓ મને જેવી રીતે ભજે છે (તેઓને હું તેવી જ રીતે ભજુ છું)’ એ ન્યાય પ્રમાણે ભક્તિથી નીકળેલા તેના (યશોદાના) ધર્મ(ધાવણ)નું પ્રહણ કરી, કૃપાથી ફલરૂપ^૨ પોતાનો ધર્મ ‘જ્ઞાન’ તેને પ્રાપ્ત કરાવે છે. (૩૬)

તેથી ધવરાવવાનો આગ્રહ પડતો મૂકી, આનંદમાં મગ્ન થએલી અને ભગવદ્ધર્મમાં સાવધાન થએલી માતાએ (ભગવાને) દેખાડેલો (તેમનો) ધર્મ જોયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

પીતપ્રાયસ્ય જનની સા તસ્ય રુચિરસ્મિતમ્ ॥

મુખં લાલયતી રાજન્ જૃમ્ભતો દદૃશો ત્વિદમ્ ॥ ૩૭ ॥

હે રાજન્ ! ભગભગ (થોડું ઘણું) ધાવેલા તેમના રુચિર સ્મિતવાળા મુખને લાડ કરતી તે જનનીએ (ભગવાને) બગાસું ખાતાં તો આ (નીચેના શ્લોકમાં જણાવાશે તે) જોયું. ૩૭.

ભગવાને ધરાઈને ધાવણ પીધું જ નહિ, પણ ભગભગ (થોડું ઘણું) ધાવ્યા. એમ કરવાનું^૩ કારણ ‘જનની’ શબ્દથી કહેલું છે. ‘(મેં આમને) જન્મ આપ્યો છે’ એવી (યશોદાની) ખુદ્ધિ પોતે (ભગવાને) જ ઉત્પન્ન કરેલી, એ ભગવાનનું ચરિત્ર છે. ‘તે’ એટલે ઉપર(ગયા શ્લોક ૩૬માં) જણાવ્યા પ્રમાણે ભક્તિવાળી. કાર્ય(ફલ, ફલપ્રાપ્તિ)ની દશામાં પણ તેમનો ભાવ સારો હતો એમ જણાવવા, કાર્ય(ફલ, જ્ઞાન પ્રાપ્તિ)ને માટે ભક્તિનું ફરી અનુસંધાન કરેલું છે. તેમનાં એટલે નિરોધ (કરવા) પધારેલા ભગવાનનાં, જેનું સ્મિત રુચિર છે તેવાં મુખને (લાડ કરવા માંડ્યાં). (મુખ રુચિર સ્મિતવાળું હોવાથી) મોહસહિત^૪ સ્નેહ ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી, (તેમાં) પરમ સૌંદર્યની ભાવના કરી તેવા મુખને લાડ કરતાં હતાં. રાજલીલામાં પણ આનો^૫ અનુભવ થએલો છે, તેથી આગળ જે કહેવામાં આવશે તે અપૂર્વ (તદ્દન નવું જ) હોવાથી (રાજા પરીક્ષિત) સાવધાન રહે એમ જણાવવા ‘હે રાજન્’ એવું સંબોધન કરેલું છે. અગ્નિ અને વાયુ (અનુક્રમે) જ્ઞાનરૂપ અને ક્રિયારૂપ^૬ છે, તેઓને

૧. ભક્તિપરમયણ કરીને એટલે શુદ્ધપુષ્ટિ ભક્તિરૂપ મુખારવિંદના દર્શનમાં તત્પર કરીને એવો અર્થ છે. ભગવાન એમ ન કરે તો યશોદા આગ્રહથી સ્તનપાન કરાવે અને તેથી ખાલકોને ઉપદ્રવ થાય એવો ભાવ છે. (યો)

૨. ‘ભક્તિથી મને જાણે છે’ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનનો ધર્મ ‘જ્ઞાન’ એ ભક્તિનું ફલ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૩. એમ કરવાનું એટલે મુખને લાડ કરવાનું, સ્નેહ ધણો હોવાથી એમ કરતાં હતાં એવો ભાવ છે. (પ્ર) એમ કરવાનું એટલે ભગવાન થોડું ઘણું ધાવ્યા તેમ કરવાનું.

૪. સ્મિત માયારૂપ હોવાથી મોહ ઉત્પન્ન કરે. (લે)

૫. આનો એટલે મુખને લાડ કરવા વિગેરેનો, અથવા આનો એટલે આ પરીક્ષિતનો. (પ્ર)

૬. તૈત્તિરીયના ખીખ અષ્ટકમાં ‘ઇંદ્રે પોતામાંથી શીત અને રૂરુને ઉત્પન્ન કર્યા’ શ્રુતિમાં બગાસું અગ્નિ અને વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ કહેલું છે. શીત અને રૂરુ અનુક્રમે વાયુ અને અગ્નિ છે, એમ વેદભાષ્યમાં જણાવેલું છે. એટલે ભગવાને પોતાના સંબંધી ક્રિયારૂપ વાયુ અને પોતાના સંબંધી જ્ઞાનરૂપ અગ્નિને યશોદામાં મૂક્યા; એટલે પોતાની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ યશોદામાં મૂકી એવો અર્થ છે. (યો)

ઉપર જણાવેલ શ્રુતિ તથા તે ઉપરનાં ભાષ્ય પ્રમાણે બગાસું અગ્નિ અને વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. ભગવાનના ધર્મો અલૌકિક હોવાથી, અહિં અગ્નિ જ્ઞાનશક્તિરૂપ અને વાયુ ક્રિયાશક્તિરૂપ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

યશોદામાં યોજવા ભગવાને બગાસું ખાધું. તેમ કર્યું (બગાસું ખાધું) ન હોત તો તે (યશોદા) ભેઈ શકત નહિ. (યશોદાએ) માયિક (માયાથી ઉત્પન્ન થએલું) અથવા (આથી) જૂઠું જગત્ તેમાં (ભગવાનના મુખમાં) ભેયું હશે, એવી કલ્પના ખોટી ઠરાવવા 'તુ' 'તો' શબ્દ યોજેલો છે. આ એટલે જગત્, ભગવાને બગાસું ખાતાં એટલે ભગવાનમાં તેમના મુખદ્વારા (યશોદાએ) ભેયું. આ (અહિં) માત્ર બ્રહ્માંડનું જ (ભગવાને) દર્શન કરાવેલું છે. આગળ સારી રીતે અધિકાર પ્રાપ્ત થશે ત્યારે બધાયનું^૧ દર્શન થયાનું કહેશે. “સ્વ” શબ્દને લીધે આકાશ ભૂમિ વિગેરેનું સ્થાન (બ્રહ્મ છે)” એ અધિકરણમાં* પ્રપંચનો (જગતનો) જે આધાર હોય તે બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ કરેલું છે. ન વિચારી શકાય તેવી અનન્ત શક્તિવાળા(ભગવાન)માં તે સર્વ સંભવે છે^૨ એમ (ભણવાથી), આશ્ચર્ય તથા, ચિત્ત ભગવાનને પરાયણ (ભગવાનમાં આસક્ત) થાય છે.^૩ (૩૭)

ભ્રમ ન હતો એમ જણાવવા ત્યાં (ભગવાનના મુખમાં) (યશોદાએ) જે ભેયું તે, નીચેના શ્લોકમાં ગણાવે છે (કહે છે):-

સ્વં રોદસી જ્યોતિરનીકમાશાઃ સૂર્યેન્દુવહ્નિશ્વસનામ્બુધીશ્ચ ॥

દ્વીપાન્નગાંસ્તદ્દુહિત્વર્નાનિ ભૂતાનિ યાનિ સ્થિરજંગમાનિ ॥ ૩૮ ॥

આકાશ, સ્વર્ગ, અને પૃથ્વી, જ્યોતિષોનો સમૂહ, દિશાઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ અને સમુદ્રો, દ્વીપો, પર્વતો, તેમની દિકરીઓ, વનો, અને જે સ્થિર અને જંગમ પ્રાણીઓ (છે તે) (ભેયું) ૩૮.

આરંભમાં વિસ્તારવાળું આકાશ; પછી રોદસી એટલે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી. તે (આકાશ) સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો આધાર^૩ છે. પછી જ્યોતિષોનો સમૂહ એટલે જ્યોતિશ્વક જે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના આધારવાળું છે. પછી તેમાંથી જ^૪ જૂદી પડેલી દશ દિશાઓ; સૂર્ય, ચંદ્ર, અને અગ્નિ એ ત્રણ પ્રકારનું તેજ; વાયુ, સમુદ્રો, ભૂમિ અને આકાશ તો (ઉપર) કહેલાં જ છે. એ પ્રમાણે પાંચ મહાભૂતો કહેવાયાં. ભૂમિના ભાગો દ્વીપ વિગેરે. અલૌકિક^૫ જ્ઞાન થાય તે માટે સાત દ્વીપો, તેમની (દ્વીપોની) હદ બાંધનારા અને તેમની અંદરના (પદાર્થો)નું જ્ઞાન કરાવનારા પર્વતો; તેમની (પર્વતોની) દીકરીઓ એટલે નદીઓ, અને તેમની (પર્વતોની) અંદરના નાના પણ ભાગરૂપ વનો; તેમનાથી પણ નાના (પદાર્થો) ભેયા, એમ જણાવવા ‘પ્રાણીઓ’ કહેલાં છે. જે પ્રાણીઓ પ્રસિદ્ધ છે જેવાં કે કલ્પવૃક્ષો (સ્થાવર પ્રાણી) અથવા જેવાં કે નારદ વિગેરે અથવા બ્રહ્મા વિગેરે (જંગમ). આધાર અને આધેયના ભાવનું [આ બધાના આધાર ભગવાન છે, અને આ બધાં ભગવાનમાં રહેલ હોવાથી આધેય (ભગવાનના આધારે રહેલાં) છે, એ હકીકતનું] તો તેમને (યશોદાને)

૧. બધાયનું એટલે બ્રહ્માંડનું અને તે બહારના(પદાર્થો)નું પણ. (પ્ર)

* બ્રહ્મસૂત્ર. ૧-૩-૧.

[પ્રયોજન અહિં જણાવેલ છે. (પ્ર)

૨...૨. ‘અધિકાર સારી રીતે પ્રાપ્ત થતાં બધાયનું દર્શન થયાનું કહેશે’ એમ ઉપર કહ્યું, તેનું

૩. સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો આધાર આકાશ છે. કારણ કે અવકાશ (આકાશ, જગ્યા) ન હોય તો તેઓ રહી શકે નહિ, તેથી આકાશ તેઓની સ્થિતિ કરવામાં સહાય કરનાર હોવાથી, તેમનો આધાર છે.(પ્ર)

૪. તેમાંથીજ-જ્યોતિશ્વકમાંથી જ. (પ્ર)

૫. અલૌકિક-આ જન્મમાં કોઈ વખતે નહિ ભેયેલું. (પ્ર)

જ્ઞાન ન થયું. જગત્ અગ્નિ અને વાયુરૂપ હોવાથી (ભગવાને) એકાએક બગાસું ખાધા પછી જ (તેમણે) બંધુ જોયું. (૩૮)

હજી તેમનો (યશોદાનો) તેવો અધિકાર થએલો નહિ હોવાથી, (તેમનો) અધિકાર થાય તે માટે, (જગત્) દેખાડી, (તેમણે) ચક્ષુઓ બંધ કર્યા ત્યારે ફરીથી તેને (જગતને) તિરોહિત કરી, ભગવાને તેમને વિસ્મયવાળાં જ કર્યાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

સા વીક્ષ્ય વિશ્વં સહસ્રા રાજન્ સંજાતવેપથુઃ ॥

સમ્મીલ્ય મૃગશાવાક્ષી નેત્રે આસીત્ સુવિસ્મિતા ॥ ૩૯ ॥

હે રાજન્ ! વિશ્વને એકાએક જોઈને તેમને કંપ થયો; મૃગના બચ્ચાંના જેવા ચક્ષુવાળાં તેમણે ચક્ષુઓ બંધ કર્યા અને બહુ વિસ્મય પામ્યાં. ૩૯.

તેમણે પહેલાં વિશ્વનું શ્રવણ (જ) કરેલું, હમણાં (તેમણે) તે જોયું. એકાએક એટલે (ત્યાં) જહુ^૩ વિગેરે (તે જોવાના) કારણો વિના જ (તેમણે જોયું). (એ) બ્રહ્મ ભગવાને સંપાદન કરેલાં છે, એમ તે જાણતાં ન હતાં. (આ) તિરોભાવનો પ્રસ્તાવ હોવાથી (હવે જગતનો ભગવાન સુખમાંથી તિરોભાવ કરે છે એમ કહેવાનું હોવાથી), ‘બગાસું ખાતાં

૧...૧. ભગવાને બગાસું ખાધા પછી જ યશોદાએ આ બંધુ જોયું તેનું કારણ આ કહેલ છે. (પ્ર) પહેલાં (ગયા શ્લોકમાં) યશોદાએ વિશ્વ જોયું તેમાં વાયુ અને અગ્નિરૂપ હેતુ યશોદામાં રહેલ કહેલો, હવે અહિં જગતમાં રહેલ હેતુ કહે છે. ‘સોમ અન્ન છે, અગ્નિ અન્ન ખાનાર છે’ શ્રુતિ મૃહદારક્રમમાં છે, ત્યાં આ સ્પષ્ટ (કહેલું) છે. શ્રુતિમાં વૃત્તના બગાસામાંથી અગ્નિ અને સોમ નીકળ્યા એમ કહેલું છે, પણ એ સામર્થ્ય (વૃત્તનું પોતાનું નથી પણ) વૃત્તમાં જેમનો આવેશ થએલ છે તેવા ભગવાનનું જ છે. તેથી જ ત્યાં સ્વરૂપમાંથી જ અગ્નિ અને સોમ નીકળ્યા એમ કહેલું છે. ભગવાન પૂર્ણ હોવાથી અહિં તો અગ્નિ અને સોમરૂપ આખું વિશ્વ ભગવાનમાંથી નીકળ્યું એવો ભાવ છે. (લે)

૨. અહિં નીચે પ્રમાણે આશય છે. માતા(યશોદા)ને (ભગવાનમાં) પુત્ર તરીકે જ સ્નેહ હતો. તેવો સ્નેહ લૌકિક જેવો જ કહેવાય; પરંતુ તે સ્નેહ ધણો જ હતો અને સ્વરૂપને (ભગવાનને) લીધે અલૌકિક (ગણાય). તેથી ભગવાન પોતામાં લૌકિકથી જૂદા પ્રકારના ધર્મો દેખાડે તો પ્રથમ સ્નેહને લીધે યશોદાને ધણો જ ભય થાય; અને તેથી પ્રાણ પણ ન રહે. તેથી ધીરે ધીરે તેવા ધર્મો થોડા થોડા દેખાડવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં ‘આ તો ભગવાનના સહજ ધર્મો છે’ એવું જ્ઞાન થતાં તેમને ધૈર્ય આવે અને તેથી કંઈ અવદિત થાય નહિ, પણ હમણાં તેવું જ્ઞાન તેમને નહિ હોવાથી ધૈર્યનો અભાવ એ જ અધિકારનો અભાવ કહેલો છે. તેથી (ભગવાને તેમને જગત્) માત્ર એક ક્ષણ દેખાડી, પછી તિરોહિત કરી, તેમનામાં વિસ્મયરસ ઉત્પન્ન કર્યો એટલે બંધુ યોગ્ય જ થયું. (ટિ)

૩. ભગવાને પોતાની ક્રિયાશક્તિ યશોદામાં સ્થાપેલી હોવાથી ‘તે હાલે છે, તે હાલતું નથી’ શ્રુતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે તે દ્વીપોમાં તેમને જેવા માટે યશોદાની ગતિ પણ થઈ એવો ભાવ છે. (લે) ‘ગમનાદિકારણવ્યતિરેકેણૈવ’ શબ્દ શ્રીસુબોધિનીમાં છે. વ્યતિરેકેણ એટલે વિના. તેનો અર્થ, લેખકાર પ્રમાણે અર્થ લેવાથી આવતો નથી. દ્વીપોને જેવા તેમાં ફરવું જોઈએ, છતાં ત્યાં જહુ, ફરવું વિગેરેથી તેમનું જ્ઞાન થાય તેવાં કારણો વિના જ, તેવાં કારણો નહિ હોવા છતાં, યશોદાએ તે બધાં જોયાં એવો અર્થ જણાય છે.

૪. એ એટલે (૧) વિશ્વનું દર્શન અને (૨) બગાસું એ બે. (પ્ર) એ એટલે (૧) અગ્નિનું નીકળવું અને (૨) સોમનું નીકળવું એ બે. (લે)

તેમાંથી (વૃત્રમાંથી) અગ્નિ અને સોમ નીકળ્યા' શ્રુતિ^૧ પ્રમાણે, (જગત) સિદ્ધ જ (તૈયાર બનાવેલું) હોય એમ કહેલું છે. એકાએક એટલે અકસ્માત્. તે (જગત) ભેવાથી સારી રીતે જેમને કંપ થયો છે તેવાં (યશોદા થયાં). તેથી સમીચીન (સાફ, સત્ય) જ જગત્ અધિકાર નહિ હોવાથી (તેમને) ભય ઉત્પન્ન કરનારું થયું. પછી ચક્ષુઓ બંધ કર્યાં, તેનું કારણ સ્વભાવ સર્વથી બલવાન છે એમ દૃષ્ટાંતની પેઠે કહે છે, કે મૃગના બચ્ચાનાં જેવાં ચક્ષુઓ જેમનાં છે (તેવાં યશોદા હતાં). મૃગ જ બીકણુ હોય છે, તેનાથી પણ (તેનું) બચ્ચું એટલે બાલક (વધારે બીકણુ હોય છે). (આમ કહીને યશોદાનાં) ચક્ષુઓ ભગવાનનાં દર્શન કરવાને યોગ્ય છે, (એમ જણાવવા) તેમનાં (ચક્ષુઓનાં) સૌંદર્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. પછી (તેમના) અંતઃકરણમાં વિસ્મય જ ઉત્પન્ન થયો, એમ 'બહુ વિસ્મય પામ્યાં' શબ્દોથી કહેલું છે. બહુ જ વિસ્મય પામ્યાં એટલે પહેલાં કાર્યના^૨ દર્શનથી (વિસ્મય પામેલાં) તે કરતાં પણ, કારણનું^૩ દર્શન થતાં વધારે વિસ્મય થયો એવો અર્થ છે.

પૂતનાસુપયઃપાતા બાલદુઃસ્વનિવારકઃ ॥ પ્રપञ्चस्मृतिहन्ता च गोकुले राजते हरिः ॥કા.૧૮॥
પૂતનાના પ્રાણરૂપી ધાવણનું પાન કરનાર, બાલકોના દુઃખને મટાડનાર અને પ્રપંચના સ્મરણનો નાશ કરનાર હરિ ગોકુલમાં વિરાજે છે (શાભે છે). કા. ૧૮.

સ્વાસક્ત્યર્થે શકટમિત્ તૃણાવર્તવિનાશકઃ ॥ સામર્થ્યજ્ઞાપનાર્થાય વિશ્વાધારઃ પ્રસીદતુ ॥કા.૧૯॥
પોતામાં આસક્તિ (ઉત્પન્ન કરાવવા) માટે ગાડાને ભાંગી નાખનાર, (અને) તૃણાવર્તનો નાશ કરનાર, (પોતાનું) સામર્થ્ય જણાવવા માટે વિધિના આધાર થએલા (હરિ) પ્રસન્ન થાઓ.કા.૧૯.

ઇતિ શ્રીમદ્દલભદ્રીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીના દશમસ્કન્ધના વિવરણમાં બીજા તામસપ્રકરણના પેટા પ્રમેયપ્રકરણમાં યશનું નિરૂપણ કરનાર ત્રીજા અધ્યાયનું એટલે સ્કન્ધના આરંભથી સાતમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

૧. આ શ્રુતિ તૈત્તિરીયના બીજા અષ્ટકમાં અગ્નિષોમીય પુરોહિતના ઉપાખ્યાનમાં છે, તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. “તેમાંથી એટલે^૧ તે વૃત્રમાંથી બગાસું ખાતાં એટલે બગાસાને લીધે પહેળા કરેલા મુખમાંથી અગ્નિ અને સોમ જે પ્રાણ અને અપાનરૂપ છે તે બે દેવો નીકળ્યા.” આવી રીતે બગાસું ખાતાં મુખ પસારવાથી પ્રાણ અને અપાનરૂપ આખું જગત્ નીકળ્યું, એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે. તેથી ભગવાને અહિં બગાસું અને જગત્ દેખાડવું એ બે સંપાદન કરાવ્યાં છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨. કાર્ય એટલે ભગવાન બારે હતા તેવો અનુભવ (તૃણાવર્ત આવવાનો હતો ત્યારે થએલો તે). (પ્ર) ભગવાનમાં સર્વ વિશ્વ હોવાથી તે બારે હોય જ.

૩. કારણ એટલે જગત્. (પ્ર) ભગવાનમાં બાર હોવાનું કારણ ભગવાનમાં આખું જગત્ છે તે.

અધ્યાય સાતમો સંપૂર્ણ.

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥ अध्याय आठमો.

येनैव तु चरित्रेण सत्त्वं शुध्यति सर्वथा । सर्वस्य मूलं तद् यस्मात् तदष्टम उदीर्यते ॥ का. १॥
 सर्वનું મૂલ સત્ત્વ છે, તેથી જે ચરિત્રથી જ સત્ત્વ સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ થાય છે તે ચરિત્ર આઠમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

અહિં આઠમા અધ્યાયની ટીકા કરતાં, પેટા સંગતિરૂપ અવસર સ્પષ્ટ હોવાથી તે નહિ કહેતાં, અધ્યાયના અર્થનું નિરૂપણ કરે છે. ગયા (સાતમા) અધ્યાયમાં ભગવાનની જે લીલા કહી તેથી જ ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે, તો હવે ખીજાં ચરિત્ર કહેવાની શી જરૂર? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ખીજાં જે ચરિત્ર કહેવાનાં છે તે કહેવાનું પ્રયોજન અહિં કહે છે. સત્ત્વ એટલે અંતઃકરણ, તે સર્વના નિરોધનું મૂલ છે. અને જે નિરોધ ભગવાને કરેલ અને જે હવે કરવાનો છે, તે બધામાં સહકારી (મદદ કરનાર) છે. તેથી જે ચરિત્રથી સત્ત્વ એટલે અંતઃકરણ સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ થાય છે તે ચરિત્ર આઠમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. સ્કંધના અર્થમાં એ પ્રમાણે આ અધ્યાયનો અર્થ બંધ બેસે છે.

અથવા સત્ત્વ એટલે દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને આત્માનો સમૂહ. જેમ ઘીનું ઠામ ખાલી થએલ હોય તોપણ તેમાંથી ઘીની ગંધ આવે છે તેમ અવિદ્યાનો નાશ થવા છતાં તેનું કાર્ય (પરિણામ) જતું નથી. તેથી તેનો (અવિદ્યાના કાર્યનો) નાશ કરવા આ ચરિત્રો કહેવામાં આવે છે. તેથી એ દેહ વિગેરે પાંચને શુદ્ધ કરી, અવિદ્યાના કાર્યનો નાશ કરવા આ ચરિત્રો કહેવામાં આવે છે; માત્ર એ પાંચને શુદ્ધ કરવા માટે જ કહેવામાં આવતાં નથી. (મ)

સત્ત્વનું શોધન (શુદ્ધ કરવું તે) સર્વ સાધનોના સમૂહનું મૂલ છે. તેથી જે ચરિત્રથી સત્ત્વ શુદ્ધ થાય તે ચરિત્ર આ આઠમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. (લે)

નામાન્યગ્રે શોધકાનિ તતો રૂપાણ્યનૈકશઃ । જ્ઞાનં ભક્તિશ્ચ ભાગ્યં ચ પञ્ચાર્થાઃ સત્ત્વશોધકાઃ ॥ ૨ ॥

(૧) પ્રથમ નામો શુદ્ધ કરનારાં છે, પછી (૨) અનેક રીતે રૂપો (શુદ્ધ કરનારાં છે).

(૩) જ્ઞાન, (૪) ભક્તિ અને (૫) ભાગ્ય, એ પાંચે પદાર્થો સત્ત્વને શુદ્ધ કરનારાં છે. કા. ૨.

આ દેહ વિગેરે પાંચની શુદ્ધિથી અવિદ્યાના કાર્યનો નાશ કરવાનો છે, એમ શુદ્ધ કરનારા પાંચ પદાર્થો કહેલા છે તેથી જણાય છે. તેમાં (૧) નામો ૧૦-૭-૨ પ્રમાણે અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનારાં છે. (૨) રૂપો ઇન્દ્રિયોને શુદ્ધ કરનારાં છે; કારણ કે ભગવાનનાં દર્શન વિગેરે થવાથી ઇન્દ્રિયો ભગવાનમાં આસક્ત થાય છે. (૩) જ્ઞાન દેહને અધ્યાસ મટાડનાર હોવાથી દિહને શુદ્ધ કરે છે. (૪) ભક્તિ પોતાનાં પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વિગેરેમાં પ્રિયપણું હોય છે તે પ્રિયપણું માત્ર ભગવાનમાં કરાવતી હોવાથી પ્રણને શુદ્ધ કરે છે અને (૫) ભાગ્ય પૂર્વ જન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલ હોવાથી સર્વનું મૂલ હોઈ આત્માને શુદ્ધ કરે છે. તેવી (ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરાવનારી) અહિં ગુરુની કૃપા છે; કારણ કે ગુરુની કૃપાવિના જીવપર ભગવાનની કૃપા થતી નથી. (મ)

આ અધ્યાયમાં (૧) પ્રથમ ભગવાનનાં નામ કહેવામાં આવે છે. આ નામકરણ પ્રસંગ શ્લોક ૧ થી ૨૧ સુધીથી કહેલો છે. પછી (૨) પછીના દશ (૨૨ થી ૩૧) શ્લોકોથી ભગવાનનાં રૂપોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેથી ભગવાનનાં નામોથી જેઓનું હૃદય શુદ્ધ થએલું હોય છે તેઓ ભગવાનનાં રૂપનાં દર્શનથી શુદ્ધ થાય છે. રૂપોનું નિરૂપણ કર્યા પછી, (૩) ભગવાને માટી ખાધી, એ પ્રસંગથી જ્ઞાન કહે છે. આ અગીઆર (૩૨ થી ૪૨) શ્લોકથી કહેલું છે, અને એ જ્ઞાનથી સત્ત્વ શુદ્ધ થાય છે. (૪) પછી ત્રણ (૪૩ થી ૪૫) શ્લોકોથી ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. અને પછી (૫) સાત (૪૬ થી ૫૨) શ્લોકોથી નંદજીના ભાગ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ પ્રમાણે આ અધ્યાયનાં પાંચ પેટા-પ્રકરણો કહેલાં છે. આધ્યાત્મિક પક્ષમાં ભગવાનનાં નામ, રૂપ, જ્ઞાન, ભક્તિ અને ભાગ્ય, એ પાંચે સત્ત્વને શુદ્ધ કરનારાં છે. (ચોન્કા)

સંસ્કૃતાન્યેવ નામાનિ શોધકાનીતિ સંસ્કૃતિઃ । સ્વેચ્છાલીલાવિશિષ્ટં હિ રૂપમાનન્દમાવતઃ ॥૩॥

સંસ્કાર કરેલાં નામો જ શુદ્ધ કરનારાં હોય છે, તેથી સંસ્કાર (કરેલો છે) (ભગવાને) પોતાની ઇચ્છાથી કરેલી લીલાવાળું રૂપ જ, આનંદસ્વરૂપ હોવાથી, શુદ્ધ કરનારું હોય છે. કા. ૩.

સત્ત્વનું શોધન (શુદ્ધ કરવું તે) મર્યાદામાર્ગીય છે. તેથી ગુરુના ઉપદેશરૂપ સંસ્કાર કરેલો હોય તેવાં નામો જ સત્ત્વને શુદ્ધ કરનારાં હોય છે. અહિં સુધી (સાતમો અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી) ભગવાનનું જવું વિગેરે યશોદા વિગેરેને અધીન જ હતું એમ કહેલું છે. આ અધ્યાયમાં સત્ત્વની શુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. તેમાં ભગવાન સ્વતંત્રપણે ભાંખણીઆ ચાલવાની વિગેરે લીલાઓ કરે છે એમ કહેલું છે. તેથી એક પક્ષનાં દોષને પણ તજવો જોઈએ, એ ન્યાય પ્રમાણે સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય ત્યાંસુધી, સ્ત્રીના સંબંધવાળી લીલાવાળાં રૂપની ભાવના કરવી નહિ; પરંતુ માત્ર ભગવાને કરેલી લીલાવાળાં રૂપની જ ભાવના કરવી. સત્ત્વ શુદ્ધ થયા પછી જ સ્ત્રીના સંબંધવાળી લીલાની ભાવના કરવી. એવું તાત્પર્ય જણાવેલું છે, આ જ આ કારિકાના ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. ખીજની ઇચ્છાથી નહિ, પણ ભગવાને પોતાની ઇચ્છાથી જે લીલા કરેલી હોય, તે લીલાવાળું રૂપ (સત્ત્વને) શુદ્ધ કરનારું હોય છે એવો સંબંધ છે. આ ભગવાને પોતાની ઇચ્છાથી કરેલી લીલાવાળું રૂપ આનંદસ્વરૂપ હોવાથી પહેલાંના કરતાં એટલે ભગવાને ખીજઓની ઇચ્છાથી કરેલ લીલાવાળા રૂપ કરતાં જૂદા પ્રકારનું છે. (ટિ) અન્યેચ્છયા કૃતાન્યત્ર ચરિત્રાણિ તતોડન્યથા । જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષતો દૃષ્ટં માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વકમ્ ॥કા. ૪॥ ખીજની ઇચ્છાથી (જે ચરિત્રો) કરેલાં તેથી અહિં (કહેલાં) ચરિત્રો જૂદા પ્રકારનાં છે. (ભગવાનના) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયા પછીનું (ભગવાનનું) જ્ઞાન (શુદ્ધ કરનારું) પ્રત્યક્ષ જણાવેલું છે. કા. ૪.

આ કારિકામાં ગૂઢ અર્થ જણાવેલો છે. ભક્તોને ભગવાનના સંબંધથી જ આનંદ થાય છે, અને ભગવાન તો આનંદરૂપ જ છે, તેથી આ અધ્યાયમાં (ભક્તોને) દુઃખ (થયાનું) કહેલું નથી. જ્યારે ભગવાન ખીજને અધીન રહીને (ખીજની ઇચ્છાથી) ચરિત્રો કરે છે ત્યારે કોઈ કોઈ સ્થલે (ભક્તોને) દુઃખ (થયાનું) પણ કહેલું છે. તેથી તે ચરિત્રો કરતાં આ અધ્યાયમાં કહેલાં ચરિત્રો જૂદા પ્રકારનાં છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

એ પ્રમાણે નામો અને રૂપો સત્ત્વ શુદ્ધ કરનારાં છે એમ જણાવી, કારિકાના ઉત્તરાર્ધમાં જ્ઞાન સત્ત્વ શુદ્ધ કરનારું છે એમ કહે છે. ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયા પછી, (ભગવાનનું) જ્ઞાન સત્ત્વ શુદ્ધ કરનારું છે એમ પ્રત્યક્ષ જણાવેલું છે. (કા)

સ્નેહશ્ચાલૌકિકે તદ્વદ્ દેતુશ્ચ મહતાં કૃપા ॥ પૂર્વસ્મિન્ હૃદયે સિદ્ધે સ્વતં પ્રવાગ્મિમં ભવેત્ ॥કા. ૫॥ તે જ પ્રમાણે અલૌકિક(ભગવાન)માં સ્નેહ (શુદ્ધ કરનાર છે,) અને મોટાઓની કૃપા (આમાં) હેતુ (કારણ) છે. પહેલું હૃદયમાં સિદ્ધ થતાં આગળનું પોતાની મેળે થાય છે. કા. ૫.

ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયા પછી, અલૌકિક એટલે ભગવાનમાં સ્નેહ થાય, તે તેના જેવો એટલે શુદ્ધ કરનારો છે. આ ચાર (નામો, રૂપો, જ્ઞાન અને ભક્તિ) (પ્રાપ્ત થવામાં) કારણ મોટાઓની કૃપા છે. આ મોટાઓની કૃપા પરંપરાથી શુદ્ધ કરનારી છે, પણ તે જરૂર એવું પરિણામ લાવનારી હોવાથી તેને પણ (પાંચમી) જણાવેલી છે, એ યુક્તિ જણાવવા કારિકામાં 'અને' શબ્દ યોજેલો છે. આ ચારમાંથી પહેલાંનો પદાર્થ હૃદયમાં સિદ્ધ થતાં, તેના સામર્થ્યથી ત્યાર પછીનો પદાર્થ એની મેળે સિદ્ધ થાય છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવા કોઈ સાધનની જરૂર પડતી નથી; એટલે ભગવાનના નામોનું શ્રવણ થતાં તેના સામર્થ્યથી જ ભગવાનના રૂપનાં દર્શન થાય છે, રૂપનાં દર્શન થવાથી તેમનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થઈ ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે, ભગવાનનું જ્ઞાન થતાં તેમના માહાત્મ્યજ્ઞાનથી ભક્તિ થાય છે. (સે)

આ પાંચ પદાર્થો પૈકી અનુક્રમે પહેલાંનો પદાર્થ (નામોનું શ્રવણ વિગેરે) સિદ્ધ થતાં, તેની પછીનો પદાર્થ એની મેળે સિદ્ધ થાય છે. (કા)

તત્રાંગં દ્વિતયં પ્રોક્તં ગુરુર્દુઃસંગવર્જનમ્ ॥ કા. ૫૩ ॥

તેનાં બે અંગો કહેલાં છે. (૧) ગુરુ અને (૨) દુઃસંગનો ત્યાગ. કા. ૫૩.

ગર્ગ્યાર્ય ભગવાનનાં નામો કહે છે તે વૃત્તાંત કંસ જાણે તે પોતાને (ગર્ગ્યાર્યને) અનિષ્ટ છે એમ (શ્લોક ૮, ૯માં) કહેલું છે તેથી, ગર્ગ્યાર્યે એકાંત(ખાનગી)માં નામ કહેલાં છે તેથી, દુઃસંગનો ત્યાગ પણ નામકરણમાં અંગ ગણેલ છે. (ટિ)

ભગવાનનાં નામો એકાંતમાં કહેલાં છે, તેથી દુઃસંગનો ત્યાગ પણ તેનું અંગ છે એમ સૂચવેલું છે. (કા.)

નિરોધમાં^૧ ભગવાનમાં આસક્તિ થાય અને (સર્વના) અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી એકવીશ શ્લોકોથી ભગવાનનાં નામ પાડવાનો ઉત્સવ કહે છે:-

શ્રીશુક ઉવાચ । શ્રીશુક કહે છે:-

ગર્ગઃ પુરોહિતો રાજન્ યદૂનાં સુમહાતપાઃ ॥

વ્રજં જગામ નન્દસ્ય વસુદેવપ્રણોદિતઃ ॥ ૧ ॥

હે રાજન્! યદુઓના પુરોહિત ઘણા જ તપસ્વી ગર્ગ વસુદેવે મોકલેલા નંદજીના વ્રજમાં ગયા. ૧.

લાંબા સમયે ઉત્પન્ન (પ્રાપ્ત) થએલ (પુત્ર ભગવાન) સંસ્કાર વિનાના જ ભલે રહે (એવા વિચારથી નંદજીએ) પોતે નામ પાડ્યાં નહિ, અને ઘણો સમય થઈ ગયો. ભગવાને એવી જ પ્રેરણા કરેલી હોવાથી, (અને) કાલ નિમિત્ત નહિ હોવાથી કાંઈ પણ દોષ થયો નહિ. તે (વૃત્તાંત) જાણીને વસુદેવે પોતાના પુરોહિતને મોકલ્યાં, કારણ કે ક્ષત્રિયો પુરોહિત મારફત જ સંસ્કારો કરે છે, અને વસુદેવે પોતાનું (એટલે) આધિદેવિક વસુદેવનું^૨ નંદજીમાં સ્થાપન કર્યું છે; તેથી (નંદજી) બલભદ્રને અને ભગવાનને સરખી રીતે પુત્ર જાણે વિગેરે કરે તેમાં કાંઈ દોષ નથી. વળી પ્રસંગને લીધે ભય મટાડવા^૩ માટે (નંદજીને ભગવાન વસુદેવના પુત્ર છે એવો) બોધ કરવાની પણ જરૂર હતી, (કારણ કે) તેમ ન કરવામાં આવે (બોધ કરવામાં ન આવે) તો^૪ પ્રાકૃત(પુરુષો)ને 'આ અલૌકિક છે' એવી બુદ્ધિ પણ દુઃખ કરનારી થાય છે. તેથી નામ પાડવાના (સંસ્કારના) કારણરૂપ થએલ ગર્ગ (વ્રજ) ગયા, એમ આ શ્લોકમાં કહે છે. છૂપી રીતે કામ કરવાની (પદ્ધતિ) રાજાઓની જાણીતી છે, એવું જણાવવા 'હે રાજન્!' એવું સંબોધન કરેલું છે. (ગર્ગ) યદુઓના પુરોહિત એટલે (યદુ)વંશના જ પોતે જ હિત કરનાર હતા. આથી (ગર્ગના) અંતઃકરણની શુદ્ધિ કહેલી છે. 'ઘણા જ તપસ્વી' શબ્દથી તે

૧. નિરોધમાં એટલે નિરોધનું નિરૂપણ કરનાર સંધમાં. (લે)

૨. આધિદેવિક વસુદેવનું એટલે પોતાના નિગમરૂપ સ્વરૂપનું. (પ્ર)

૩. કંસને (ભગવાન ગોકુલમાં છે એવું) જ્ઞાન થએલ હોવાથી થતો ભય મટાડવા, અને પોતે (વસુદેવે) કપટ કરેલું તેનાથી થતો ભય મટાડવા. (પ્ર)

૪. 'આ મારા પુત્ર છે' એવું જ્ઞાન નંદજીને ન હોય તો 'આ બાલક અલૌકિક છે' એવી બુદ્ધિથી પણ તેમને દુઃખ થાય તેથી 'આ ભગવાન વસુદેવના પુત્ર છે' એમ જાણવા છતાં નંદજી તેમને પોતાના જ પુત્ર માને, તે માટે વસુદેવે પોતાના આધિદેવિક રૂપને તેમનામાં સ્થાપ્યું. (પ્ર)

મોટા પ્રભાવવાળા હતા એમ કહેલું છે. ઘણું જ તપ છે જેમનું તે (ઘણા જ તપસ્વી). કાર્ય સિદ્ધ થશે એવું મુહૂર્ત એકાએક જાણી તે નંદજીના વ્રજમાં ગયા. (આ પ્રમાણે) શુકદેવ બીજે સ્થલે રહીને કહે છે તેથી 'ગયા' કહ્યું છે, અને 'આવ્યા' કહ્યું નથી). પિતાની આજ્ઞાવિના પુત્રનો સંસ્કાર કરવો જોઈએ નહિ, તેથી પિતાની આજ્ઞા હતી એમ જણાવવા 'વસુદેવે મોકલેલા' શબ્દ યોજેલ છે. વસુદેવે સારી રીતે તેમને પ્રેરણા કરેલી (તેથી તે વ્રજ ગયા). (૧)

આવેલા(ગર્ગાચાર્ય)ને આવકાર આપ્યો, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

તં દૃષ્ટ્વા પરમપ્રીતઃ પ્રત્યુત્થાય કૃતાજ્ઞલિઃ ॥

આનર્ચાધોક્ષજધિયા પ્રણિપાતપુરઃસરમ્ ॥ ૨ ॥

(નંદજીએ) તેમને જોઈને, ઘણા પ્રસન્ન થઈને, ઉભા થઈને બે હાથ જોડીને, પહેલાં પ્રણિપાત કરીને, તેમની વિષ્ણુયુદ્ધિથી પૂજા કરી. ૨.

જેની આકાંક્ષા હતી તે પદાર્થનાં (નામકરણ સંસ્કાર કરનાર પુરોહિતનાં) દર્શનથી (નંદજીને) ઘણી જ પ્રીતિ થઈ. ધર્મમાં નિષ્ઠા (શ્રદ્ધા) છે, એમ જણાવવા (તે) ઉભા થયા. બે હાથ જોડ્યા તેથી નમ્રતા (જણાવી છે). તેથી (તેમનું) અંતઃકરણ શુદ્ધ હતું એમ કહેલું છે. આ અતિથિ છે તેથી એમની ભગવાનની પેઠે પૂજા કરી, એમ '(વિષ્ણુયુદ્ધિથી) પૂજા કરી' શબ્દથી કહેલું છે. અતિથિની અતિથિયુદ્ધિથી પણ પૂજા થાય છે, અને 'ઉત્તમ વિપ્ર આતિથ્યથી....' વાક્ય પ્રમાણે હરિયુદ્ધિથી પણ અતિથિની પૂજા થાય છે. તેથી (હરિયુદ્ધિથી પૂજા કરી એમ) 'વિષ્ણુયુદ્ધિથી' શબ્દથી કહેલું છે. તેમને ચારભુજવાળા ભગવાન જાણી (તેમની) પૂજા કરી. તેમાં પણ 'પહેલાં પ્રણિપાત કરીને' શબ્દથી ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે (પૂજા કરી) એમ કહેલું છે. પ્રણિપાત કરવો એટલે અપરાધ દૂર કરાવવા, તે માત્ર દાસ એટલે નિત્યસેવક હોય તેનામાં જ સંભવે, બીજામાં સંભવે નહિ. તે (પ્રણિપાત) જ જેમ પુરાસર એટલે પ્રથમ થાય તેમ (કર્તું). (૨)

(નંદજીએ) પ્રાર્થના કહેવા માટે કાંઈક કહ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

સૂપવિષ્ટં કૃતાતિથ્યં ગિરા સૂનૃતયા મુનિમ્ ॥

નન્દયિત્વાબ્રવીદ્ બ્રહ્મન્ પૂર્ણસ્ય કરવામ કિમ્ ॥ ૩ ॥

સારી રીતે બેઠેલા અને જેમને આતિથ્ય કરેલું છે તેવા મુનિને સૂનૃતા વાણીથી પ્રસન્ન કરીને 'હે બ્રહ્મન્ ! (આપ) પૂર્ણને અમે શું કરીએ?' એમ કહ્યું. ૩.

સારી રીતે બેઠેલા એટલે જવાનો (મુસાફરીનો) કલેશ ન રહેતાં વ્યગ્રમણું તજીને બેઠેલા. 'જેમને અથવા જેમના પ્રતિ આતિથ્ય કરેલું છે' શબ્દથી પોતાનું (નંદજીનું) કૃત્ય કહેલું છે. અતિથિનું હિત? ભોજનસુધીનું કર્મ (આતિથ્ય), તે ગૃહસ્થે કરવું જોઈએ.

૧. આ 'અધોક્ષજ (વિષ્ણુ)' પદનું તાત્પર્ય છે. (પ્ર)

'અધોક્ષજ' પદથી ઇન્દ્રિયથી અતીત કહેલા છે. એ ભુગ્નવાળા પુરુષોત્તમનું ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થાય છે, અને તેથી તે અધોક્ષજ છે એવી સર્વત્રી સુદ્ધિ હોતી નથી. તેથી 'અધોક્ષજ' પદથી ચારભુજવાળા કહેલા છે એવો અર્થ છે. (ભે)

૨. આ 'આતિથ્ય' પદનો અર્થ છે. અતિથિને હિતરૂપ, તેનાં સંબંધવાળું ભોજન (કરાવવા) સુધીનું કર્મ. (ભે)

(ગર્ગીચાર્યની) ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે પૂજા કરેલી હોવાથી, તેમનામાં અધિક સ્નેહ ઉત્પન્ન થતાં (નંદન) ગંદગદ વાણીથી (તેમને નીચે પ્રમાણે) કહ્યું, જેથી તે પોતાનાં બધાંય આમર્યનો (ભગવાનના નામકરણમાં) ઉપયોગ કરે. 'સુનિ' શબ્દ (તેમનામાં) કપટ નથી એમ જણાવવા કહેલો છે. કારણ કે તે સર્વજ્ઞ છે, તે સમયે જ (નંદન) પૂજા કરી ત્યારે જ સર્વ જાણે છે. બીજામાં ભગવદ્વ્યુદિ રાખીને સ્તોત્ર કરવામાં આવે તો તેથી તેનામાં ન હોય તેવા ગુણોનું તેમાં આરોપણ થાય; તેથી તેવું નથી એમ જણાવવા 'સુનિ' કહેલ છે. સનૃતા(વાણી)થી એટલે સ્તોત્રથી પ્રસન્ન કરીને એટલે સંતોષ પામેલા છે એમ જાણીને, (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. બ્રાહ્મણને 'બ્રહ્મન!' એવું સંબોધન (કરવામાં આવે તે) એમ જણાવનાર છે, કે તેનામાં બ્રહ્મત્વ ઘણું ઊંચા પ્રકારનું છે. આ 'બ્રહ્મન' શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મ છે, એમ કહેવા ('આપ') પૂર્ણને અમે શું કરીએ?' એમ કહેલું છે. બ્રહ્મ મોટું હોવાથી તથા પોષણ કરનાર હોવાથી દશે દિશાઓમાં પ્રસરેલું છે. તેવા(બ્રહ્મ થએલા)નો બીજાઓ ઉપકાર કરે તેવું ક્ષેત્ર નહિ હોવાથી, અને બનાવટી (ખોદે) ઉપકાર હલકો (નમાલો) હોવાથી, અને તેમાં પણ તેમના (ગર્ગીચાર્ય) જેવાને (કેવા પ્રકારની પરિચયાં બેઈશે તેવું) જ્ઞાન નહિ હોવાથી, 'અમે શું કરીએ?' (એમ કહેલું છે.) કારણ કે દેહ, ઈન્દ્રિય અને અંતઃકરણ ન્યૂન (અપૂર્ણ, આમીવાળાં) હોવાથી, તેઓમાં (તેઓના સંબંધમાં) ઉપકાર કરી શકાય; (પણ) જે બ્રહ્મ થએલા છે તેઓને તેમના (દેહ, ઈન્દ્રિય અથવા અંતઃકરણનો) અધ્યાસ રહેલ નહિ હોવાથી, તેમના (દેહ, ઈન્દ્રિય અથવા અંતઃકરણના) સંબંધમાં જે (ઉપકાર) કરવામાં આવે તેવું તેઓને (બ્રહ્મ થએલાને) પ્રયોજન હોતું નથી. અમારાથી (નંદનથી) આપનો (ગર્ગીચાર્યનો) કોઈપણ ઉપકાર કરી શકાય તેવું નથી, એમ એટલાથી (સ્લોક ત્રણમાં જે વચનો કહ્યાં તેથી) કહ્યું. નીચેના શ્લોકમાં, સમે તે કહ્યા વિનાજ (ઉપકાર) કરો છો એમ કહે છે:-

મહદ્વિચલનં નૃણાં ગૃહિણાં દીનચેતસામ્ ॥

નિઃશ્રેયસાય ભગવન્ કલ્પતે નાન્યથા ક્વચિત્ ॥ ૪ ॥

હૈ ભગવન્! મહાપુરુષોનું ગમન દીન ચિત્તવાળા ઘરબારી માણસોના નિઃશ્રેયસ માટે હોય છે, કોઈવાર બીજી રીતે (બીજા પ્રયોજનથી) હોતું નથી. ૪.

મોટા પુરુષોને (પોતાનું) કાંઈ કાર્ય નહિ હોવાથી, પોતે કયાંય જતા નથી. તેઓ જો (કયાંય) જાય તો બીજાઓ પર ઉપકાર કરવા જ જાય છે એમ જાણવું. ગમન એટલે પરગામ જવું, નહિ કે સ્નાન વિગેરે માટે જવું. તેમાં બીજાના અર્થને વિચાર કરતાં એવો નિશ્ચય થાય છે, કે જેના જ ઘેર (તેઓ) જાય છે તેઓનું જ કાર્ય તેઓ પાર પાડે છે. તેમ ન હોય તો, ઘરમાં જેઓનું ચિત્ત આસક્ત છે તેવા બંધાએલા અને તેમાં પણ ઘણા દુઃખથી પીડાતા દીન ચિત્તવાળાઓના ઘેર તેઓ ન જાય. તેઓનું (આવાઓના ઘેર જવામાં) મુખ્ય પ્રયોજન તેમનાં દુઃખને દૂર કરવાનું અને પછી (તેમને) પરમાનંદ પાપ્ત કરાવવાનું હોય છે. તેથી નિઃશ્રેયસ માટે જ જાય છે.

૧. જૂદા જૂદા મત પ્રમાણે દુઃખનું દૂર થવું, અથવા પરમાનંદની પ્રાપ્તિ, મોક્ષ ગણાય છે. તેથી બંનેને અહિં નિઃશ્રેયસ (મોક્ષ) કહેવાં છે. (લે)

‘હિ ભગવન્’ શબ્દ તેવું ફલ આપવાનું (ગર્ગીચાર્યનું) સામર્થ્ય (જણાવે છે). જો કે તેઓ (ધરણારીઓ) (તેમને આવું ફલ આપવા માટે) પ્રાર્થના કરતા નથી, તોપણ તેઓનું પ્રધારવું જ તે પ્રમાણે કરનારું હોય છે. તેમ ન હોય તો આવાં ફલના (દાનના) ઉદ્દેશવિના કોઈપણ દેશમાં તેઓને જવાનું બને નહિ. (૪)

એ પ્રમાણે બ્રહ્મ જાણનાર તરીકે અને બીજાઓ ઉપર ઉપકાર કરવો એ જ માત્ર જેમનું કાર્ય છે તેવા તરીકે (ગર્ગીચાર્યની) સ્તુતિ કરી, તે સર્વજ્ઞ છે એમ જણાવી, બીજાઓ જેઓ બ્રહ્મને જાણતા નથી તેઓ પણ જે રીતે તે સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત કરે તેવો ઉપાય આપે કયો છે, એવી (નંદજી તેમની) નીચેના પ્રલોકમાં સ્તુતિ કરે છે:-

ज्योतिषामयनं साक्षात् यत् तज् ज्ञानमतीन्द्रियम् ॥

प्रणीतं भवता येन पुमान् वेद परावरम् ॥ ૫ ॥

સાક્ષાત્ જ્યોતિષોનું અયન જે અતીન્દ્રિય જ્ઞાન છે તે આપે રચેલું છે. તેનાથી પુરુષ પર અને અવરને જાણે છે. ૫.

આથી એમ જણાવેલું છે કે બીજો જે જૂદાજૂદા પદાર્થ રહિત હોય તે પણ તે તે પદાર્થ કરવાને સમર્થ થાય, અને જે ગ્રહો વિગેરેના બલવિનાનો હોય તે પણ તેવું બલ ઉત્પન્ન કરી શકે (તેવું શાસ્ત્ર ગર્ગીચાર્યે રચેલું છે). જ્યોતિષો એટલે સૂર્ય વિગેરેનું અયન એટલે સ્થાન. જે ક્ષણે જે ગ્રહ જે ઠેકાણે હોય, તેનું ‘આ આવું છે’ તેવું જ્ઞાન જેમાંથી થાય, તે જ્યોતિષોનું અયન? એટલે જ્યોતિ:શાસ્ત્ર, (જ્યોતિષામયનમ્’ શબ્દમાં) અલુપ્ત સમાસ છે. અથવા જેમાંથી જ્યોતિષો સંબંધી અયન એટલે જ્ઞાન થાય છે તે? (જ્યોતિષોનું અયન), તે(શાસ્ત્ર)ના પણ સામાન્ય રીતે ગ્રંથ રચનારાઓ બીજાઓ પર આજીવિકા ચલાવનારા રહેલાઈથી મળી આવે છે, પરંતુ તમે (ગર્ગીચાર્ય) તો બ્રહ્મા અને સૂર્યની પેઠે (તે શાસ્ત્રના) સાક્ષાત્ રચનારા છો. તેમાં પણ ‘જે’ એટલે પ્રસિદ્ધ, કોઈપણ વાદી જોતું ઠરાવી શકે નહિ તેવું જ ‘તે’ એટલે તમે (ગર્ગીચાર્ય) રચેલું તે (જ્યોતિ:શાસ્ત્ર) છે. ‘જે જાણવાથી આ સર્વ જાણાએલું થાય છે’ તેવું માત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપ જ્ઞાન જ તે છે, અને તે જ્ઞાનસ્વરૂપ શાસ્ત્ર અતીન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્રિયોથી જાણી ન શકાય તેવું, ગુરુના ઉપદેશ વિના બીજાની બુદ્ધિથી જાણી પણ ન શકાય તેવું છે. આવું શાસ્ત્ર આપે રચેલું છે, જે શાસ્ત્રને લીધે પુરુષ પર એટલે (ભવિષ્યમાં) અવાનું અને અવર એટલે (ભૂતકાલમાં) થઈ ગએલું જાણે છે, અથવા પર એટલે પોતાથી ઉત્તમ પુરુષોત્તમ સુધીના (પદાર્થો) અને અવર એટલે (પોતાથી હલકા) પરમાણુસુધીના (પદાર્થો) જાણે છે. (૬)

તેથી(ઉત્તમ જ્યોતિ:શાસ્ત્ર રચનાર હોવાથી) આપ સર્વજ્ઞ છો, અને ઉત્તમ બ્રાહ્મણોમાં પણ ઉત્તમ છો, તેથી આપ બે પુત્રોના સંસ્કારો કરવાયોગ્ય છો, એમ પ્રલો.૬માં કહે છે:-

૧. ‘જ્યોતિષોનું અયન’ના બે અર્થો કરેલા છે. પહેલા અર્થ પ્રમાણે જેમાંથી જ્યોતિષોનું અયન એટલે સ્થાન જાણાય છે તે જ્યોતિષોનું અયન. ગ્રહો ક્યાં છે તે સ્થાનનું જ્ઞાન જેનાથી થાય છે તે જ્યોતિષોનું અયન, આ અર્થ પ્રમાણે થાય છે. બીજા અર્થ પ્રમાણે જ્યોતિષો સંબંધી અયન એટલે જ્ઞાન જેમાંથી થાય છે તે જ્યોતિષોનું અયન થાય છે. (લે)

ત્વં હિ બ્રહ્મવિદાં શ્રેષ્ઠઃ સંસ્કારાન્ કર્તુમર્હસિ ॥

બાલયોરનયોર્નૃણાં જન્મના બ્રાહ્મણો ગુરુઃ ॥ ૬ ॥

આપ અક્ષ જાણનારોઓમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી, આ બે બાલકોના સંસ્કારો કરવા યોગ્ય છે. બ્રાહ્મણ જન્મથી માણસોના ગુરુ છે. ૬.

અક્ષ જાણે તે જ બ્રાહ્મણ (કહેવાય), કારણ કે તે સર્વજ્ઞ હોય છે. આપ તો અક્ષ જાણનારોઓમાં પણ ઉત્તમ છે, કારણ કે બીજાઓને પણ જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થાય તેવો પ્રયત્ન આપે કરેલ છે. તેથી આ બે બાલકોના સંસ્કારો કરવા આપ યોગ્ય છે. જેમ નામકરણ (નામ પાડવું તે) એક (સંસ્કાર છે), તેમ વિદ્યા અને ભાગ્ય જેઓનાં ફલ છે તેવાં બીજાં પણ કર્મો, જેવાં કે ભતેષ્ટિ^૧ વિગેરે અથવા ઐન્દ્રાબાહસ્પત્ય^૨ વિગેરે, તથા બીજાં કર્મો જે પ્રસિદ્ધ છે (પણ) આ સમયમાં લોકમાં કરવામાં આવતાં નથી, તે બધાંને સંસ્કાર તરીકે કહેલાં છે. આ બંને (બાલકો) સંસ્કાર કર્યા વિનાના છે.

‘(સંસ્કાર તો) ગુરુ અથવા પુરોહિતે કરવો જોઈએ, હરકોઈ (માણસ) તે કરી શકે નહિ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘બ્રાહ્મણ જન્મથી ગુરુ છે’ એમ કહેલું છે. સર્વ બ્રાહ્મણ માત્ર (બ્રાહ્મણ તરીકે) ઉત્પત્તિ થવાથી જ ગુરુ થાય છે, તેથી આપ પણ ગુરુ છે, તેથી આપે (સંસ્કાર) અવશ્ય કરવો જોઈએ. (૬)

આ (સંસ્કાર કરવાનું) કાર્ય ગુપ્ત રીતે કરવાનું છે તેથી, જો સીધું (આ કાર્ય ગુપ્ત રીતે કરવાનું છે) એમ કહેવામાં આવે તો (નંદજી) ગામડીઆ હોવાથી તે માનશે નહિ તેથી, ‘જે અમે મોટેથી યજ્ઞથી કરીએ છીએ તે અમારું (કર્મ) અસુરો અને પાપીઓ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ જે ધીરા અવાજે યજ્ઞ કરીએ છીએ તે અમારું (કર્મ) અસુરો તથા પાપીઓ પામતા નથી’ શ્રુતિ^૩ પ્રમાણે વૈદિક કર્મનું અસુરોને જ્ઞાન થાય તે યોગ્ય નથી તેથી, તેમ છતાં જ્યાંસુધી (નંદજીને) લૌકિક ભય કહેવામાં (દેખાડવામાં) ન આવે ત્યાંસુધી તે (પ્રસિદ્ધ રીતે નામકરણ કરાવતાં) અટકે નહિ તેથી, ગર્ગાચાર્ય નીચેના શ્લોકથી ત્રણ શ્લોકોથી (નંદજીમાં) ભય ઉત્પન્ન કરે છે:-

ગર્ગ ઉવાચ । ગર્ગાચાર્ય કહે છે:-

યદૂનામહમાચાર્યઃ સ્વાતશ્ચ મુચિ સર્વતઃ ॥

સુતં મયા સંસ્કૃતં તે મન્યતે દેવકીસુતમ્ ॥ ૭ ॥

હું યદુઓનો આચાર્ય છું અને ભૂતલ ઉપર સર્વ સ્થલે પ્રસિદ્ધ છું. મેં સંસ્કાર કરેલા તમારા પુત્રને (કંસ) દેવકીનો પુત્ર માને છે (માનશે). ૭.

૧. ‘પુત્ર ઉત્પન્ન થાય ત્યારે બાર કપાલવાળા વૈશ્વાનરને (આહુતિ) આપવી’ શ્રુતિમાં આ ભતેષ્ટિ (જન્મ થતાં કરવાનો યજ્ઞ) કરવાનું કહેલું છે, અને ‘પુત્રનો જન્મ થતાં આ યજ્ઞ કરવાથી પવિત્ર થાય છે.’ વિગેરેમાં તેનું ફલ કહેલું છે. (પ્ર) [પણ જાણવાં. (પ્ર)]

૨. ‘ઐન્દ્રાબાહસ્પત્ય યજ્ઞનો હોમ કરવો’ શ્રુતિમાં આ યજ્ઞ કરવાનું કહેલું છે. તેવાં જ બીજાં કર્મો

૩. આ શ્રુતિ બ્રાહ્મણના પ્રથમ અષ્ટકના પાંચમા અધ્યાયના નવમા અનુવાદકમાં છે. (પ્ર)

મોટેથી કરેલું કર્મ આસુરી થાય છે, એવો આ શ્રુતિનો અર્થ છે. (લે)

સર્વજ્ઞોની વાણી હદ વિનાની (ગમે તેવો અર્થ થઈ શકે તેવી) હોય છે. તેઓ બધું સ્પષ્ટ કહે છે અને સ્પષ્ટ નથી પણ કહેતા. (તેથી) તેઓ જે કહે છે તે પણ ન કહેલા જેવું થાય છે. ‘દ્રવ્ય અને સંસ્કારનો વિરોધ હોય ત્યારે દ્રવ્ય બલવાન છે’ એ ન્યાયે, જો (નામકરણ સંસ્કાર) મોટેથી (પ્રસિદ્ધ રીતે) કરવામાં આવે તો (તેથી) દ્રવ્યનો વિરોધ થાય છે.* (તેવો) વિરોધ થવાનું કારણ કંસ છે અને તેનું (કંસનું) (વિરોધનું કારણ થવાનું) કારણ દેવકીપુત્ર છે. (તેથી) હું સંસ્કાર કરીશ તો તેથી ‘એ દેવકીપુત્ર છે’ એમ પ્રસિદ્ધ થશે, એમ (ગર્ગીયાર્ય) કહે છે. હું બધાએ યદુઓનો એટલે યદુવંશમાં ઉત્પન્ન થએલાઓનો આચાર્ય એટલે સંસ્કાર કરનારો છું, બીજાઓનો સંસ્કાર કરનારો નથી. તેમાં પણ ભૂતલ ઉપર સર્વ સ્થલે પ્રસિદ્ધ છું, મારા બધાએ ધર્મો સર્વને પ્રસિદ્ધ થએલા છે. તેથી હું અહિં આવ્યો છું તે પણ પ્રસિદ્ધ જ છે.

‘(એમ હોય) તો પણ શું?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે મેં સંસ્કાર કરેલા તમારા પુત્રને કંસ દેવકીનો પુત્ર જ માનશે. આ વાત ચોક્કસ છે. (૭)

કંસઃ પાપમતિઃ સર્વ્યં તવ ચાનકદુન્દુભેઃ ॥

દેવકયા અષ્ટમો ગર્ભો ન સ્ત્રી ભવિતુમર્હતિ ॥ ૮ ॥

કંસ પાપબુદ્ધિવાળો છે. તમારે અને વસુદેવને મૈત્રી છે. દેવકીનો આઠમો ગર્ભ સ્ત્રી હોવાનું સંભવતું નથી. ૮.

‘યાદવ સિવાય બીજા કોઈનો સંસ્કાર હું (ગર્ગીયાર્ય) નથી કરતો, એમ (કંસ) ભલે માને; તેમાં શું દોષ?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે કંસ પાપબુદ્ધિવાળો છે. તે મારનાર? (હિંસા કરનારો) છે, તેથી (તે ભગવાનને) દેવકીના પુત્ર જાણે તેથી અનિષ્ઠ થાય.

‘દેવકીના પુત્રનો અહિં કયો પ્રસંગ (શું સંબંધ) છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તમારે અને વસુદેવને મૈત્રી છે. તેથી આ આઠમા પુત્રને (વસુદેવે) મિત્રને ઘેર મૂકેલા છે એમ કંસ માનશે. મૂલશ્લોકમાં ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ છે, તે ચોક્કસ અર્થ જણાવનાર છે. તે (કંસ) પણ દુષ્ટ છે અને તમારી (વસુદેવ સાથે) મૈત્રી છે એટલે તમે બંને સંબંધી છો, એમ જણાવવા બંને માટે છટ્ટી વિભક્તિઓ (મૂકેલી છે).

‘દેવકીનો ગર્ભ સ્ત્રીરૂપ હતો તેને તેણે (કંસે) જોયેલ જ છે, તેથી તેને સંદેહ કેમ થાય?’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ ચોળેલ છે. દેવકીનો આઠમો ગર્ભ પોતાને (કંસને) મારનારો છે એમ તેણે સાંભળેલ, (તે ગર્ભ) સ્ત્રી હોવાનું સંભવતું નથી. (૮)

* દ્રવ્ય એટલે પદાર્થ. અહિં પુત્ર (ભગવાન) દ્રવ્ય છે, તેમના સંસ્કાર કરવાના છે. ગર્ગીયાર્ય સંસ્કાર કરે તો તે યદુઓના જ આચાર્ય હોવાથી, ભગવાન યદુકુલના અથવા યાદવ છે અને તેથી નંદજીને ઘેર છૂપાએલ દેવકીના પુત્ર છે એમ કંસ જાણે, અને તેથી તેમનું અનિષ્ટ કરવા પ્રયાસ કરે. તેમને સંસ્કાર પ્રસિદ્ધ રીતે કરવામાં આવે તો આ પ્રમાણે દ્રવ્ય અને સંસ્કારમાં વિરોધ થાય. તેવો વિરોધ હોય ત્યાં દ્રવ્ય બલવાન (વધારે ઉપયોગી) હોવાથી તે સાચવવું, સંસ્કારની દરકાર ન કરવી એ ન્યાય છે. તેથી સંસ્કાર પ્રસિદ્ધ રીતે ન કરવા જોઈએ એમ કહે છે.

૧. આવતા (નવમા) શ્લોકમાં ‘મારશે’ એમ કહેલું છે, તેનો જ ભાવાર્થ અહિં કહેલ છે. (છે)

૨. ચોક્કસ અર્થ એટલે રાહિણીના પુત્રની ઉત્પત્તિનું તાત્પર્ય. (પ્ર)

इति सञ्चिन्तयन् कृत्वा देवकीदारिकावचः ॥

अपि हन्ता गताशंकस्तर्हि तन्नोनयो भवेत् ॥ ९ ॥

એમ વિચારતાં, દેવકીની પુત્રીનું વચન લક્ષમાં લઈને શંકારહિત થઈ જો તે મારશે તો એ આપણને પીડા થશે. ૯.

‘(દેવકીનો આઠમો ગર્ભ સ્ત્રી હોવાનું સંભવતું નથી) છતાં તે સ્ત્રી કેમ હતી? એમ વિચારતાં કંસ મારશે’ એવો સંબંધ છે. (આ જ દેવકીનો આઠમો ગર્ભ છે એવી) શંકા થવાનું બીજું પણ કારણ છે, એમ ‘દેવકીની પુત્રીનું વચન લક્ષમાં લઈને’ શબ્દોશ્ચી કહેલું છે. દેવકીની પુત્રી એટલે બાળકી, તેનું ‘હે મંદ! મને મારવાથી શું? તને મારનારો ખરેખર જન્મ્યો છે’ એવું વચન (લક્ષમાં લેશે). તેથી આ (દેવકીની બાળકીની વાણી) અને આકાશવાણીના એક અર્થનો વિચાર કરતાં એમ સિદ્ધ થશે કે દેવકીના પુત્રને રાત્રે લાવીને વસુદેવે અહિં રાખ્યા અને તારી દીકરીને (તે) ત્યાં લઈ ગયા. મૂલશ્લોકમાં ‘અપિ’ શબ્દ છે તે સંભાવના દર્શાવે છે. (એમ કંસ માનશે) ત્યારે ‘આ દેવકીના પુત્ર છે’ એ વિષયમાં) શંકારહિત થઈ જો તે મારશે, અને એમ થશે તો આપણને મોટી પીડા થશે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તારા પુત્રનો સંસ્કાર પ્રસિદ્ધ રીતે મારે કરવો જોઈએ નહિ. (૯) નીચેના શ્લોકમાં નંદજી તેનો (કંસને જાણ થાય નહિ તેવી રીતે સંસ્કાર કરવાનો) ઉપાય કહે છે:-

श्रीनन्द उवाच । श्रीनंद कहे छे:-

अलक्षितोस्मिन् रहसि मामकैरपि गोब्रजे ॥

कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ १० ॥

આ ગાયોના નેસડામાં મારા (ગોપો)થી પણ જણાયા વિના એકાંતમાં સ્વસ્તિવાચન કરીને દ્વિજાતિના સંસ્કાર કરો. ૧૦.

જ્ઞાપિતં ચ હરેસ્તત્ત્વં સ્નેહાધિક્યાન્ન બુધ્યતે । અતો નિરોધઃ કર્તવ્યઃ શાસ્ત્રં તત્રાપ્રયોજકમ્ ॥ કા. ૬૩.
હરિનું તત્ત્વ જણાવવામાં આવેલું^૧ પણ અધિક સ્નેહને લીધે જાણવામાં આવતું નથી. તેથી^૨ નિરોધ કરવો જોઈએ. તેમાં શાસ્ત્ર^૩ નિર્ણયક છે. કા. ૬૩.

આ નેસડો જે જૂંપું સ્થાન છે તેમાં મારા (ગોપો)થી પણ જણાયા વિના, એટલે તેઓ અનુમાનથી પણ તમને જાણી શકે નહિ તેવી રીતે, દ્વિજાતિના સંસ્કાર કરો. આથી એમ જણાય છે, કે આ (બધી નંદજી અને ગર્ગાચાર્ય વચેની) વાર્તા (વાતચિત) પણ એકાંતમાં જ કરવામાં આવી હતી. શહેરીઓ પેઠે ગાયોના નેસડામાં કોઈ હુશીઆર (માણસ) હોતો નથી. બુદ્ધિમાં બળદોના સરખા જ (ત્યાં હોવાનું) સંભવે છે. મારા (ગોપો)નું સ્વસ્થ હું જાણું છું, તેથી તેઓ ન જાણે એમ (નામકરણ) કરવાનું છે. આથી બીજાઓનું (બીજાઓ ન જાણે તેમ કરવાનું છે એ) કહેવાઈ ગયું. દ્વિજાતિઓના સંસ્કાર

૧. જણાવવામાં આવેલું એટલે પાછલ સાતમા શ્લોકમાં ‘હું યદુઓનો આચાર્ય છું’ વિગેરેથી ‘આ દેવકીના પુત્ર છે’ એમ જણાવવામાં આવેલું. (કા)

૨. તેથી એટલે નંદજી નિરોધના અધિકારી છે તેથી. (કા)

૩. શાસ્ત્ર એટલે જ્ઞાન. જ્ઞાન નિરોધથી નિર્બલ હોવાથી નિર્ણયક છે. (કા)

મંત્રોથી કરવામાં આવે છે, બીજાઓના મંત્ર વિના^૧ કરવામાં આવે છે. તેથી (આ બાલકોનો સંસ્કાર) મંત્રના પ્રધાનપણાથી જ કરવાનો છે, ઉત્સવના પ્રધાનપણાથી કરવાનો નથી, એમ 'દ્વિબ્રતિના સંસ્કાર' શબ્દથી કહેલું છે. મંગલ જરૂરી છે એમ વિચારી, મંગલ પણ વૈદિક જ કરવાનું છે, એમ 'સ્વસ્તિવાચન કરીને' શબ્દથી કહે છે.

સ્વસ્તિવાચન એટલે આ મંગલ દિવસ છે એવા મંત્ર કહેવા. (૧) મંગલ દિવસ, (૨) સ્વસ્તિ (ક્ષેમકુશલતા) અને (૩) ઋદ્ધિ (આબાદી), એ ત્રણે ત્રણત્રણવાર કહેવામાં આવે તે સ્વસ્તિવાચન. તે (સ્વસ્તિવાચન) સર્વ કર્મોમાં જરૂરી છે. (૧૦)

આ પ્રમાણે (નંદન)એ કહ્યું એટલે પોતાનું ઇચ્છેલું (કાર્ય) સિદ્ધ થયું. તેથી (ગર્ગ્યાચાર્ય) તે (નામકરણ) કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

શ્રીશુક ઉવાચ । શ્રીશુક કહે છે:-

एवं सम्प्रार्थितो विप्रः स्वचिकीर्षितमेव तत् ॥

ચકાર નામકરણ ગૂઠો રહસિ બાલયોઃ ॥ ૧૧ ॥

એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરેલા વિપ્રે ગૂઠ રહી એકાંતમાં પોતાનું ઇચ્છેલું જ તે બે બાલકોનું નામકરણ કર્યું. ૧૧.

લોકમાં (આ નામકરણ કાર્ય) જણાઈ જશે તોપણ તેનો ઉપાય હું કરીશ એવો તેમનો (ગર્ગ્યાચાર્યનો) અભિપ્રાય હતા એમ જણાવવા, અથવા આ કાર્ય તેમણે તરત જ^૨ કરવાનું છે એમ જણાવવા, 'વિપ્ર' પદ યોજેલું છે. (ગર્ગ્યાચાર્ય) પુરોહિત હોવાથી 'તે' નામકરણ (નામ પાડવાનું) કર્મ તેમનું ઇચ્છેલું જ હતું, અથવા (નામકરણ કર્મ) 'તે' (એટલે) પ્રસિદ્ધ^૩ હતું. સર્વત્ર (આ સર્વ કાર્યમાં) તે છૂપા હતા. પોતે પણ જ્યાંસુધી ત્યાં રહ્યા ત્યાંસુધી બીજો વેષ લઈ છૂપા રહી (તે કામ કર્યું). (તે) એકાંતમાં (કર્યું). બંને- (રામ અને કૃષ્ણ)ના અનુકૂલ સુહૃત્તમાં બેઠું નામકરણ કર્યું, અથવા કેશના અભિપ્રાયથી^૪ 'બાલકોનું' શબ્દ યોજેલો છે.

મોટી વયના અનુક્રમ પ્રમાણે નામકરણ કરતાં પ્રથમ મોટા(પુત્ર)નાં ત્રણ નામો નીચેના શ્લોકથી દોઢ શ્લોકથી કહે છે:-

गर्ग उवाच । गर्ग કહે છે:-

अयं वै रोहिणीपुत्रो रमयन् सुहृदो गुणैः ॥

આખ્યાસ્યતે રામ ઇતિ બલાધિક્યાદ્ બલં વિદુઃ ॥ ૧૨ ॥

૧. મૂલ સુબોધિનીશમાં સામાન્ય રીતે સંસ્કારો ધ્યાનમાં રાખી, (શ્લોકોના સંસ્કારો મંત્ર વિના થાય છે એમ કહેવા માટે) 'અમન્ત્રકર્મ' શબ્દ નપુંસકલિંગમાં યોજેલ છે. (પ્ર)

૨. વિપ્ર એટલે પાછળ મતિવાળા. તેઓ વિચારીને કાર્ય કરતા નથી, પણ તરત જ કાર્ય કરે છે એવો અર્થ છે. (લે) [બીજો અર્થ 'પ્રસિદ્ધ' કહેલો છે. (પ્ર)

૩. 'તે' એટલે 'પહેલાં કહેલું' એવો અર્થ પ્રકરણના બલથી જ જણાય છે. તેથી અહિં 'તે'નો

૪. 'ચૂકાકરણ (વાળ ઉતરાવવાનો સંસ્કાર) કર્યા પહેલાં બાલ (કહેવાય છે)' વાક્ય પ્રમાણે 'બાલ' શબ્દનો અર્થ 'જેમના વાળ ઉતરાવ્યા નથી' એવો થાય છે. 'દ્વાગણ માસમાં શુક્લપક્ષમાં તે બેઠેનાં નામકરણ ગર્ગે કર્યા' એમ પદ્મપુરાણમાં કહેલું છે, અને આગળ પાછળનો સંબંધ વિચારતાં તે આશ્રમે દિવસે કરેલ એવો નિર્ણય થાય છે. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં તો નામકરણની સાથે અન્નપ્રાશન (પહેલાં અન્ન જમાવવાનો સંસ્કાર) પણ કહેલું છે. (પ્ર)

આ નિશ્ચય રૌહિણીનો પુત્ર (પોતાના) ગુણોથી સુહૃદોને આનંદ કરાવતો હોવાથી 'રામ' એમ કહેવાશે. (અને) બલના અધિકપણાથી (તેને) 'બલ' માનેલો છે. ૧૨.

ખરી રીતે બ્રહ્મનો વ્યવહાર થઈ શકતો નથી, (એટલે) તેનો સંકેત* નહિ હોવાથી, સ્વરૂપથી (તેનું) નામ હોતું નથી. તેથી ગુણોના યોગથી જ તેનાં નામો થાય છે^૧ (પડે છે). અહિં બંને (બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ) વસુદેવના પુત્રો છે. તેમાં એક (બલભદ્ર) માતાના નામથી અને બીજા (શ્રીકૃષ્ણ) પિતાના નામથી^૨ (સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.) (કંસના બચને લીધે પિતાનું નામ) છૂપું રાખવાનું હોવાથી, પ્રથમ માતાના નામથી નામ કહે છે. આ નિશ્ચય રૌહિણીનો પુત્ર છે તેથી, અને રૌહિણીમાં આવિર્ભાવ પામેલા(વાસુદેવ)નો આવેશ^૩

* સંકેત એટલે ઓળખાવનારૂં ચિહ્ન. લોકમાં સર્વનાં નામ પાડવામાં આવે છે તે તેમને ઓળખાવવા માટે પાડવામાં આવે છે, તેવા તે સંકેતથી પડાય છે.

૧. બ્રહ્મ જ્યાંસુધી પ્રકટ ન થાય ત્યાંસુધી તેનો વ્યવહાર થઈ શકતો નથી. તેથી લોકમાં જેમ પદાર્થોનાં નામો માત્ર સ્વરૂપથી જ (બાલક જન્મ્યું કે તરત અથવા નાની વયમાં તેના ગુણો જણાયા પહેલાં જ તેને ઓળખાવવા તેનું નામ પાડવામાં આવે છે તેમ) પાડવામાં આવે છે, તેવાં બ્રહ્મ(ભગવાન)નાં નામો હોતાં નથી. તેથી પ્રાકટ્યરૂપ ગુણોથી જ ભગવાનનાં નામો લોકમાં પ્રકટ થાય છે, એવો અર્થ છે. આગળ શ્લોક ૧૬નાં શ્રીસુખોધિનીમાં કહેવામાં આવશે કે "(ભગવાનના) નામો રૂપની પેઠે નામરૂપ ભગવાનનાં રૂપો જ છે. જેમ ભગવાનનું રૂપ (દેહ) તેને જોનારના દોષને લીધે પ્રાકૃત(માણસ)ના રૂપ જેવું દેખાય છે, તે પ્રમાણે લૌકિક ગ્રહણ કરનાર (સાંભળનાર) (કુરૂપોના) દોષને લીધે જ (ભગવાનનાં) નામો પણ લૌકિક વર્ણ(અક્ષર)વાળાં હોય તેવાં જણાય છે, પરંતુ ખરી રીતે તે અખંડ (નિત્ય) જ છે." ભગવાનનાં નામો 'નામરૂપ બ્રહ્મ જ છે' એમ અહિં (આ બારમા શ્લોકનાં સુખોધિનીજીમાં) ગૂઢ રીતે કહેલું છે, પણ જેવાં નામો સાંભળવામાં આવે છે તેવાં તેનો અર્થ કરેલો નથી; તેનું કારણ એ છે કે તેમ કરવામાં આવે તો ઉપર ૧૬મા શ્લોકનાં સુખોધિનીજીમાંથી જે ભાગ કહ્યો તે સાથે વિરોધ થાય. (ટિ)

અહિં નામકરણમાં ભગવાનનું મૂલનામ કહેલું નથી, અને ગુણોના યોગથી થએલાં નામો જ કહ્યાં છે તેનું શું કારણ? તે જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી આ કહેલું છે. બ્રહ્મ મન અથવા વાણીથી જોયર નથી, તેથી બ્રહ્મનો તેના પોતાના રૂપથી વ્યવહાર થઈ શકતો નથી. તેથી જેમ લોકમાં 'કિંચ' 'કપિત્થ' વિગેરે ગમે તેવાં નામો પાડવામાં આવે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મના સ્વરૂપથી તેને ઓળખાવનારૂં નામ પાડી શકાતું નથી. તેમજ 'આ શબ્દનો આવો અર્થ જાણવો' એવો સંકેત બ્રહ્મ વિષે થઈ શકતો નથી. તેથી સ્વરૂપથી બ્રહ્મનું નામ કહેલું નથી. બ્રહ્મસૂત્ર ૩-૨-૧૫માં જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મનાં નામ તેના ગુણોના યોગથી જ પડે છે, અથવા બ્રહ્મસૂત્ર ૩-૨-૨૯માં જણાવ્યા પ્રમાણે (ગુણો પ્રસિદ્ધ થયા) પછી નામ પડે છે. તેથી આ પ્રમાણે કહેલું છે. (પ્ર)

૨. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પિતાના નામથી 'શૌરિ' વિગેરે કહેવામાં આવે છે, પણ 'દૈવક્ય' એમ (માતાના નામથી) કહેવામાં આવતું નથી. બલભદ્રને 'રૌહિણ્ય' એમ કહેવામાં આવે છે, પણ 'શૌરિ' કહેવામાં આવતું નથી. કેઈવાર જ્યારે ભગવાનનો આવેશ તેમનામાં હોય ત્યારે તેમને 'શૌરિ' કહેવામાં આવે છે. કયાંક ભગવાન માટે પણ 'દેવકીસુત' એમ કહેવામાં આવે છે, પણ આ સમાસ છૂટા કરતાં 'દેવકીના પુત્ર' એવો અર્થ થતાં, 'દેવકી' અને 'સુત' એ પદો જૂદી જૂદી વિભક્તિનાં હોવાથી એ બંને જૂદાં જૂદાં હોઈ તેનાથી તેમનું એકચ સર્વથા જણાવવામાં આવતું નથી. (છે)

૩. ગર્ભ દેવકીમાં જ થએલ, છતાં બલભદ્ર રૌહિણીના પુત્ર હતા તેથી તે 'રૌહિણ્ય' કહેવાયા. રૌહિણીમાં આવિર્ભાવ પામેલ વાસુદેવનો તેમનામાં આવેશ હતો, તેથી પણ તે 'રૌહિણ્ય' કહેવાયા.

(આમાં) છે, તેથી (આ) 'રૌહિણ્ય' કહેવાય છે. અહિં 'વૈ' 'નિશ્ચય' પદ યોગ્યું છે, તેથી (શ્રીકૃષ્ણ) યશોદાના પુત્ર હોવામાં સંદેહ છે^૧ એમ જણાવેલું છે. જો ભગવાન (શ્રીકૃષ્ણ) કોઈપણ અંશથી પ્રાકૃત હોત તો જેમ (બલભદ્રનું) 'રૌહિણ્ય' એવું (નામ છે) તેમ તેમનું 'યાશોદેય' 'દૈવકેય' એવું નામ હોત. (પણ તેમનાં તેવાં નામ નથી). તેથી^૨ આ (બલભદ્ર) જ નિશ્ચય રૌહિણીના પુત્ર છે. 'સુહૃદોને ગુણોથી આનંદ કરાવતો' શબ્દોથી એમ કહેલું છે, કે આ(બલભદ્ર)માં યોનિએ કરેલા (માતાના) સંબંધનો અધ્યાસ પણ દૃઢ છે. સુહૃદોને એટલે બધાએ સંબંધીઓને, ગુણોથી એટલે પોતાનાં સામર્થ્ય પાલન પોષણ પ્રીણન (આનંદ કરાવવો) વિગેરેથી આનંદ કરાવતા (આ બલભદ્ર) લોકમાં 'રામ' એમ કહેવાશે, અથવા ગુણોથી એટલે(પોતાના) સારા સ્વભાવ વિગેરેથી (સુહૃદોને આનંદ કરાવતાં 'રામ' એમ કહેવાશે). આ સર્વથી બલવાન થશે. કારણ કે તેમના તેવા ગ્રહો દેખાય છે, એવી બીજાઓની ખુદ્ધિ (માન્યતા) છે. તેથી બલનાં અધિકપણને લીધે (તેઓએ) તેમને બલરૂપ^૩ માનેલા છે.

ભગવાનની આજ્ઞાથી માયાએ જે (દેવકીના ગર્ભને) ખેંચી રૌહિણીમાં મૂકવાનું) કર્મ કરેલ તે પણ આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થાઓ, એવા હેતુથી (આ અકથો શ્લોક કહેલો છે):-

યદુનામપૃથગ્ભાવાત્ સઙ્કર્ષણમુશન્ત્યુત ॥ ૧૩ ॥

યદુઓની (આમાં) જૂદાઈ નહિ હોવાથી (આને) સંકર્ષણ પણ કહે છે. ૧૩.

"ગર્ભને ખેંચેલો હોવાથી (તે) સંકર્ષણ કહેવાશે" (૧૦-૨-૧૩), એમ ભગવાને કહેલું (તે વિચારી), તે દેવગૃહ્ય (વચન) હોવાથી લોકમાં તે કહેલું જોઈએ નહિ, તેથી 'સંકર્ષણ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જૂદા પ્રકારે^૪ અહિં કરે છે, યદુઓની અંદર આને જૂદાઈ નથી, એટલે બધેય (બધા યદુઓમાં) આત્મખુદ્ધિ જ છે. તેથી (બધા યદુઓમાં બલભદ્રની

પરંતુ 'દૈવકેય' કહેવાયા નહિ એવો ભાવ છે. (લે)

દેવકીમાંથી (યોગમાયાએ) ખેંચી લાવેલ ગર્ભમાં, રૌહિણીમાં આવિર્ભૂત વાસુદેવ અંશનો જ આવેશ થયો, તેથી તે 'રૌહિણ્ય' કહેવાયા. રૌહિણીમાં આવિર્ભૂત વાસુદેવનો અંશ તેમનામાં ગુપ્ત છે, તેથી એ પ્રમાણે નિરૂપણ કરેલું છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૧. અહિં નીચે પ્રમાણે ભાવ છે:-

ગર્ભ પહેલાંની વૃત્તાંત જાણતા હતા. તે શ્રીગોકુલમાં આવ્યા ત્યારે ભગવાનમાં ભાવવાળા હોવાથી, અને ભગવાનમાં 'તે યશોદાના પુત્ર છે' એવું લક્ષણ તેમણે જોયું તેથી, તેમને સંદેહ થયો (કે આ યશોદાના પુત્ર હશે કે નહિ); પણ બલભદ્ર રૌહિણીના પુત્ર છે, એ નિર્ણય તે જાણતા જ હતા. તેથી અહિં તેમણે 'વૈ' 'નિશ્ચય' પદ યોગ્યું. તેથી જ (ભગવાન યશોદાના પુત્ર છે કે નહિ તે વિષે ગર્ભને સંદેહ થવાથી જ) તેમણે તેથી ઉલટો (ભગવાન યશોદાના પુત્ર નથી એવો) નિશ્ચય કહેલો નથી, એટલે ભગવાનના નામકરણના પ્રસ્તાવમાં (પોતામાં) સારી રીતે ભગવદ્ભાવ હોવાથી જ નિશ્ચય થયો તે પ્રમાણે આગળ શ્લોક ૧૫ તથા ૧૬માં નંદજીને 'તમારા પુત્ર' એમ કહે છે. (ટિ)

૨. તેથી એટલે ભગવાન જન્મરહિત હોવાથી, યશોદાના અથવા દેવકીના પુત્ર નથી, પરંતુ અંશદ્વારા જ પુત્ર થયા છે તેથી. (પ્ર)

૩. બલરૂપ એટલે આધિદૈવિક બલરૂપ, આવો ભાવ છે. (પ્ર)

૪. 'સારી રીતે કર્ષણ (ખેંચણ) જેમનું થએલ છે તે સંકર્ષણ' એવી વ્યુત્પત્તિ જે ઉપર કહી, તેથી જૂદા પ્રકારે. (પ્ર)

આત્મબુદ્ધિ હોવાથી એટલે બધા યદુઓને તે પોતા જેવા જ જાણતા હોવાથી જ, 'જૂદી જૂદી માતાઓના પુત્રોમાં પણ વૈર નથી' એમ જણાવવા ભગવાને આ(બલભદ્ર)ની બે માતાઓ કરેલી. તેથી? (ગર્ગ) ભગવાને જે કયું છે તે જ (અહિં) કહે છે, તેથી તેમનો બહુ દોષ પણ નથી. અથવા યદુઓને આ(બલભદ્ર)માં જૂદાઈ નથી એટલે સર્વ(યદુઓ)નું સારી રીતે આકર્ષણ એટલે આકારણ (એકત્ર થવાનું) જેનામાં છે (તે સંકર્ષણ.) તેથી તેમને સંકર્ષણ કહે છે. 'ઉત્ત' એટલે પણ. આથી? 'સંકર્ષણ' પદનો પહેલાં અર્થ જે કરેલો તે મુખ્ય છે એમ જણાવેલું છે.^૩ (૧૩)

ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનનાં ચાર નામો કહેવાં જોઈએ. તેમાં બે (નામો) કહે છે, અને બે અનેક ભેદોથી ભરેલાં ગુપ્ત રીતે કહેશે, (એટલે) ચારેનો બેમાં સમાવેશ (થએલો કહેશે).^૪ તેમાં આરંભમાં આ '(શ્રી)કૃષ્ણ' છે એવું નામ કહેવું જોઈએ.^૫ તે (નામ કહેવા)માં આમનું (નામ) ભગવાનનું નામ કેમ છે? એવી શંકાનું નિવારણ કરતાં, વર્ણુ (રંગ) લક્ષમાં લઈને સત્ય બોલતાં નીચેના શ્લોકમાં તે નામ કહે છે:^૬

આસન્ વર્ણાશ્ચયો હ્યસ્ય ગૃહ્ણતોનુયુગં તનુઃ ॥

શુક્લો રક્તસ્તથા પીત દર્દાર્ની કૃષ્ણતાં ગતઃ ॥ ૧૪ ॥

યુગે યુગે દેહ ધારણ કરનાર આ(શ્રીકૃષ્ણ)ના શ્વેત, લાલ અને પીળો એવા ત્રણ વર્ણો (રંગ) થયા. હમણાં (તે) કૃષ્ણ થએલ છે. ૧૪.

આ (શ્રીકૃષ્ણ) યુગે યુગે દેહ ધારણ કરે છે. જો તેમ ન હોય (દેહ ધારણ કરતા ન હોય) તો યુગ જ ન થાય. 'યુગ' શબ્દથી ભગવાન અને જગત્ એ બે કહેવાય છે. તેમાંથી જો એકનો આવિર્ભાવ ન થાય તો એક જ રહે, (પણ) યુગલ (બે) ન રહે. (યુગ) ધાતુનો અર્થ બે(હોય તે)ને જ લાગુ પડે છે. તેથી ભગવાને અવશ્ય યુગે યુગે અવતાર લેવો જોઈએ, અને તેમાં યુગના ધર્મો જણાવવા તેવું રૂપ ધારણ કરવું જોઈએ. એમ ન હોય તો લોકોની પ્રતીતિ^૭ ન થાય. 'શ્વેત, લાલ અને પીળો, એવા ત્રણ વર્ણો

૧. ભગવાને (૧૦-૨-૧૩) 'સંકર્ષણ' સંબંધી જે કહેલ, તેથી વિરૂદ્ધ વ્યુત્પત્તિ કરવાથી ગર્ગને દોષ કેમ ન થયો? એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

૨. 'આથી' એટલે 'ઉત્ત' 'પણ' શબ્દ યોજ્યો છે તેથી. (પ્ર. લે) આ પદના પ્રયોગથી એમ સૂચવેલું છે કે ગર્ગને બેએલો હોવાથી સંકર્ષણ એવો જે પ્રથમ અર્થ કરેલો તે મુખ્ય છે. (લે)

૩. એ પ્રમાણે મોટા બાલકનાં ચાર નામો કહ્યાં. (પ્ર) આ દોઢ શ્લોકમાં બલભદ્રનાં ત્રણ નામો કહેલાં છે, એમ બારમા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલ છે તેથી 'શહિણીપુત્ર' નામ નથી, પણ ઓળખાવવા જ કહેલ છે. રામ, બલ અને સંકર્ષણ એ ત્રણ નામો કહેલાં છે.

૪. 'ચારેનો બેમાં સમાવેશ કહેશે' એટલે બે નામો કહેવાથી જ સર્વ (ચારે) નામો કહેવાઈ જશે એવો અર્થ છે. (પ્ર) ભગવાનમાં અને બલદેવમાં ચારે વ્યૂહોનો પ્રવેશ (સમાવેશ) થાય છે એવો અર્થ છે. તેમાં બલદેવમાં વાસુદેવ અને સંકર્ષણ વ્યૂહોનો પ્રવેશ છે અને ભગવાનમાં ચારે વ્યૂહોનો છે. (લે)

પ્રકાશનો અર્થ વધારે યોગ્ય જણાય છે.

૫. (શ્રીકૃષ્ણ) બલનું નામ હોવાથી કહેવું જોઈએ. (પ્ર)

૬. કહે છે એટલે ગુપ્તરીતે કહે છે. (પ્ર)

૭. 'આ કાલે અસુક યુગ છે' એવી પ્રતીતિ ન થાય. (પ્ર)

(રંગ) આના થયા' શબ્દોથી આ કહેલું છે. ભવિષ્યમાં કલિ(યુગ) થશે, તેથી હમણાં (તે) કૃષ્ણ થએલ છે; એટલે શ્યામ રંગવાળા થયા છે એવો અર્થ છે. (કલિએ) આમને (ભગવાનને) શ્યામ કરેલા નથી, પરંતુ આ (પોતે) જ શ્યામ થયા છે, કારણ કે તે સર્વત્ર છે અને સર્વનો તેમનામાં સમન્વય છે.^૧ આથી તે પરબ્રહ્મ છે એમ કહેલું છે; કારણ કે “કૃષ્ શબ્દ સત્તાવાચક છે અને જ્ઞ આનંદવાચક છે. તે બેનું એકત્ય (એકાણું) પરબ્રહ્મ ‘કૃષ્ણ’ એમ કહેવાય છે”^૨ એવી (કૃષ્ણ શબ્દની) વ્યુત્પત્તિ છે. તે સદાએ કૃષ્ણ જ છે, તોપણ (હમણાં) જેમને કોઈનો આશ્રય નથી તેવા^૩ પ્રાકૃત જીવોમાં પણ પોતાનું સ્વસ્થપાત્મક સત્ત્વ પ્રકટ કરી તેવાઓને પણ સ્વસ્થપાનંદનું દાન કરે છે, તેથી તેમણે હમણાં જ કૃષ્ણપણું પ્રકટ કરેલું છે એવો અર્થ છે. આ^૪ જૂપું રાખવા શબ્દનો છલ કરી (ગર્ભે) વર્ણનો ક્રમ કહેલો છે. તેથી આ શ્રીકૃષ્ણ (યુગ પ્રત્યાણે વર્ણ ધારણ કરતા હોવાથી) કાલને અનુકૂલ હોવાથી સંકર્ષણરૂપ પણ છે એમ કહેલું છે, અને સર્વનો તેમનામાં સમન્વય હોવાથી પુરુષોત્તમરૂપ પણ છે એમ કહેલું છે. (૧૪)

નીચેના શ્લોકમાં બીજું નામ કહે છે:-

પ્રાગયં વસુદેવસ્ય ક્વચિજ્ઞાતસ્તવાત્મજઃ ॥

વાસુદેવ इति श्रीमानभिज्ञाः सम्प्रचक्षते ॥ ૧૫ ॥

પહેલાં કોઈ સ્થલે તમારા આ પુત્ર વસુદેવના (વસુદેવથી) (ઉત્પન્ન) થએલા. (તે) લક્ષ્મીવાળા હોવાથી જાણકારો (તેમને) વાસુદેવ કહે છે. ૧૫.

કોઈ સ્થલે એટલે કોઈ દેશમાં, પહેલાં એટલે તમારા (નંદજીના) ઘરે આપ્યા તે પહેલાં જ, આ વસુદેવના પુત્ર થએલા. ‘વસુદેવના’ અને ‘તમારા’ એ બંને એક જ વિભક્તિમાં યોજેલા હોવાથી એવું કહેવાયું કે આ (શ્રીકૃષ્ણ) આધિદૈવિક વસુદેવના^૧ (એટલે) તમારા પુત્ર થયા. આથી આ પ્રદુર્ભન છે એમ પણ કહેવાયું; અને વસુદેવમાં શુદ્ધ સત્ત્વનો આવિર્ભાવ હોવાથી (આ) અનિરુદ્ધ છે (એમ પણ કહેવાયું). ખરી રીતે તેમની (નંદજીની) ભુદ્ધિ એવી થઈ (નંદજી એવું સમજ્યા) કે ‘આ તમારા પુત્ર કોઈ સ્થલે વસુદેવથી ઉત્પન્ન થએલા.’^૨ આ વાસુદેવ^૩ (કહેવાય) છે. તેનું કારણ કે આ લક્ષ્મીવાળા છે, આ લક્ષ્મીના પ્રતિ છે એવો અર્થ છે. આ ગૂઢ અભિપ્રાયને જાણનારા એટલે આના

૧. ‘આથી’=ભગવાન સર્વત્ર છે અને સર્વનો તેમનામાં સમન્વય છે એવા બે હેતુઓ કહ્યા તેથી. (પ્ર)

૨. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં નામકરણ પ્રસંગમાં ‘કૃષ્ણ’ શબ્દની અનેક વ્યુત્પત્તિઓ કરેલી. તે પુરાણમાં ‘રાધા’ શબ્દની પણ ઘણી વ્યુત્પત્તિઓ કરેલી છે, તે સર્વ પ્રકાશમાં જણાવેલ છે.

૩. તેવા એટલે તેવા તામસ. (પ્ર)

૪. આ એટલે પ્રાકૃત જીવોનું તામસપણું અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું બ્રહ્મપણું. (પ્ર)

૫. અહિં નંદજીને આધિદૈવિક વસુદેવ કહેલા છે. પહેલાં શ્રીકૃષ્ણોપનિષદમાં નંદજીને ‘પરમાનંદ’ કહેલા છે, ત્યાં આ જ (આધિદૈવિક વસુદેવ જ) કહેલા છે એમ જાણવું. (પ્ર)

૬. શબ્દના છલથી વસુદેવની ગર્ભાચાર્યના વચનથી જેવી ભુદ્ધિ (માન્યતા) થઈ તે અહિં કહેલી છે. (પ્ર)

૭. ‘શ્રીમાન્’ પદના વ્યાખ્યાનમાં સત્ય અર્થ કહેલો છે. ‘વસુઓની દેવી તે વસુદેવી એટલે લક્ષ્મી. તે જેમની છે તે વસુદેવ, તે જ વાસુદેવ.’ નંદજીને શ્રીકૃષ્ણમાં અધિક સ્નેહ થાય તેથી આ સત્ય અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)

બાણકારો, જેઓ આમનું (શ્રીકૃષ્ણનું) 'જેટલો જે અને જેવો હું છું' એવું સ્વરૂપ બાણ છે, (તેઓ) તેથી જ સારી રીતે અને સુખ્યતાથી ('વાસુદેવ') કહે છે. ૧ (૧૫)

એ પ્રમાણે (શ્રીકૃષ્ણનાં) બે નામો કહી, ગુણોના યોગથી આ (શ્રીકૃષ્ણ)નાં અનન્ત નામો છે, તેથી સર્વ શાસ્ત્રોમાં તે નામોને પોતાની મેળે જ બાણી લેવાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:-

बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ॥

गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥ ૧૬ ॥

તમારા પુત્રના ગુણો અને કર્મેની અનુરૂપ (યોગ્ય) નામો અને રૂપો ઘણાં છે. તેમને હું બાણ છું, જનો (માણસો) બાણતા નથી. ૧૬.

(આ શ્રીકૃષ્ણનાં) નામો અને રૂપો બહુ એટલે ગણી ન શકાય તેટલાં છે. એ એમ ન હોય તો^૨ પાત્રક (રસોઈઓ), અને પાઠક (પાઠ વાંચનારો) (નામો) પેઠે ક્રિયા બંધ પડતાં તે નામ રહે નહિ; પણ જો તેવું^૩ રૂપ જૂદું હોય તો કોઈ સ્થલે (તે રૂપને) ગુણનો યોગ થતાં તે પ્રવૃત્ત થાય, અને (દરેક) રૂપનું નામ અવશ્ય હોવું જોઈએ તેથી 'ગાય' વિગેરે (નામો) પેઠે તે (નામ) સદા હોય.^૪

મૂલમાં 'ચ' 'અને' શબ્દ છે તે (ભગવાનનાં) નામ, રૂપ અને ક્રિયા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરે છે, એમ 'છે' શબ્દથી કહે છે. તેથી ભગવાન ગોવર્ધનને ઉપાડી રાખતા સદા રહેલા છે, તેથી તે 'ગોવર્ધનોદ્ધરણુધીર' છે; એટલે (ગોવર્ધનને ઉપાડી રાખવાની) ક્રિયા અને 'ગોવર્ધનોદ્ધરણુધીર' નામ સાથે ગોવર્ધનને ઉપાડી રાખનારું ભગવાનનું રૂપ સદા વિદ્યમાન છે. હાલ પણ ભક્તોને એવાં સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. તેથી^૫ આ

૧. વિષ્ણુપુરાણના છઠ્ઠા અંશના પાંચમા અધ્યાયમાં અધિકરણની અને કર્તાની વ્યુત્પત્તિઓથી બે પ્રકારે 'વાસુદેવ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ "ત્યાં પરમાત્મામાં સર્વ પ્રાણીઓ વસે છે, અને પ્રાણીઓમાં તે સર્વાત્મા (વસે છે) તેથી વાસુદેવ કહેવાય છે" એ પ્રમાણે કરેલી છે. તેથી એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે^{*} કહે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

* 'પાંચ પ્રકારે' એમ અહિં પ્રકાશમાં કહે છે, તે ચાર યુગ પ્રમાણે ચાર વર્ણથી અને વાસુદેવ એ પ્રમાણે કહેલું હોય તેમ જણાય છે. વસ્તુતઃ શ્રીસુબોધિનીમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ શ્રીકૃષ્ણનાં પણ બે જ નામ કહેલાં છે. શ્રીકૃષ્ણ અને વાસુદેવ. તેમાં પ્રણમન અને અનિરુદ્ધનો સમાવેશ કેવી રીતે થયો તે પણ આ શ્લોકનાં જ શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલું છે.

૨. 'એમ ન હોય તો' એટલે ભગવાનનાં રૂપો બહુ ન હોય તો. (લે)

'એમ ન હોય તો' એટલે જો ક્રિયા હોવાથી નામ હોતાં હોય તો. (પ્ર)

૩. 'તેવું' એટલે ક્રિયા વિગેરેને અનુકૂલ. (પ્ર)

૪. 'પાત્રક' 'પાઠક' નામો પેઠે ક્રિયાથી જ નામ થતાં હોય તો ક્રિયા બંધ પડે ત્યારે તે નામો હોય નહિ એટલે જ્યારે રાંધતો અથવા પાઠ કરતો ન હોય ત્યારે તે પાત્રક અથવા પાઠક કહેવાય નહિ. પરંતુ જો દરેક ક્રિયાવાળું ભગવાનનું રૂપ જૂદું હોય તો જે સ્થલે તેને ગુણનો યોગ થતો હોય ત્યાં તે પ્રવૃત્ત થાય. દરેક રૂપનું નામ તો અવશ્ય હોવું જોઈએ. તેથી આ દરેક ક્રિયાવાળાં રૂપનું નામ પણ હોય. આ પ્રમાણે હોય તો 'ગાય' વિગેરે નામો છે તેમ આ દરેક નામો પણ સદા હોય.

૫. 'તેથી' એટલે નામ અને રૂપનો સંબંધ નિત્ય સિદ્ધ થયો તેથી. (પ્ર)

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં જ રૂપો અને નામો અનંત છે, એમ 'તમારા પુત્રના' શબ્દોથી કહે છે. એમ ન કહે તો^૧ તેમને (નંદજીને) ભ્રમ થાય. વસુદેવ હોવાથી^૨ વાક્યનો અર્થ ખોટો ઠરતો નથી.

કોઈવાર સ્તુતિ કરવા માટે (ગુણ અને કર્મને) અનુરૂપ ન હોય તેવાં પણ નામો હોય છે. તેવાં અહિં નથી, એમ જણાવવા 'ગુણો અને કર્મોને અનુરૂપ' શબ્દ યોજેલો છે. (ભગવાનના) ઉદારતા વિગેરે ગુણો અને કાલિયનું દમન વિગેરે કર્મો અલૌકિક છે. (તેથી) નામો પણ અલૌકિક છે; તેથી 'ગુણો અને કર્મોને અનુરૂપ' (કહેલાં છે). (ભગવાનનાં) એ નામો અને રૂપોને અલૌકિક તરીકે હું (ગર્ગીચાર્ય) જ જાણું છું, માણસો જાણતા નથી. તેઓ (એ નામોનો) વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરે છે અને ઉચ્ચાર કરે છે, છતાં વિચાર કરેલ નહિ હોવાથી તેમને જાણતા નથી, કારણ કે તેઓ 'જનો' એટલે જન્મ વિગેરે લાવ અને ધર્મવાળા હોઈ દુઃખી છે એવો અર્થ છે.

(અહિં વિચાર કરવાનો કહ્યો તે) વિચાર નીચે પ્રમાણે છે:—“જો (ભગવાનની) ક્રિયા અનિત્ય હોય, અને રૂપમાં કાલ વિગેરેથી ફેરફાર થતો હોય તો તે ક્ષણે ક્ષણે બદલાય. એવી ક્રિયા અને એવા રૂપના સંબંધથી જે નામ પ્રાપ્ત થાય (પડે) તે બીજા સમયે (તે ક્રિયા અથવા રૂપ નહિ રહેવાથી) અને બીજા કોઈ અર્થ (પદાર્થ) સાથે તેનો સંબંધ નહિ હોવાથી, કાંઈ પણ અર્થ વિનાનું જ થાય. તેથી અર્થ વિનાનાં નામો ફલ ન આપે, અંતઃકરણને પણ શુદ્ધ ન કરે. તેથી (ભગવાનના સ્વરૂપના જ્ઞાન વિના, (ભગવાનનાં) નામો માત્ર ઉચ્ચારવામાં આવે તો તે(નામો)ને (ભગવાનના) સ્વરૂપનો સંબંધ નહિ હોવાથી, અને તે નામો અલૌકિક છે એવું ઉચ્ચારનારને યોતાને પણ જ્ઞાન નહિ હોવાથી, જેમ 'અગ્નિ' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાથી દગાનું નથી તેમ (એવી રીતે) ભગવાનનાં નામોનો ઉચ્ચાર કરવાથી પણ પ્રપંચ મટતો નથી.^૩ વર્ણરૂપ જ જાણેલાં ભગવાનનાં નામો પુરુષ અને જગતને નમાવે છે, એટલે (તેમનો) ઉચ્ચાર કરનારની આગળ તેને વશ હોય તેમ રાખે છે.”^૪

૧. 'તમારા પુત્રના' એમ કહ્યું ન હોય તો, 'ભગવાન ધણા અવતાર લે છે, તેથી તેમનાં અહુ રૂપો છે' એવું નંદજી જાણે અને તેવો તેમને ભ્રમ થાય. (લે)

૨. 'વસુદેવ' એટલે આધિદૈવિક વસુદેવ નંદજીમાં હોવાથી. (પ્ર) 'વસુદેવ' એટલે શુદ્ધ સત્ત્વ. શુદ્ધ સત્ત્વ જૂદું પાડી ભગવાન જૂદાં જૂદાં રૂપો ધારણ કરે છે, તેથી જેમ ઘટ મઠ વિગેરેમાં રહેલ આકાશ ઘટાકાશ મઠાકાશ થાય છે તેમ ભગવાનનાં ધણાં રૂપો થાય છે. (લે)

૩. ભગવાનનાં નામને અહલે તેવું લૌકિક નામ લેવાથી, એ નામ ભગવાનના નામથી જૂદું હોવાથી ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમાં કાંઈ દોષ નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪. ભગવાન સાથે સંબંધવાળાં નામોનું એવું સામર્થ્ય કયાંથી હોય? એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કહેલું છે. 'તે જ જીવ.' વિગેરે સ્થલે શબ્દબદ્ધ વર્ણરૂપ (અ. ક. વિગેરે અક્ષરોરૂપ) છે એમ જણાવેલું છે. તેથી વર્ણરૂપ જાણેલાં ભગવાનનાં નામો પુરુષ અને જગતને નમાવે છે. 'નામરૂપી દોરડાંથી બાંધેલા...' શ્રુતિ અને 'જેમ નાકમાં નાથેલા અને દોરડાંથી બાંધેલા બળદો પેડે વાણીરૂપી દોરડાંથી નામથી બંધાએલા ઈશ્વર પાસે અલિ લઈ જાય છે' સ્મૃતિ પ્રમાણે (દેવો) તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે. તેથી ભગવાનનું નામ દોરડાંરૂપ હોવાથી તેનામાં એવું સામર્થ્ય છે એમ જાણી તેનો ઉચ્ચાર કરવાથી, તે ભગવાનને પણ ઉચ્ચાર કરનારની પાસે લાવે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

(ભગવાનનાં) રૂપ પેઢે, (ભગવાનનાં) નામો પણ નામરૂપ ભગવાનનાં રૂપો છે. જેમ ભગવાનનું રૂપ (તેને) ગ્રહણ કરનારના દોષથી પ્રાકૃત જેવું જણાય છે તેમ લૌકિક(પુરુષો)ના ગ્રહણ કરનારના^૧ દોષથી જ (ભગવાનનાં) નામો પણ લૌકિક વર્ણવાળાં હોય તેવાં જણાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ અખંડ જ છે; લોકમાં સિદ્ધ(પ્રસિદ્ધ પદાર્થો)ને જણાવનારાં નામો નહિ, પરંતુ (ભગવાનનાં નામો અખંડ છે) તેવાં જ્ઞાનપૂર્વક શુદ્ધભાવથી વસ્તુના તત્ત્વને (ભગવાનનાં રૂપને) જાણ્યા પછી જ, તેવી બુદ્ધિથી (તે ભગવાનનું રૂપ આ નામ જણાવે છે એમ સમજીને) ઉચ્ચારેલાં (નામો) સર્વ પુરુષાર્થો આપે છે, બીજી રીતે (ઉચ્ચારેલાં નામો) આપતાં નથી એવો સિદ્ધાંત છે. તેથી લોકના ન્યાયથી નામનો ઉચ્ચાર કરનારને ફલ પ્રાપ્ત ન થાય અથવા દોષનો સંબંધ થાય તો તેમાં કંઈ અયોગ્યતા નથી. આના જ^૨ લેદથી નામથી ચિત્તની ઘણી શુદ્ધિ થાય છે, નહિ તો વારંવાર લીધેલું (નામ) જે તેના આધિદૈવિકનો ઉદ્દ્યોધ થાય ત્યાંસુધી લેવામાં આવે તો પોતાના આધિદૈવિકયુક્ત થઈને જ^૩ કોઈવાર ફલ આપે છે. કાલ વિગેરે તો (ભગવાનના) નામનું માહાત્મ્ય જાણતા હોવાથી તેનો ઉચ્ચાર કરનારને છોડી દે છે.^૪ (ભગવાનના નામ જેવું લૌકિક નામ પણ) ભગવાનના

૧. 'ગ્રહણ કરનારના દોષથી' એટલે ઇન્દ્રિયોના દોષથી. (લે)

૨. 'આના જ' એટલે નામ વિગેરેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન, ભક્તિ વિગેરેના જ. (પ્ર)

૩. ભગવાનનું નામ વારંવાર લેવાથી પ્રમેયબલથી કોઈવાર પોતાના આધિદૈવિક, યુક્ત થાય જ એવો અર્થ છે. (લે)

ચિત્તની પૂરી શુદ્ધિ થઈ ન હોય તો 'આ ભગવાનનું નામ છે' એવા જ્ઞાનથી જ જે વારંવાર ભગવાનનું નામ લેવામાં આવે તો નામનું આધિદૈવિક જે અખંડ શબ્દરૂપ નામ, તેનાથી યુક્ત થઈ તે કોઈવાર ફલે. દૈન્ય થવાથી ભગવાનની કૃપા થાય ત્યારે આમ થાય. તેથી આવા પ્રસંગે ફલ પ્રાપ્ત થાય તે આધિદૈવિકના માહાત્મ્યથી થાય, પરંતુ જેનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે તે નામના માહાત્મ્યથી થતું નથી. જે નામ પોતાના માહાત્મ્યથી ફલ આપે તો વારંવાર લેવાયા વિના તરત જ ફલ આપે, પરંતુ તે પ્રમાણે અહિં ફલ આપતું નથી, તેથી આધિદૈવિકના માહાત્મ્યથી જ ફલ આપે છે એવો નિશ્ચય થાય છે. (પ્ર)

૪. લૌકિકમાં 'કૃષ્ણ' વિગેરે નામ સંકેતથી (અમુક માણસને ઝોળખાવવા) પાડવામાં આવે છે. તેવાં નામ લેવાથી ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર થાય, તેથી પણ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એવું સાંભળવામાં આવે છે, તેનું તાત્પર્ય અહિં જણાવે છે. જે પુરુષનું સંકેતથી 'કૃષ્ણ' નામ પાડ્યું હોય તેમાં ભગવાનના 'સદાનંદ' ધર્મો હોતા નથી, તેથી તેનું નામ ભગવાનના નામનો બોધ કરતું નથી. તેથી તે નામ ભગવાનના નામના જેવા આકારવાળો લૌકિક શબ્દ જ છે એમ માનવું જોઈએ. તેથી ભગવાનનું નામ સારૂપ્ય(સમાનરૂપ)થી પણ મુક્તિ અપાવનારું છે, એમ તેનું માહાત્મ્ય જણાવવા માટે અને ભગવાનનું નામ લેતા ન હોય તેઓ તે નામ લેવામાં તત્પર થાય તે માટે આ ઉપાખ્યાનો કહેલાં છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

કાલ વિગેરેને ભગવાનના નામના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન હોવાથી તેઓ પોતે જ નામ ઉચ્ચારનારને તજી દે છે, પરંતુ તેઓ તેને તજે છે તેમાં નામનો કંઈ વ્યાપાર (કૃતિ) નથી. તેથી અહિં ભગવાનનું નામ કોઈ પણ પ્રકારના વ્યાપાર (કૃતિ) વિના ફલ આપે છે, તેથી કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી. (પ્ર)

નામના જેવું હોવાથી સાસ્ત્રીયને લીધે ફલ આપનાર થાય છે એટલે (ભગવાનમાં) પ્રવૃત્તિ કરાવી મોક્ષ આપે છે, તેથી અજ્ઞમિલનું ઉપાખ્યાન પણ વ્યર્થ નથી.^૧ જે એમ ન હોય તો^૨ તે જ સમયે (અજ્ઞમિલ) વૈકુંઠમાં જાત. તેથી (ભગવાનના નામ જેવાં) લૌકિક (નામ) માત્ર ઉપાય જણાવનારાં જ છે. તેથી “તેમને હું જાણું છું, જનો (માણસો) જાણતા નથી” એમ કહ્યું તે ખરાખર છે. આથી ઉપાસના કરવાયોગ્ય અને અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનારાં ભગવાનનાં અનંત નામો, ભગવાનના રૂપની તે અવસ્થાનું સ્મરણ કરી તે નામ લેવું એવા હેતુથી કહેલાં છે. તેમ ન હોય તો નામ (પાઠવાના) પ્રસંગમાં રૂપનું કથન (વર્ણન) નકામું ગણાય. (૧૬)

(ગર્ગીયાર્ય) ન્યોતિઃશાસ્ત્ર જાણનાર^૩ હોવાથી, ભગવાનનાં રૂપો અને નામોનું જ્ઞાન થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી ચાર શ્લોકોથી ભગવાનનાં કર્મો અને ગુણો કહે છે. તેમાં પહેલા બે (૧૭.૧૮) શ્લોકોથી (ભગવાનનાં) કર્મો કહે છે:-

एष वः श्रेय आधास्यद् गोपगोकुलनन्दनः ॥

अनेन सर्वदुर्गाणि गूयमञ्जस्तरिष्यथ ॥ १७ ॥

૧. ‘કૃષ્ણ’ શબ્દનો અર્થ ‘સદાનંદ ધર્મોવાળા’ એવો થાય છે. તે અર્થ જે માણસનું આવું નામ હોય તેમાં હોતો નથી. તેથી તેનું નામ ભગવાનનું નામ નથી, પણ ભગવાનના નામ જેવો શબ્દ છે, અને તેનો અર્થ તે માણસ છે. તેથી સરખાપણાથી પણ ભગવાનનું નામ સુક્તિ અપાવનારું છે, એમ જણાવવા જૂઠાં જૂઠાં પુરાણોમાં ભગવાનના નામનું માહાત્મ્ય જણાવનાર જૂઠાં જૂઠાં ઉપાખ્યાનો કહેલાં છે. તેથી અજ્ઞમિલનું ઉપાખ્યાન પણ વ્યર્થ નથી. તેથી અહિં નીચે પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે:-

જેને ગુરુ અને ભગવાનમાં અભેદ બુદ્ધિ છે (એટલે જે ગુરુ અને ભગવાનને એક માને છે) અને જે ગુરુની ભક્તિ કરનારો અને સંગ વિનાનો છે, તેને ગુરુની કૃપાથી ભગવાનનાં નામો અને તે નામ-વાળાં રૂપોનું ખરાખર જ્ઞાન થાય છે. પછી ભગવાનના રૂપવાળાં નામમાં કહેલી ભગવાનની અવસ્થાનું સ્મરણ કરી, જ્યારે તે ભગવાનનું નામ લે છે ત્યારે તે નામ તરત જ ફલ આપે છે. પણ આવી રીત ન હોય ત્યાં નામ વારંવાર લેવામાં આવે, તો જ્યારે તે આધિદેવિકનો ઉદ્દ્યોધ કરે ત્યારે તે આધિદેવિક ફલ આપે છે. જે નામ વારંવાર લેતાં પણ આધિદેવિકનો ઉદ્દ્યોધ ન થાય અને તે નામ લેનારનું મૃત્યુ થાય તો, તે (લેવાએલું ભગવાનનું) નામ કાંઈ પણ વ્યાપાર (કૃતિ) કરતું નહિ હોવા છતાં તે નામ લેનારથી કાલ કે યમના દૂતો પોતાની મેળે જ ખસી જાય છે અને પછી તેને ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે ફલ થાય છે. જે સાંકેત્ય વિગેરે વાક્યોનું શ્રવણ કરી, ભગવાનના વાક્યનું માહાત્મ્ય જાણી તેનો ઉચ્ચાર કરે છે, તેને પણ તેવું જ ફલ મળે છે. જે એ સાંકેત્ય વિગેરે વાક્યોનું શ્રવણ કર્યા વિના ભગવાનનાં નામ જેવાં લૌકિક નામનો ઉચ્ચાર કરે છે, તેનાં પાપો પણ ધણો કાલ વ્યતીત થયા પછી નાશ પામે છે એમ જાણવું. (પ્ર)

૨. ‘એમ ન હોય તો’ એટલે જે નામ સ્વતંત્રતાથી મોક્ષ આપતું હોય તો. (લે)

૩. (ગર્ગીયાર્ય ભગવાનના ગુણો અને કર્મો કહે છે.) તેનું કારણ તે ન્યોતિઃશાસ્ત્ર જાણનારો છે એમ અહિં કહેલું છે. તે ભવિષ્યનું જ્ઞાન તેમને છે, એવી લોકોની પ્રતીતિને અનુસરીને કહેલું છે; કારણ કે ભગવાનના ધર્મો ન્યોતિઃશાસ્ત્રથી જાણી શકાતા નથી. શ્રીમદ્ભાગવત ૧.૫.૧૮માં જણાવેલું છે કે ઉપર અને નીચે ભ્રમણ કરતાં ભગવાનના ધર્મોનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તેથી તે ધર્મોનું જ્ઞાન ન્યોતિઃશાસ્ત્રથી ન જ થાય; અથવા ભવિષ્યમાં ભગવાનનાં રૂપો અને નામોનું જ્ઞાન બીજા લોકોને થવાનું છે તે એ જાણતા હોવાથી તેમને અહિં ન્યોતિઃશાસ્ત્ર જાણનાર કહેલા છે. (દિનપ્ર).

આ તમારા શ્રેયનું પોષણ કરતાં ગોપ અને ગોકુલને આનંદ આપનાર (થશે). આનાથી તમે સર્વ સંકટોને સહેલાઈથી તરશે. ૧૭.

આ જેમનાં દર્શન થાય છે તે ભગવાન તમારું^૧ શ્રેયઃ ધારણ કરતાં અથવા તમારા^૨ શ્રેયનું પોષણ કરતાં (ગોપ અને ગોકુલને આનંદ આપનાર થશે). (૧) પૂતનાના પ્રાણુરૂપ ધાવણનું પાન વિગેરે જે (કર્મ) ભગવાને કર્યું તે તમારા શ્રેય (ભલા) માટે કર્યું, કારણ કે તે (પૂતના) પાંચ પર્વ(વિભાગ)વાળી અવિદ્યા (હતી) તેનો નાશ કર્યો. (૨) સંસારરૂપ ગાડું (શકટાસુર) જે અવિદ્યાના કાર્ય(પરિણામ)રૂપ હતું તેને (ભગવાને) ભાંગી નાખ્યું; અને (૩) મોહરૂપ તૃણાવર્તને (ભગવાને) માર્યો. એવી રીતે ત્રિદોષ(ત્રણ દોષ)ને મટાડીને, જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરીને, ‘આ’ એટલે સર્વ તરફથી તમારું શ્રેય તેમણે ધારણ કર્યું. (ભગવાન) પોતે સર્વ પુરુષાર્થરૂપ^૩ હોવા છતાં, બીજાઓ (પોતાના) દોષોને લીધે તેમનું ગ્રહણ (તેમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત) કરી શકતા નથી, તેથી (ભગવાન) તેઓના દોષોને મટાડીને (તેમના) શ્રેયનું ધારણ કરે છે. વળી (ભગવાને) એકવાર તેઓનું શ્રેય ધારણ કર્યું એટલું જ નહિ, પરંતુ (પોતે તે) ધારણ કરીને જ રહે છે. તેથી ભવિષ્યમાં પણ (શ્રેયઃ) આપશે એટલે જેટલું કરવાથી તમે (તમારું) પરમશ્રેયઃ પ્રાપ્ત કરો તેટલું કરશે, એમ જણાવવા ‘આ’ ઉપસર્ગ ચોજેલો છે. ભૂતકાલ(ના અર્થ)માં (પણ) ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ^૪ ચોજાએલો છે. તે(ના પ્રયોગ)થી

૧. ‘તમારું શ્રેયઃ ધારણ કરતાં’ અર્થ ‘વઃ’ ‘તમને’ શબ્દ બીજી વિભક્તિ અથવા છઠ્ઠી વિભક્તિના બહુવચનમાં ચોજાએલો છે. બીજી વિભક્તિમાં હોય ત્યારે ‘આનંદા’ ધાતુનો અર્થ ‘ધારણ કરવું’ એવો લેવો અને છઠ્ઠીમાં હોય ત્યારે તેનો અર્થ ‘પોષણ કરવું’ એવો લેવો. (પ્ર)

‘વઃ’ બીજી વિભક્તિનું બહુવચન રૂપ લઈએ ત્યારે ‘તમને લક્ષમાં રાખીને’ એવો અર્થ જાણવો. (લે)

૨. ધારણ કરવાનો પદાર્થ અને તેને ધારણ કરનાર એ બંને જૂદા છે. ભગવાન સિવાય બીજું કંઈ શ્રેયઃ ભક્તિમાર્ગમાં નથી, તેથી અહિં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ કહે છે, કે ભગવાન પોતે સર્વ પુરુષાર્થરૂપ હોવા છતાં તમારા શ્રેયને ધારણ કરે છે. આમ હોવાથી શ્રેયનું ધારણ કરનાર તો નંદજી વિગેરે જ છે, પણ તેઓ શ્રેયઃ ધારણ કરે તેમાં વિદ્યો વિગેરે આવે તે ભગવાન દૂર કરે છે; તેથી ભગવાનને શ્રેયઃ ધારણ કરનાર અહિં કહેલ છે એમ જાણવું. વળી નંદજી વિગેરે ભક્તો હોવાથી સર્વ પુરુષાર્થરૂપ ભગવાન તેમની મધ્યે અવિભાવ પામી વિરાજતા હોવાથી, ભગવાન વિના બીજું કંઈ શ્રેયઃ નહિ હોવા છતાં, શ્રેયને ધારણ કરનાર ભગવાન છે, એમ ઉપર જણાવેલા અભિપ્રાયથી કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. ભગવાન જ્યાં વિરાજતા હોય ત્યાં દોષો પ્રતિબંધ કરે એ જ સંભવતું નથી, તો પછી તે દોષોનું નિવારણ કરવાનું તો રહ્યું જ ક્યાં? છતાં ભક્તોનો નિરોધ સિદ્ધ થાય તે માટે ભગવાને લીલામાં લોકની રીતિ જ સ્વીકારેલી છે, અને તેથી નિરોધ સિદ્ધ થાય તે માટે પોતાનું સ્વરૂપ પણ તેવું જ (લૌકિક) દર્શાવેલું છે. આ અર્થ ૧૦-૩-૪૬માં ભગવાન ‘પ્રાકૃત બાલક થયા’ એમ કહેલો છે. લોકમાં એવું દેખાય છે કે જેમ જેમ વિદ્યો બહુ આવે તેમને દૂર કરવાથી ફરી ફરી ફલનો અનુભવ થાય છે, તેમ તેમ ફલ પ્રાપ્ત થવું કઠણ છે એવા જ્ઞાનથી તેમાં આસક્તિ પણ વધતી જાય છે. તેથી નંદજી વિગેરેની પોતામાં આસક્તિ થાય તે માટે પૂતના વિગેરે વિદ્ય કરનારાઓને ઉભાં કરાવી પછી તે વિદ્યોનું નિરાકરણ કરીને ભગવાન પોતે જ શ્રેયોરૂપ થઈ ફલે છે. આ બધું મનમાં રાખીને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે આ કહેલ છે. (ટિ)

૩. પહેલાં ભગવાન પ્રકટ થયા તે સમયે જ શ્રેયોરૂપ સ્વરૂપનું ધારણ થએલું છે એવા હેતુથી, ભૂતકાલના અર્થમાં ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ (conditional) ચોજાએલો છે એમ કહેલું છે. (લે)

એમ કહેલું છે કે તમારું શ્રેય થઈ ચૂક્યું. “તમારા રક્ષણ માટે ઘણાં કર્મો કરશે” એમ આથી કર્મો કહેવાયાં.

એ પ્રમાણે દોષો દૂર થાય તે માટે^૧ (ભગવાન) ભવિષ્યમાં જે કર્મો કરશે તે અને જે તેમણે કર્યા તે કર્મો કહીને, પરમ આનંદ આપનારાં કર્મો પણ (તે) કરશે, એમ ‘ગોપ’ અને ગોકુલને આનંદ આપનાર’ શબ્દથી કહે છે. એટલે (ભગવાન) ગોપો અને ગોકુલને આનંદ આપનારા છે. ‘ગોપ’ શબ્દમાં ગોપીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, અને ‘ગોકુલ’ શબ્દમાં ગોકુલના સંબંધીઓ જેટલા તેના ઉપર આધાર રાખનારા છે તે બધાનો (સમાવેશ થાય છે). તે બેઉ પ્રકારના(ઓ)ને પણ (ભગવાન) આનંદ કરાવશે, એમ કીડા (લીલા) અને તેમાં વિદ્ય કરનારનો વધ કહેલાં છે.

‘કંસ જાણશે તો મારશે એવો ભય તમે (ગર્ગીયાર્યે) ઉત્પન્ન કર્યો છે એનું શું?’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધે ચોળેલું છે. આ ભગવાનથી સર્વે સંકટો એટલે કંસે કરેલ ઉપદ્રવરૂપ સંકટના બધાએ પ્રસંગો તમે બધાએ સ્હેલાઈથી એટલે કાંઈપણ પ્રયાસ વિના તરશો. તેથી કંસ વિગેરેનો ભય પણ રાખવો નહિ, મેં (જે ઉપદ્રવ થશે) એમ^૨ કહ્યું તે વસુદેવને અને મને ઉપદ્રવ થશે એમ કહેલું છે, પણ તમને (ઉપદ્રવ થશે એમ) કહેલું નથી એવો ભાવ છે. આ પ્રમાણે આમનાથી સર્વ દુઃખો દૂર થઈને તમને સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ (પ્રાપ્ત) થશે એમ કહેલું છે, તેથી આમને ચિંતા નથી એમ કહેવાયું જ. (૧૭)

મોક્ષ પણ આમનાથી જ થશે અને તે માટે (જરૂરી) ઈંદ્રિયોનો જય પણ (આમનાથી જ થશે) એમ કહેવા, અને પહેલાં જે કહ્યું તેનું પ્રમાણ પણ (જણાવવા) નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

પુરાનેન વ્રજપતે સાધવો દસ્યુપીડિતાઃ ॥

અરાજકેડરક્ષમાણા જિગ્યુર્દસ્યૂન્ સમેધિતાઃ ॥ ૧૮ ॥

હે વ્રજપતિ ! પહેલાં લૂંટારાઓથી પીડાએલા સાધુઓએ રાજા વિનાના પ્રદેશમાં કોઈથી નહિ રક્ષાતાં આમનાથી બલવાન થઈ લૂંટારાઓને જીત્યા હતા.

હે વ્રજપતિ ! લૂંટારાઓથી પીડાએલા હોવા છતાં આ ભગવાનને લીધે સાધુઓએ બલવાન થઈ લૂંટારાઓને જીત્યા હતા. (તેથી) કંસ વિગેરે ચોરની પેઠે નજીવો ઉપદ્રવ પણ કરી શકશે નહિ; કારણ કે આમનું સ્વભાવિક કર્મ જ એલું છે. ‘હે વ્રજપતિ !’ એ સંબોધન પોતાને સુખ થાય તેમ વિહાર કરનારાં આખાય વ્રજનું સર્વ તરફથી કુશલ

સાધાસ્યત્ એ આ (ઉપસર્ગ) + ઘા (ધાતુનું) ક્રિયાતિપત્યર્થ(Conjunctive)નું ત્રીજા પુરુષનું એકવચનનું રૂપ છે. આ ક્રિયાતિપત્યર્થ, ભવિષ્યકાળ અને ભૂતકાળ એ બંને કાળ દર્શાવે છે. તેથી ભૂતકાળમાં શ્રેયનું ધારણ તથા પોષણ કર્યું અને ભવિષ્યમાં કરશે એવો અર્થ થયો. [તે માટે.(લે)]

૧. ‘દોષો દૂર થાય તે માટે’ એટલે તમે શ્રેયનું ગ્રહણ કરો તેમાં જે વિદ્વેષ આવે તે દૂર થાય

૨. પાછલા નવમા શ્લોકમાં ‘કંસ મારશે’ એમ કહ્યું, ત્યાં ‘કંસ વસુદેવને અને મને મારશે’ એવો અર્થ જાણવો. વળી પાછલા સાતમા શ્લોકમાં શ્રીસુખોદિનીમાં ‘દ્રવ્ય અને સંસ્કારનો વિરોધ હોય ત્યાં એમ કહ્યું, ત્યાં ‘દ્રવ્યના વિરોધને લીધે બીજાઓને તે મારશે’ એવો અર્થ છે એમ જાણવું. (લે)

થશે એમ જણાવે છે. તેથી (તમારે) ગમે ત્યાં રહેવું, (તેમાં) કંઈ ચિંતા નથી એવો ભાવ છે. ‘પહેલાં’ એવું વચન કહેવું છે, તેથી “આ (ભગવાન) નિત્ય છે, માત્ર હમણાં તમારે ઘેર અવતર્યા છે એવું નથી” એમ જણાવેલું છે. ‘આમનાથી’ શબ્દ એમ જણાવે છે કે આ ભગવાન તેમનો (જેમને લીધે સાધુઓએ બલવાન થઈ લૂંટારાઓને જીત્યા તેમનો) અવતાર નથી, પણ તે આ જ હતા. (નંદજીને આ વૃત્તાંતનું) જ્ઞાન નથી એમ જણાવવા ‘હિ વ્રજપતિ !’ સંબોધન કરેલું છે. લૂંટારાઓ એટલે રાવણ વિગેરે, કારણ કે ‘વ્રસહસ્યુ’ (ભય. પામતા લૂંટારા) પદની વ્યુત્પત્તિ એવી કરેલી છે. ‘હિ રાજા ! જેમાં આ છ લૂંટારાઓ છે’ (શ્રીમદ્ભાગવત ૫-૧૩-૨) એમ ભવરૂપી વનમાં ઇંદ્રિયોને (લૂંટારા) કહેલી છે. કંસે તૃણાવર્ત વિગેરેને મોકલેલા હોવાથી તે પણ લૂંટારો છે.

‘આ (ભગવાને) લૂંટારાઓને મારેલા એમાં પ્રમાણ શું ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સાધુઓ’ પદ યોજેલું છે. જે ભગવાને અંતઃકરણમાં રહેલા ચોરોને અને બહાર રહેલા ચોરોને માર્યા ન હોત તો સાધુઓ જ ન હોત. ખાસ નિશાનીથી પણ મારે છે, એમ જણાવવા ‘લૂંટારાઓથી પીડાએલા’ શબ્દ યોજેલો છે. (સાધુઓ) લૂંટારાઓથી હણાઈ ગએલ ધનવાળા થયા પછી તેમને બલવાન કર્યા, એટલે તેઓ પહેલા હતા તેવા જ અને તેથી પણ વધારે બલવાળા કર્યા; પછી તેઓ જીત્યા એટલે તેઓએ પોતે જ લૂંટારાઓને જીત્યા. તેથી તમે (નંદજી વિગેરે) પણ આમનાથી (ભગવાનથી) બલવાન થઈ પોતે જ લૂંટારાઓને જીતશો. એવી રીતે (૧) સર્વ દોષોને મટાડનારાં, (૨) સર્વ સુખ ઉત્પન્ન કરનારાં, (૩) સર્વ સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરનારાં, એવાં ત્રણ પ્રકારનાં ભગવાનનાં કર્મોનું નિરૂપણ કર્યું.*

‘પહેલાં રાજાઓ હતા, છતાં સાધુઓને દુષ્ટોએ કેવી રીતે ઉપદ્રવ કર્યો ?’ એવી શંકા થાય છે, તેથી ‘રાજા વિનાના પ્રદેશમાં’ પદ યોજેલ છે. જે પ્રદેશમાં રાજાઓ ન હતા (ત્યાં એમ થયું હતું). સર્વ રાજાઓને પરશુરામે હણ્યા હતા, અને વિવેક વિગેરે- (સદ્ગુણો)ને કાલે હણ્યા હતા. તેથી જ (સાધુઓની) રક્ષા કરનાર કોઈ ન હતું, અને તેમણે રક્ષણ કરનારની દરકાર પણ ન કરી. તેથી તમોએ (નંદજી વિગેરેએ) પણ કંસની દરકાર મૂકી દઈ રાજાની પેઠે સ્વતંત્ર રીતે રહેવું એવો ઉપદેશ પણ કહ્યો (થયો).

એ પ્રમાણે કર્મો કહી, હવે નીચેના શ્લોકથી (ભગવાનના) ગુણો કહે છે:-

य एतस्मिन् महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ॥

નારયોમિમવન્ત્યેતાન્ વિષ્ણુપક્ષાનિવાસુરાઃ ॥ ૧૭ ॥

જેમ વિષ્ણુના પક્ષપાતવાળાઓનો અસુરો પરાભવ કરતા નથી, તેમ જે મહાભાગ્યવાળા માનવો આમનામાં પ્રીતિ કરે છે, તેવા આમનો શત્રુઓ પરાભવ કરતા નથી. ૧૬.

(ભગવાનના) ગુણો તો (પોતે જ) પ્રભાવસ્વરૂપ છે, અને (તેથી) કિયાની અપેક્ષા રાખતા નથી.

* દોષો દૂર કરીને શ્રેયને ધારણ કરશે અથવા પોષશે, એમ સર્વ દોષને મટાડનારાં અને ગોપ તથા ગોકુલને આનંદ આપનારાં થશે, એમ સુખ ઉત્પન્ન કરનારાં કર્મો ગયા શ્લોકમાં કહ્યાં, આ શ્લોકમાં સર્વ સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરનારાં કર્મો કહ્યાં, એવી રીતે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો કહ્યાં.

જે મહા ભાગ્યવાળાઓ આ ભગવાનમાં પ્રીતિ એટલે સ્નેહ કરે છે તેમનો શત્રુઓ પરાભવ કરતા નથી.

‘ત્યારે બધાએ પોતાની મેળે જ (ભગવાનમાં પ્રીતિ કેમ કરતા નથી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ભગવાનમાં પ્રીતિ કરવા માટે (૧) સ્વરૂપની યોગ્યતા અને (૨) સહકારીની યોગ્યતાની જરૂર છે એમ કહે છે. (૧) માનવો મનુથી ઉત્પન્ન થએલા સદ્ધર્મસ્વરૂપ છે. ‘મન્વંતર સદ્ધર્મ છે’ (શ્રીમદ્ભાગવત ૨-૧૦-૪) વાક્ય પ્રમાણે તેઓ ધર્મ માટે જ ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી સ્વરૂપથી (ભગવાનમાં પ્રીતિ કરવા માટે) યોગ્ય છે. (૨) “પહેલાંનાં હજારો જન્મોમાં તપ, ધ્યાન અને સમાધિથી જે માણસોનાં પાપોનો ક્ષય થએલ હોય તેઓની શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ થાય છે” વાક્ય^૧ પ્રમાણે મોટા ભાગ્યથી જ (ભગવાનમાં) પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી મહાભાગ્યવાળા (હોયું જોઈએ).

સદા એક જ પ્રકારની પ્રીતિ રાખવી જોઈએ, એમ જણાવવા ‘પ્રીતિ’ શબ્દ એકવચનમાં યોજેલો છે; અથવા પટ(વસ્ત્ર)ની પેઠે^૨ તે વધતી જવી જોઈએ, એમ જણાવવા (એ શબ્દ એકવચનમાં યોજેલો છે); અથવા કટકે કટકે^૩ પ્રીતિ કરવાની નથી, એમ જણાવવા (એ શબ્દ એકવચનમાં યોજેલો છે). (પ્રીતિ કરવાનું) કારણ^૪ તો કહેલું જ છે. ‘જે’ એમ પ્રસિદ્ધ હોવાથી, તેઓને (પ્રીતિ કરનારાઓને) જણાવેલા છે. તેઓ તમે છો, એમ જણાવવા ફરી ‘તેવા આમનો’ એમ કહેલ છે. આમનો એટલે અહિં (ગોકુલમાં) ત્યારે તરફ દેખાતા ગોકુલવાસીઓનો.

“(શત્રુના) અંતર્યામી પ્રેરણા કરે તેથી જ તેઓ (શત્રુઓ) પરાભવ કરતા નથી, આ (એમ) અવશ્ય કહેલું જોઈએ. ભક્તિ તો માત્ર (શત્રુના) અંતર્યામીઓને એવી પ્રેરણા કરે તે માટે જ છે. તેથી આ રીતે ભગવાનના ગુણો જણાવી શકાશે નહિ” એવી શંકા થાય, તેથી જેમ વિષ્ણુના પક્ષપાતવાલાઓનો અસુરો (પરાભવ કરતા નથી) એમ કહેલું છે. વિષ્ણુ જેઓના પક્ષમાં એટલે પક્ષપાતમાં છે (એટલે) આમનું રક્ષણ કરનાર વિષ્ણુ છે એવી જેઓમાં અસુરોની યુદ્ધિ (જ્ઞાન) છે, તે ‘વિષ્ણુપક્ષાઃ’ (‘વિષ્ણુના પક્ષપાતવાળા’). તેથી પોતાનું કાર્ય નિરર્થક થશે એવા ભયથી અસુરો તેઓને પીડા કરતા નથી. (તેઓનો પરાભવ કરતા નથી.) અસુરોના અંતર્યામી તેઓને આસુરભાવથી જ પ્રેરણા કરે એવો નિયમ હોવાથી, અંતર્યામી તેઓને બીજી રીતે (પરાભવ ન કરવા) પ્રેરણા કરતો નથી. તેથી અંબરીષ વિગેરેના ચરિત્રમાં એમ પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ખાસ નિશાનીથી (ખાસ રીતે, ખાસ કરીને) જ ભગવાન (પોતામાં પ્રીતિ કરનારાઓનું) પાલન કરશે, એવું સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી (અસુરો તેઓનો પરાભવ કરતા નથી).

૧. આ વાક્ય પાંડવગીતામાં છે તે જાણવું. (પ્ર)

૨. જેમ તંતુઓ (તાણાં વાણાં) મેળવવાથી ધીરે ધીરે વસ્ત્ર મોટું થતું જાય છે અને એક જ રહે છે, તેમ સર્વે ઇન્દ્રિયોથી પ્રીતિ કરતા રહેવાથી, વધતી જતી પ્રીતિ એક જ રહે છે. (લે)

૩. સર્વ ઇન્દ્રિયો વડે પણ ભગવાનમાં જ પ્રીતિ કરવી એવો અર્થ છે. (લે)

૪. ‘મહાભાગ્યવાળા’ અને ‘માનવ’ પદોથી ભગવાનમાં પ્રીતિ થવાનું કારણ કહેલું છે. (પ્ર)

ભગવાનમાં પ્રીતિ(હોવા)નો આ પ્રભાવ છે. ગુણો તે જ (ગણાય,) જે પ્રભાવવાળા હોઈ પરંપરાથી પણ પ્રભાવ? ઉત્પન્ન કરે (દર્શાવે). આથી એમ સૂચ્યું છે કે (ભગવાનના સાક્ષાત્ ગુણો અનંત છે, અને તે કહી (વર્ણવી) શકાય તેવા પણ નથી. (૧૯)

એ પ્રમાણે ગુણોને માત્ર દૃષ્ટાંત તરીકે કહીને, ખાસ રીતે (ગુણોને) કહેતાં, ઉપસંહાર (કરવા)ના બાનાથી નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનની) રક્ષા(કરવા)નો ઉપદેશ કરે છે:-

તસ્માન્નન્દાત્મજોયં તે નારાયણસમો ગુણૈઃ ॥

શ્રિયા કીર્ત્યાનુભાવેન ગોપાયસ્વ સમાહિતઃ ॥ ૨૦ ॥

તેથી હે નંદજી ! આ તમારો પુત્ર ગુણોથી તથા શોભા કીર્તિ અને પ્રભાવથી નારાયણની સમાન છે. સાવધાન રહી (તેમનું) રક્ષણ કરો. ૨૦.

આ (ભગવાન) મોટા પ્રભાવશાળી અને પહેલાં કહ્યાં તેવાં કર્મો કરનારા અલૌકિક છે. તેથી હે નંદ એટલે સર્વને આનંદ કરાવનાર ! તમારું નામ સાર્થક થાય તે માટે પણ આમનું ભગવાનનું પાલન કરો એવો ભાવ છે. આ તમારો કુમાર ગુણોને લીધે નારાયણની સમાન છે. નારાયણ પણ ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) અક્ષર, (૨) પુરુષ અને (૩) અંતર્યામી. ગુણોને લીધે જ (તમારો પુત્ર) તેમની (ત્રણ પ્રકારના નારાયણની) સમાન છે, તેમનાં કર્મ અને પ્રભાવ તો (નારાયણના કર્મો તથા પ્રભાવથી) અધિક છે. (૧) નરમાંથી ઉત્પન્ન થએલા (નાર તે અયન છે જેમનું તે નારાયણ એવો (નારાયણનો) અર્થ લેતાં, સૃષ્ટિમાં જેટલા જીવોના સમૂહો ઉત્પન્ન થએલા છે તે બધા ભગવાનના ગુણોને જણાવનારા છે, અને તે બધા ગુણો પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે (ભગવાન) તેવા રૂપવાળા થએલા છે.

૧. (અસુરો) પ્રીતિનો નાશ કરવા સમર્થ નથી, એ પ્રીતિનો પ્રભાવ છે. તેઓ જેમને ભગવાનમાં પ્રીતિ છે તેઓનો પણ નાશ કરી શકતા નથી, એ (પ્રીતિનો) પરંપરાથી પ્રભાવ છે. (લે)

૨. અહિં શ્રીસુબોધિનીમાં 'અ' અને' (પણ) શબ્દ છે. તેનો અર્થ એવો છે કે પહેલાં જણાવ્યું તેવું ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પણ. (પ્ર)

૩. ત્રીજા સ્કંધના ૧૯મા અધ્યાયના અંતે (૩૮મા શ્લોકમાં) શ્રીસુબોધિનીમાં 'નારાયણ' શબ્દની ત્રણ વ્યુત્પત્તિ કરેલી છે. (પ્ર) "(૧) નરમાંથી ઉત્પન્ન થએલા તત્ત્વોને જ્ઞાતીઓ 'નાર' જાણે છે. (૨) નરોનો સમૂહ નાર. (૩) જલો નાર કહેવાય છે. [નાર અયન (સ્થાન) છે જેમનું તે નારાયણ] અહિં પહેલા અર્થમાં નારાયણ એટલે પુરુષોત્તમ, બીજામાં અક્ષર અને ત્રીજામાં બ્રહ્માના પિતા છે." એ પ્રમાણે ત્યાં ત્રણ વ્યુત્પત્તિ કરેલી છે. (પ્ર)

૪. નારાયણમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના જેવા જે ધર્મો છે તે અહિં કહેલા છે, કારણ કે આ સાધારણ સૃષ્ટિ જે અક્ષર(બ્રહ્મા)માંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી લીલાસૃષ્ટિ જુદા પ્રકારની છે. આ લીલાસૃષ્ટિમાં ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલા જીવોના સમૂહોના દરે રસ સંબંધી જેટલા ભાવો છે તે બધા ભગવાન સંબંધી છે, અને એવા ભાવવાળા આ જીવો હોવાથી તેઓના ભાવનું પોષણ કરવા ભગવાને પણ પોતામાં રહેલા તેવા જ ગુણો પ્રકટ કરેલા છે. તેથી તેઓ (તેવા ભાવવાળા લીલાના જીવો) ભગવાનના ગુણોને જણાવનારા છે. "આવા જીવો જેમને એવું સામર્થ્ય કુદરતી હોય તેવા તો કાંઈક જ હોય" એમ પણ ન માનવું, કારણ કે ભગવાન પોતે જ એવા જીવરૂપ પ્રકટ થયા છે એમ જણાવવા, "તે બધા ગુણો પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે (ભગવાન) તેવા રૂપવાળા થએલા છે" એમ કહેલું છે. આથી એમ જણાવ્યું છે કે પ્રાકૃત જીવોને આ રસની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (ટિ)

(૨) બીજા પુરુષે? તો વિશેષે કરીને પોતાના સંબંધને યોગ્ય જીવોના સમૂહોનો પરિગ્રહ^૨ કરેલો હોવાથી, તેઓને પોતાની સમાન કરવા માટે તેઓના સ્વભાવને મટાડનારા ગુણો તેઓના પ્રભાવ સહિત કહેલા છે. (૩) તૃતીય પુરુષ અંતર્યામી તો જાણે જીવને વશ^૩ હોય તેમ તેને અધીન થઈને તેનાં સર્વ કાર્યોને પ્રેરે છે, એટલે તેમના (અંતર્યામી તૃતીય પુરુષના) ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારા અસાધારણ ગુણો કહેલા છે. આ ત્રણે પ્રકારના ગુણો પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં છે. તેથી ગુણોની આબતમાં (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ) નારાયણની સમાન છે. બીજા ધર્મોથી પણ તે નારાયણની સમાન છે, એમ 'શોભા, કીર્તિ અને પ્રભાવથી' શબ્દોથી કહે છે. બ્રહ્માંડની અંદર ત્રણ નારાયણ^૪ છે. (૧) (એક) વૈકુંઠમાં લક્ષ્મીજી સાથે (વિરાજે છે), (૨) (બીજા) સૂર્યના મંડલમાં સર્વ વેદો સહિત (વિરાજે છે) અને (૩) (ત્રીજા) ભૂમિ ઉપર સર્વ ગ્રાહણોમાં યજ્ઞનારાયણરૂપે (વિરાજે છે). (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ) આ ત્રણે જેવા પણ છે.

૧. જેમ લક્ષ્મીજીના (ક) સર્વ જગતની માતા, (જ) અક્ષરાનંદરૂપ, અને (ગ) સર્વ શોભાના ધામરૂપ આ ત્રણ (ગુણો) (નારાયણ) કરે છે, એટલે જેમ વ્યાપીવૈકુંઠમાં રહેલા ભગવાન (નારાયણ) (ક) લક્ષ્મીજીને જગતને ઉત્પન્ન કરનારા બનાવે છે, (જ) તેમને પણ પરમાનંદ (આપે છે), અને (ગ) સર્વની શોભારૂપ એવાં તેમની પણ શોભા (કરે છે), જેમ તે લક્ષ્મીજી માટે આટલું કરે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણ પણ એટલું કરે છે.^૫

૨. જેમ સૂર્યના મંડલમાં રહેલા (નારાયણ) સર્વ લોકોમાં કીર્તિ સ્થાપે છે (તેવી જ શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ પણ છે). “આ સૂર્ય જગ્યા ન હોય ત્યાંસુધી સર્વ જીવન કમલ જેવું (ખીલતું) થતું નથી” વાક્ય પ્રમાણે કીર્તિ સૂર્યમાં રહેલી છે, કારણ કે (સૂર્યથી) પોતાની મેળે જ સર્વની ટાઢ, અજ્ઞાન વિગેરે સર્વ દુઃખો દૂર થાય છે, અને સર્વ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ પણ તેવી જ છે. જ્યારથી તેમનો ઉદય (પ્રાકટ્ય) થયો ત્યારથી ભાગવત વિગેરે ગ્રંથોમાં સૂર્યની પેઠે જ (તે) પ્રકાશે છે.

૩. જેમ યજ્ઞો આધિદેવિક હોઈ સર્વનાં સર્વ કાર્યો કરે છે અને દૂરથી જ (પોતાનું) માહાત્મ્ય જણાવે છે, તેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ મોટા પ્રભાવવાળા છે. એવી રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ (પોતાના) ગુણોથી એટલે છ ગુણોથી છ નારાયણોની* સમાન છે; એટલે 'શોભા, કીર્તિ અને પ્રભાવથી' એ તેનું જ વિવરણ છે.

૧. બીજા પુરુષ એટલે બ્રહ્માંડ જેમનો વિગ્રહ (દેહ) છે તેવા પુરુષ. (પ્ર) (અક્ષર)

૨. શ્રીકૃષ્ણ આવો પરિગ્રહ ત્રણસુંદરીઓનો જ કરેલો છે. તેમનામાં અધિક રસ પ્રકટ થતાં તેઓ પુરુષ પેઠે પ્રવર્તે છે, એટલે આગળ કહેલા (ભગવાનની સમાનતા કરાવનાર) ધર્મો સ્પષ્ટ છે. (ટિ)

૩. શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને અધીન થયા હતા એ સ્પષ્ટ છે. જુઓ ૯. ૪. ૬૩ અને ૧૦. ૨૯. ૨૧. આગળ 'આ ત્રણે પ્રકારના ગુણો પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં છે' એ સ્થલે આ જ કહેલું છે. (ટિ)

૪. 'ત્રણ નારાયણ છે' એટલે ત્રણ નારાયણ પ્રસિદ્ધ છે એવો અર્થ છે. આવો અર્થ હોવાથી 'વૈકુંઠમાં લક્ષ્મીજી સાથે વિરાજે છે' એમ કહે છે તે બરાબર છે, કારણ કે વૈકુંઠ બ્રહ્માંડની બહાર હોવાથી, એ નારાયણ બ્રહ્માંડમાં છે એમ ન કહે, (એ નારાયણ બ્રહ્માંડમાં નથી, પણ બ્રહ્માંડમાં પ્રસિદ્ધ છે). અહિં 'વૈકુંઠ'નો અર્થ 'વ્યાપીવૈકુંઠ' લેવો, કારણ કે આગળ 'જેમ વ્યાપીવૈકુંઠમાં રહેલા ભગવાન નારાયણ...' એમ કહે છે. (લે)

૫. 'કરે છે' એટલે 'ત્રણસુંદરીઓ માટે કરે છે.' (ટિ)

[છ નારાયણો.

* 'નારાયણની ત્રણ પ્રકારે વ્યુત્પત્તિ કરી તે ત્રણ, અને બ્રહ્માંડમાં પ્રસિદ્ધ ત્રણ-મળી કુલ

એ પ્રમાણે ભગવાનના ગુણો કહીને, 'જ' 'અને' શબ્દથી સત્ય શૌચ વિગેરે પ્રથમસ્કંધ(અ.૧૬. સ્લો.૨૬)માં કહેલા ગુણોનો તેમાં સમાવેશ કરીને, (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ) નિધિ જેવા છે એમ સિદ્ધ કરી, 'સાવધાન થઈ, રક્ષણ કરો' શબ્દોથી એવો ઉપદેશ કરે છે, કે સાવધાન અંતઃકરણવાળા થઈને, પ્રપંચને ભૂલી જઈ (તેમનું) રક્ષણ કરો. આટલાથી એમ કહ્યું કે સર્વ પ્રકારે (ભગવાનની) સંભાળ રાખવી, (તમારે) કયાંય જવું નહિ અને (તેમને કયાંય) લઈ જવા નહિ. (૨૦)

એટલું કહીને (ગર્ગીયાર્ય) ગયા ત્યારે જે થયું તે નીચેના સ્લોકમાં કહે છે:-

શ્રીશુક ઉવાચ । શ્રીશુક કહે છે:-

इत्यात्मानं समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते ॥

नन्दः प्रमुदितो मेन आत्मानं पूर्णमाशिषाम् ॥ ૨૧ ॥

એ પ્રમાણે પોતાને સારી રીતે ઉપદેશ આપી, અને ગર્ગ પોતાને ઘેર ગયા ત્યારે આનંદ પામેલા નંદજીએ પોતાને (સર્વ) કામનાઓથી પૂર્ણ માન્યા. ૨૧. પોતાને એટલે નંદજીને અથવા ભગવાનને સારી રીતે કહીને અથવા ઉપદેશ આપીને ગર્ગીયાર્ય પોતાને ઘેર એટલે મથુરા ગયા, ત્યારે નંદજીએ તેમના વાક્યથી ઘણો જ આનંદ પામીને પોતાને આશિષોના એટલે આશિષોથી પૂર્ણ માન્યા, એવો (વાક્યનો) સંગ્રંધ છે. (ભગવાનને સાચવવાની) પોતાની અયોગ્યતાને લીધે મહાન- (ભગવાન)ના જ્ઞાનથી (આ ભગવાન છે એવું જ્ઞાન થવાથી) (નંદજી) ભય ન પામ્યા, તેમજ આ (ભગવાન) હરકોઈ પ્રકારે પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી તે પુત્ર નથી એમ જાણીને દુઃખી પણ ન થયા. (૧) ગર્ગીયાર્યે જે કહ્યું તે પ્રમાણ છે એમ જણાવવા, (૨) શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે (અને તેથી સર્વના) આત્મા છે એમ જણાવવા અને (૩) નંદજી કૃતાર્થ (થયા છે), એમ ત્રણ (બાળત) જણાવવા 'આત્માને' 'પોતાને' પદ યોજેલું છે. 'સારી રીતનો ઉપદેશ' એટલે આ(ભગવાન)ના વિષે શંકા કરવી નહિ, બીજા(કોઈ)થી ભય રાખવો નહિ, અને આમનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું, તેવો આદેશ અથવા આજ્ઞા; કારણ કે તે પ્રમાણે ન ચાલવાથી ગર્ગીયાર્યે પણ કોપ કરે. એટલો ઉપદેશ કરીને અને (ભગવાનનું)

૧. ભગવાનનું આટલું બધું માહાત્મ્ય જણાવ્યું, છતાં એવટે 'આ ભગવાનમાં મુખ્યપણું સ્નેહ જ કરવો' એમ કહેવા. ભગવાનની રક્ષા કરવાનો ઉપદેશ 'રક્ષણ કરો' શબ્દથી કરે છે એવો અર્થ છે. એમ ન હોય તો આટલા બધા માહાત્મ્યવાળા શ્રીકૃષ્ણનું રક્ષણ કરવાનું કહેત નહિ, કારણ કે તે ભગવાન પોતે જ સર્વનું રક્ષણ કરનારા છે. તેથી માહાત્મ્ય જાણીને તેમના ઉપરના સ્નેહનું જ મુખ્યપણાથી રક્ષણ કરવું. આમ હોવાથી ભગવાનની સેવામાં પણ સ્નેહના જ ઉપચારો સદા કરવા, પણ 'આ ભગવાન છે એટલે એમને ઠાઠ અથવા તાપનો સંબંધ થતો નથી, તેથી રૂના ડગલા અથવા ચંદન વિગેરે તેમને અર્પણ કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી' એવી બુદ્ધિ ન કરવી, એવું તાત્પર્ય નીકળે છે. (લે)

૨. આ આજ્ઞા માત્ર ગર્ગીયાર્યે કરી છે એમ નહિ, પરંતુ ગર્ગીયાર્ય મારફત ભગવાને કરેલી છે. તેથી એ આજ્ઞા પ્રમાણે લવિષ્યમાં વર્તવામાં ન આવે તો લૌકિક અને અલૌકિક અનુભવથી ગર્ગ અને ભગવાન બંનેનો કોપ જણાય; અથવા આગળ 'નંદજીએ પોતાને કામનાઓથી પૂર્ણ માન્યા'

નામકરણ કરીને ગર્ગીયાર્ય (પોતાને ઘેર) જતા હોય ત્યારે રસ્તામાં જો કંઈ કાંઈ દુઃખ દે તો પણ (નંદણના) ચિત્તની સ્વસ્થતા રહે નહિ, તેથી 'ગર્ગ પોતાને ઘેર ગયા ત્યારે' એમ કહેલું છે. મૂલમાં 'ચ' 'અને' શબ્દ છે (તે એમ જણાવે છે કે) ગોકુલમાં ગર્ગીયાર્ય (તું આવતું) અને (તેમણે કરેલું) કર્મ (નામકરણ) પ્રકટ ન થાય,^૧ તે માટે (એ) બે બાલકો (બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ) તથા પોતે (નંદણ) અને બીજા અંતરંગ (ભક્તો) જે ત્યાં હતા તે બધા^૨ પોતાને ઘેર ગયા, ત્યારે નંદણ 'હું સાર્થક નામવાળો (બધાને આનંદ કરાવનારો) થઈશ, એમ બહુ આનંદ પામ્યા; (કારણ કે તેમણે) મોટા નિધિ (ભગવાન) પ્રાપ્ત કર્યા હતા; અને આશિષોને એટલે સર્વ ઇચ્છેલા પદાર્થોને અને બીજાઓને પણ પૂર્ણ કરવા માટે પોતે પૂર્ણ પરમ અતિશય કાષ્ઠા(સ્થિતિ)એ પહોંચેલા છે એમ માન્યું, એટલે પોતાના મનમાં જ એવું તેમણે જાણ્યું. (૨૧)

એ પ્રમાણે (ભગવાનના) નામચરિત્રનું નિરૂપણ કરી, (ભગવાનના) રૂપનું ચરિત્ર કહેવા માટે, ભગવાનની ગતિ કાલરૂપ^૩ હોવાથી, તે જ આધિદૈવિક^૪ કાલ જતો હતો (થયો) ત્યારે ભગવાનની ગતિ થઈ, એમ નીચેના શ્લોકથી દર્શ^૫ શ્લોકોથી કહે છે:-

એમ કહેલું છે, ત્યાં જે અર્થ સૂચવેલો છે તે અહિં કહે છે. ભગવાને ગર્ગીયાર્યદ્વારા ત્યાં જોયો હતા તેમને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવ્યું. તેથી તે સ્વરૂપજ્ઞાન ગ્રહણ કરવામાં ન આવે તો ગર્ગ અને ભગવાનનો કોપ થાય. આ અર્થમાં અહિં (શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં) 'આત્માનં' શબ્દ છે, તેનો અર્થ 'ભગવાન' થાય છે એમ જાણવું. (પ્ર)

૧. 'ગર્ગીયાર્ય' સિવાયના નંદણ વિગેરે જે ત્યાં હતા તેઓ તો શ્રીગોકુલમાં જ રહેતા હતા, તેથી તેઓ પોતાના ઘેર ગયા (પહોંચ્યા) એમ કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હતું એવી શંકા થાય, તેથી તેમ કહેવાનું તાત્પર્ય જણાવ્યું છે. તેઓ ઘેર ગયા ત્યારે રસ્તામાં કોઈએ 'ક્યાં ગયા હતા? ક્યાંથી આવ્યા?' એવા કાંઈ પ્રશ્નો પણ પૂછ્યા નહિ એવો ભાવ છે. તેથી નંદણએ આત્માને એટલે ભગવાનને પૂર્ણ જાણ્યા. આવું ભગવાનનું જ્ઞાન સ્નેહથી વિરૂદ્ધ નથી, તેથી રક્ષણ કરવાના કાર્યમાં તે નડતું નથી. (પ્ર)

ગર્ગીયાર્યે કાગણ શુદ્ધ હતા રોજ ભગવાનનો નામકરણ સંસ્કાર કરેલો એમ પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં છે. (પ્ર)

૨. કાલરૂપ-આધિદૈવિક કાલમાં રૂપ એટલે સ્વરૂપ છે જેનું તેવી^૬ એવો ટિપ્પણી પ્રમાણે અર્થ છે. (લે)

૩. (આધિદૈવિક કાલ ભગવાનની ગતિ છે એમ કહ્યું અને તે જતો હતો) એટલે ગતિ જતી હતી એમ થયું, તે યોગ્ય નથી એમ જણાય, પણ આનો વાસ્તવિક અર્થ નીચે પ્રમાણે (જણાય) છે. આગળના પ્રદેશનો સંબંધ થાય તે ગતિનું ફલ છે, અને તે કાલમાં થતી લીલા નિત્ય જ હોવા છતાં ક્રમથી ઢંકાય છે અને દેખાડવામાં આવે છે, એટલે જે કાલમાં ભાંખડીઆ ચાલવાની લીલા (દેખાડવામાં) આવે છે તે કાલ આ સમયે પ્રકટ થયો છે એટલે આ આધિભૌતિક કાલના સંબંધવાળો થયો છે. તેથી પહેલાં જે લીલાનો આવિર્ભાવ કરવામાં આવ્યો હતો તે કાલની પછીનો કાલ આ જ છે એમ [ક્રમે ક્રમે આચ્છાદન (ઢાંકી દેવું તે) અને પ્રકટ કરવાના] ન્યાય પ્રમાણે આનો (ભાંખડીઆ ચાલવાની લીલાના કાલનો) સંબંધી થતાં, તેણે એ લીલા પણ પ્રકટ કરી એવો ગૂઢ અર્થ છે. તેથી ભગવાનની લીલા નિત્ય છે, એમ જણાવવા 'કાલ જતો હતો ત્યારે' એમ કહ્યું એવો સાર છે. (ટિપ્પણી)

૪. અહિં ૧૧ શ્લોકો છે, છતાં એક શ્લોક (૩૬)માં ભગવાનના રૂપનું નિરૂપણ કરેલું નથી તેથી દશ શ્લોકો કહેલા છે, એટલે ભગવાનના રૂપનું નિરૂપણ કરનારા દશ શ્લોકો છે એમ જાણવું. (પ્ર)

કાલેન વ્રજતાલ્પેન ગોકુલે રામકેશવૌ ॥

જાનુભ્યાં સહપાણિભ્યાં રિંગમાણૌ વિજહતુઃ ॥ ૨૨ ॥

થોડો સમય જતાં ગોકુલમાં રામ અને કેશવ બંને હાથે સાથે દીંચણોથી ભાંખડીઆ ચાલતા રમવા લાગ્યા. ૨૨.

અહિં (આ શ્લોકોમાં) અનંત પેટા લેહોવાળું દશ પ્રકારનું ભગવાનનું રૂપ (શુકદેવ) કહેશે. • ગતૌ ગતિવિશેષે ચ ભૂમૌ રૂપદ્વયં હરેઃ । યશોદાયાં તથા રૂપમુપવિષ્ટં ત્રિધા મતમ્ ॥કા.૭૩॥

(૧) ગતિને લીધે^૧ અને (૨) અમુક પ્રકારની ગતિને લીધે,^૨ એવાં બે હરિનાં રૂપો ભૂમિ ઉપર (કહ્યાં); અને (૩) યશોદા ઉપર વિરાજેલું^૩ એમ ત્રણ પ્રકારનું (ભગવાનનું) બેઠેલું^૪ રૂપ (કહ્યું). કા. ૭૩.

અન્યાશ્રિતં સ્વતઃ્ચૈવ કથાશ્ચિત્ સર્વથા તથા । ઉત્થિતં તુ ત્રિધા રૂપં યુક્તં ત્રિવિધલીલયા ॥કા.૮૩॥

(૪) અન્યનો આશ્રય કરી રહેલું,^૫ (૫) કાંઈક સ્વતંત્રતાથી લીલા કરતું,^૬ (૬) સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્રતાથી લીલા કરતું,^૭ એમ ત્રણ પ્રકારની લીલાવાળું ત્રણ પ્રકારનું ઉત્થિત^૮ (ઉભાં રહેલાં) (ભગવાનનાં) રૂપનું (નિરૂપણ કર્યું). કા. ૮૩.

બાલકૈર્મુગ્ધલીલાદ્યા ધાષ્ટ્યર્થધૌર્ત્યસમન્વિતે । નિર્ગુણાવસ્થરૂપે ચ જ્ઞાપિતે તુ તતઃ પરમ્ ॥કા.૯૩॥

(૭) પહેલા બાલકો સાથે મુગ્ધ (લીલાવાળું રૂપ),^૯ (૮) વૃષ્ટતાવાળું (રૂપ),^{૧૦}

૧. આ શ્લોકમાં ભગવાનની ગતિનું નિરૂપણ કરેલું છે. (કા)

૨. ત્રેવીસમા શ્લોકમાં અમુક પ્રકારની ગતિનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ પ્રમાણે ૨૨ અને ૨૩મા શ્લોકોમાં ભગવાનનાં ભૂમિ ઉપર બેઠેલાં બે રૂપોનું નિરૂપણ કરેલું છે. (કા)

૩. ૨૪મા શ્લોકમાં યશોદાજી ઉપર વિરાજતા (બેઠેલા) રૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ પ્રમાણે બેઠેલાં ભગવાનનાં ત્રણ પ્રકારનાં રૂપનું નિરૂપણ ૨૨-૨૩-૨૪ શ્લોકોમાં કરેલું છે. (કા)

૪. પહેલાં ત્રણ રૂપો કહ્યાં તેના જ આ અનુવાદ છે. (ટિ)

૫. ‘અન્યનો આશ્રય કરી રહેલું’ એટલે હરકાઈ રીતે થોડાક પણ અંશથી કાઈનો આશ્રય કરી રહેલું એવો અર્થ છે. (ટિ)

આ રૂપનું નિરૂપણ ૨૫મા શ્લોકમાં કરેલું છે. એ શ્લોકના આભાસમાં ‘પોતાની મેળે સ્થિતિ કરનારાઓની લીલા કહે છે’ એમ કહ્યું છે, છતાં વાહરડાંઓનાં પૂંછડાંઓનું અવલંબન કરેલું હોવાનું તેમાં કહેવામાં આવતું હોવાથી હરકાઈ પ્રકારે બીજાનો આશ્રય કરેલું તે રૂપ બાણુવું. તેથી જ એ શ્લોકની અંતે કારિકામાં ‘આ ગાયનું પૂંછડું ધારણ કરવાની પરાધીન લીલાનું નિરૂપણ કર્યું’ એમ કહેલું છે. (કા)

૬. ‘સ્વતઃ’ એટલે સ્વતંત્રતાથી કરાતી લીલાવાળું રૂપ. (ટિ) આ રૂપનું નિરૂપણ ૨૬મા શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં પણ માતાએ નિષેધ કરેલો હોવાથી લીલામાં પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા નથી. (કા)

૭. સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્રતાથી કરવામાં આવતી લીલાવાળું રૂપ. (ટિ)

૮. આ રૂપનું નિરૂપણ ૨૭મા શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ ૨૫-૨૬-૨૭મા શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલી ત્રણ પ્રકારની લીલાવાળાં ત્રણ પ્રકારનાં ભગવાનનાં ઉત્થિત (ઉભાં) રૂપો છે એવો અર્થ છે. (કા)

૯. એ પ્રમાણે ૨૨-૨૩-૨૪ શ્લોકોમાં ભગવાનની સાત્ત્વિક લીલાનાં રૂપો કહી, ૨૫-૨૬-૨૭ શ્લોકોમાં રાજસી લીલાનાં રૂપો કહી, હવે તામસી લીલાનાં રૂપો કહે છે. તેમાં પ્રથમ ૨૮મા શ્લોકમાં બાલકો સાથેની મુગ્ધલીલા (તામસ સાત્ત્વિક રૂપની) કહે છે. પછી શ્લોક ૨૮અ વધારાનો છે (એમાં કાઈ રૂપનું નિરૂપણ કરેલું નથી). (કા)

૧૦. આ રૂપનું નિરૂપણ ૨૯મા શ્લોકમાં કરેલું છે. આ રાજસ-તામસ લીલાનું રૂપ છે. (કા)

(૯) ધૂર્તપણાવાળું (રૂપ)^૧ અને ત્યારપછી તે (૧૦) નિર્ગુણ^૨ અવસ્થાવાળું રૂપ જણાવેલું છે.^૩ સાત્ત્વિકાદિવિભેદેન તત્ત્વદ્વયગામિનિ । તાંસ્તાંસ્તુ ક્રમશઃ ભાવાન્ દુરીકૃત્યાન્તિમે સ્થિરા ॥

(ભગવાનનું) રૂપ સાત્ત્વિક વિગેરે ભેદોથી જૂદા જૂદા પ્રકારના જીવોના (જૂદા જૂદા પ્રકારના) હૃદયોમાં પ્રવેશ કરનાર થઈ, ક્રમથી (તેઓના) જૂદા જૂદા ભાવોને દૂર કરે છે, તેથી છેવટના (નિર્ગુણ) રૂપમાં તેઓના હૃદયની સ્થિતિ સ્થિર થાય છે.^૪ કા. ૧૦^૧.

‘યશોદર્થમિયં લીલા પ્રસંગાદન્યગામિનો । યદૈવ તા ગૃહે વ્યગ્રાસ્તદૈવં દશધા હરિઃ ॥ કા. ૧૧^૧ ॥

આ લીલા (ભગવાને) યશોદા માટે કરેલી, પ્રસંગથી બીજાઓને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે તેઓ ઘરમાં વ્યગ્ર હોય છે ત્યારે હરિ આવી રીતે દશ પ્રકારના થાય છે^૫ (દશ પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરે છે). કા. ૧૧^૨.

તે પૈકી આરંભમાં બેઠેલા હરિની ચલનરૂપ (ભાંખોડીઆ ચાલવારૂપ) ગતિની લીલા આ (૨૨મા) શ્લોકમાં કહે છે. પોતાની મેળે^૬ જતા કાલને લીધે, થોડા જ કાલમાં ગોકુલમાં અને તેમાં પણ યશોદાના આંગણમાં રામ અને કેશવ બેઠેએ, નામકરણ (સંસ્કાર) થવાથી ભગવાનનો આવેશ થવાથી^૭ યોગીઓ જેમનું ધ્યાન ધરે છે તેવા અને

૧. આ રૂપનું નિરૂપણ ૩૦મા શ્લોકમાં કરેલું છે. આ તામસતામસ લીલાનું રૂપ છે. અહિં ૨૮જ શ્લોકમાં કોઈ રૂપનું કે લીલાનું નિરૂપણ કર્યું નથી, કારણ કે રાજસતામસ અને તામસતામસ લીલાઓનું વર્ણન કરવાનું શુકદેવજીને પોતાને યોગ્ય નહિ લાગવાથી, બીજાઓના (ગોપીઓના) મુખથી તે લીલાઓનું નિરૂપણ કરાવવા આ ૨૮જ શ્લોક કહેલો છે. આ રૂપ-પ્રકરણમાં સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક વિગેરેના ભેદથી સચુણ લીલાના નવ રૂપોનું વર્ણન શ્લોક ૨૨ થી ૩૦ સુધીમાં કર્યું. તેમાં પહેલા ત્રણ શ્લોકોથી સાત્ત્વિક રૂપોનું નિરૂપણ કર્યું, ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકોથી રાજસ રૂપોનું નિરૂપણ કર્યું, સાતમા શ્લોકમાં તામસસાત્ત્વિક લીલાના રૂપનું નિરૂપણ કર્યું. પછી (૨૮જ) શ્લોક વધારાનો કહ્યો જેમાં કોઈ લીલાના રૂપનું નિરૂપણ નથી, પણ ત્યાર પછીના બે શ્લોકોમાં કહેવામાં આવતી લીલાની પ્રસિદ્ધિ માટે વધારાનો કહ્યો. ૨૯મા શ્લોકમાં અમુક પ્રકારની ક્રિયાવાળું ધૃષ્ટતાવાળું રૂપ વર્ણવ્યું અને ૩૦મા શ્લોકમાં અમુક પ્રકારના જ્ઞાનવાળું ધૂર્તપણાવાળું રૂપ વર્ણવ્યું. (કા)

૨. એકત્રીસમા શ્લોકમાં આ નિર્ગુણરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ પ્રમાણે રૂપપ્રકરણમાં દશ રૂપનું નિરૂપણ કરનાર ૧૦ શ્લોકો અને મધ્યે ૨૮જ શ્લોક વધારાનો મળી ૧૧ શ્લોકો છે. (કા)

૩. ગોપીઓએ યશોદાજીને શ્લોક ૨૯-૩૦માં ભગવાનનાં ચરિત્રો જણાવ્યાં, ત્યારપછી તેઓને નિર્ગુણ અવસ્થાવાળાથી જણાય તેવાં ભગવાનનાં રૂપનાં દર્શન થયાં એવો અર્થ છે. (ટિ)

૪. સાત્ત્વિક વિગેરેના ભેદોથી પુરુષો જૂદા જૂદા જણાય છે. તેવા જૂદા જૂદા પુરુષોના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે તેવું રૂપ ભગવાનનું થાય છે. એ પ્રમાણે કરીને પછી તેમના હૃદયની સ્થિતિ છેવટના (નિર્ગુણ) રૂપમાં સ્થિર થાય છે, એટલે માત્ર સ્વરૂપમાં જ (તેઓની) નિષ્ઠા થાય છે એવો અર્થ છે. આ આખા પ્રકરણનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (ટિ)

૫. યશોદા વિગેરેના ભગવાને (પોતાના) નામથી નિરોધ કર્યો, છતાં પણ ઘરનું કામ કરવાનું જરૂરી હોવાથી તે કરવામાં જ્યારે તેઓ જે પ્રમાણે વ્યગ્ર થતાં ત્યારે જ ભગવાન પોતાનું તેવું (તે કાર્યમાંથી ચિત્ત કઢાવી પોતામાં પરોવરાવતાં) રૂપ પ્રકટ કરતા એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૬. ભગવાનની લીલાનો કાલ ભગવદ્વરૂપ છે. તેથી તે પોતે ભગવાનની જૂદી જૂદી લીલા કરવાની ઇચ્છા જણીને પોતે તે પ્રમાણે જાય છે, પણ સૂર્યની ગતિથી જતો નથી એવો ભાવ છે. (લે)

૭. ‘ભગવાનનો આવેશ’ એટલે “પુરુષોત્તમનો આવેશ.” ભગવાને આ બે રૂપો કર્યા એમ

બ્રહ્મા વિગેરે જેમને વંદન કરે છે તેવા રામ^૧ અને કેશવ^૨ (ભાંખડીઆ ચાલતા રમવા લાગ્યા). ખરી રીતે તો ‘કેશવ’ શબ્દ લૌકિક જ^૩ છે, અને ‘વાળુ’ અર્થવાળો (કબજો દર્શાવનાર) ‘વ’ પ્રત્યય તેને અંતે આવેલો છે,^૪ પણ તે ભગવાનના અર્થમાં વપરાયેલો નથી, કારણ કે ‘ક’ એટલે બ્રહ્મા અને ‘૬૬’ એટલે શંકર, એ બેને ‘વ’ એટલે સુખ જેમનાથી થાય છે (તે ‘કેશવ’), એવા અર્થમાં (‘વ’) પ્રત્યયની જરૂર રહેતી નથી.^૫ એક નાના મોટા હોવા છતાં (ભાંખડીઆ ચાલવાની) વયમાં રહેલા (આવેલા) હોવાથી (તેમની ગતિ) ભગવાનની ગતિ હોવાથી^૬ સરખી છે, કારણ કે ભગવાનની સન્નિધિ(હાજરી)માં^૭ (બલભદ્રનો) નામદ્વારા (નામકરણ કરી) સંબંધ થયા પછી જ તે ભગવાન થયા (તેમનામાં ભગવાનનો આવેશ થયો). તેથી એક બે હાથો સાથે ઢીંચણોથી^૮ ધીરે ધીરે ભાંખડીઆ ચાલતા થયા ત્યારે પરસ્પર વિહાર કરવા લાગ્યા એટલે ક્રીડા કરવા મંડ્યા એવો અર્થ છે.

જાનુઆર્ય ગમનં વિષ્ણોદૈત્યાનાં મર્દનાય હિ । બલિદૈત્યપતિર્મૂત્વા ન નિવારયતિ સ્વતઃ॥કા.૧૨૩॥

જણાવવા એમ કહ્યું છે, પરંતુ ‘બંને ભગવાન હતા’ એમ જણાવવા કહેલું નથી. આ રમવા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાંથી સ્પષ્ટ થશે. ‘તે રમતા ન હતા. તેથી એકલા રમતા નથી. તેમણે બીજાની ધ્રુષ્ટા કરી, તે એટલા થયા’ શ્રુતિ કહે છે, કે ભગવાનને રમણ કરવાની ધ્રુષ્ટા થઈ ત્યારે પોતે બે રૂપો કર્યા. તેમ અહિં પણ ભગવાને પોતે સ્વરૂપથી અને આવેશથી બે રૂપો કર્યા, અને પછી ક્રીડા કરી, એમ જણાવવા આ કહેલ છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૧. ‘જે નિત્ય આનંદવાળા ચેતન આત્મામાં યોગીઓ રમે છે’ તે રામ શબ્દથી પરબ્રહ્મ કહેલા છે, એમ રામતાપનીય શ્રુતિમાં હોવાથી, યોગીઓએ ધ્યાન કરવાયોગ્ય રામ છે, અને બ્રહ્મા વિગેરેએ વંદન કરવાયોગ્ય કેશવ છે. એવો બેમાં ભેદ છે. (પ્ર) [છે એવો અર્થ થાય છે. (પ્ર)

૨. ‘કેશવ’ શબ્દનો અહિં લૌકિક અર્થ યોગ્ય છે, કારણ કે નિરોધ કરવા માટે તે ઉપયોગી

૩. (‘કેશવ’ શબ્દનો ભગવાન અર્થ થાય તે વ્યુત્પત્તિ શ્રીસુબોધિનીમાં આપેલી છે બીજી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે કેશન્વ એટલે (‘સુંદર’ કેશોવાળા) એવો લૌકિક અર્થ થાય છે.) આ ભાંખડીઆ ચાલવાની લીલામાં કેશોથી ભગવાનની ધણી શોભા જણાય છે, તેથી (‘સુંદર’ કેશોવાળા કેશવ’ એ વ્યુત્પત્તિ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણને ઇષ્ટ હોવાથી તેમણે આ પ્રમાણે કહેલ છે. ‘કેશવ’ શબ્દનો ‘ભગવાન’ અર્થ થાય છે તે અર્થ જણાવી, તે અર્થ લેવો પોતાને ઇષ્ટ નથી એમ જણાવે છે, કારણ કે એ અર્થ પ્રમાણે ‘વ’ પ્રત્યયનો જરૂર રહેતી નથી અને તેથી કેશોથી થતી ઉત્તમ શોભા રહેતી નથી એવો ભાવ છે. (ટિ)

૪. બલભદ્ર અને ભગવાન વયમાં સરખા ન હોવા છતાં ઉભયની ગતિ સમાન હોવાનું કારણ અહિં કહે છે. બલભદ્રની ગતિ પણ તેમનામાં આવેશ કરેલા ભગવાનની ગતિ છે, તેથી તે પણ ભગવાનની જ ગતિ હોવાથી સરખી છે, એવો અર્થ છે. (ટિ)

૫. ‘બલદેવ વયમાં મોટા હોવાથી તે ભાંખડીઆ ચાલ્યા, એમ પહેલાં કેમ ન કહ્યું?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાનની ગતિનું જ વર્ણન કરવાનું છે, અને બલદેવને તો તેનો સંબંધ હમણાં નામકરણ સંસ્કાર થવાથી થયો. તેથી ભગવાન ભાંખડીઆ ચાલ્યા ત્યારે જ બલભદ્રની ગતિ પણ કહેલી છે, એમ જણાવવા આ કહેલું છે. (ટિ)

૬. ‘બે હાથો સાથે ઢીંચણોથી ચાલતા થયા’ કહ્યું, તેમાં ‘હાથો’ની સ્થિતિ ગૌણ (હલકી) થાય છે અને પ્રધાનપણું ઢીંચણોનું છે તેનું તાત્પર્ય અહિં કહે છે, આ બે સર્વ મૂલરૂપ હોવાથી ‘બે ઢીંચણો સુતલ છે’ વાક્ય પ્રમાણે સુતલના આધિદૈવિકરૂપ છે. વળી ભાંખડીઆ ચાલવામાં ઢીંચણો

દૈત્યોનું મર્દન ? કરવા માટે વિષ્ણુએ દીંચણોથી ચાલવા માંડ્યું; કારણ કે ખલિ દૈત્યોનો પતિ હોવાથી પોતે^૨ તેઓનું નિવારણ કરતો ન હતો. કા. ૧૨૩.

બેઠેલા હોય તે વળીને ચાલે તે બેઠ ચાલ ચરણને જ અધીન હોય, તેથી ‘દીંચણોથી ચાલવા’ લાગ્યા એમ કહેલું છે. બે હાથો તો તેમાં (ચાલવામાં) મદદ કરનારા છે, કારણ કે તેમની સ્થિરતા (તેમના ઉપર આધાર) રહેતી નથી. આખાય શરીરથી લાંબડી આ ચાલતા હતા, તેથી દીંચણો સાથે(થી) લાંબડી આ ચાલતા તથા બે હાથો સાથે(થી) લાંબડી આ ચાલતા, એમ ‘સાથે(થી)’ પદ યોગ્યેલું છે. આથી (એમ કહેલું છે કે) થોડું ચાલતાં પણ વચ્ચે ભૂમિ ઉપર બંને શયન પણ કરતા હતા, વળી ફરી ઉઠી ચાલતા હતા. એ પ્રમાણે ક્ષણમાં બેઠેલાં અને ક્ષણમાં ચાલતાં એવાં ભગવાનનાં હજારો હસતાં રૂપોનું ધ્યાન ધરવું. આ ભગવાનની પ્રથમ ગતિ ધીરે ધીરે પુષ્ટ થતી જતી આ પછીના

પણ ધસાય છે તેથી તેના વિચારથી આ કહેલું છે. ધસાવાથી પીડા થાય, પણ તે અહિં (આ બેને) થાય તે યોગ્ય નથી, પણ લોકોની પેઠે તે બધાં કાર્ય કરતા હોવાથી ધસાવાથી તેમને ચાકાં પડે તોપણ તેની પીડા તેમના દીંચણને થતી નથી, પરંતુ દૈત્યોને થાય છે એમ માનવું એવો ભાવ છે. દીંચણો જ (ચાલવામાં) મદદ કરનાર છે એમ ન માનવું, કારણ કે આ લાંબડી આ ચાલવાની લીલા પહેલી જ ગતિ છે, અને ગતિ ચરણનો ધર્મ હોવાથી તેમાં ચરણો જ મુખ્ય હોય તે યોગ્ય છે એવો ભાવ છે. (ટિ)

૧. લાંબડી આ ચાલવાનું તાત્પર્ય અહિં કહેલું છે તે શુકદેવ, નારદ જેવા માહાત્મ્યજ્ઞાનવાળા ભક્તોને રહુરે છે, અને તેમની દૃષ્ટિથી જ કહેલું છે. તેઓ એમ વિચારે છે કે ભગવાન પ્રાકૃત બાલક પેઠે દીંચણોથી ચાલે છે. પ્રાકૃત બાલકમાં વિશેષ સામર્થ્ય નહિ હોવાથી તે તેમ ચાલે છે, પણ ભગવાનમાં તો સદા સર્વ સામર્થ્ય હોવાથી તે એવા કારણથી તેમ ચાલતા નથી. ભગવાનમાં સામર્થ્ય હોવા છતાં લોકોને સામર્થ્ય નથી એમ દેખાડવા તે એમ ચાલે, એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ હોય તો આ લીલા બનાવટી ગણાય. આમ હોવાથી ભગવાન દૈત્યોનું મર્દન કરવા જ દીંચણોથી ચાલે છે એમ જાણવું. આ આધ્યાત્મિક પક્ષની વ્યવસ્થા થઈ, કારણ કે એ પક્ષમાં જ્ઞાન મુખ્ય હોવાથી દરેક બાબતનો વિચાર કરવો જરૂરી છે. દૈત્યોનું મર્દન કરવું એ સંકર્ષણનું કામ છે, છતાં પુરુષોત્તમમાં સર્વ વ્યૂહો હોવાથી એ લીલા પણ તેમના સંબંધમાં કહેવામાં આવે તેમાં કાંઈ દોષ નથી. એવી જ રીતે પુરુષોત્તમમાં ‘પુરુષ’નું રૂપ હોવાથી, તેમના મસ્તકમાં સત્યલોક છે એમ કહેવાય છે, કારણ કે “હજાર મસ્તકવાળાનાં મસ્તકો સત્યલોક છે” વાક્ય પ્રમાણે પુરુષોત્તમના અંશરૂપ પુરુષનાં મસ્તકો સત્યલોકરૂપ છે. સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમનું મસ્તક સત્યલોકરૂપ હોઈ શકે જ નહિ કારણ કે તે માત્ર આનંદરૂપ છે, તેથી પુરુષોત્તમના અંશરૂપ પુરુષ તેમનામાં હોવાથી એમ કહેવાય છે, એમ શ્રીસુબોધિનીમાં અધેય જાણવું. અહિં પણ “વિશ્વમૂર્તિના બે દીંચણો સુતલ છે” વાક્ય પ્રમાણે, દીંચણો સુતલરૂપ હોવાથી અને સુતલમાં દૈત્યો રહે છે તેથી દીંચણો ધસાવાથી દૈત્યોનું મર્દન થાય છે એમ કહેલું છે. આ પણ ભગવાનમાં પુરુષનું રૂપ હોવાથી જ બને છે, પણ સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમના દીંચણો આનંદમય હોવાથી સુતલરૂપ નથી. આધિદૈવિક પક્ષમાં તો ભગવાન બાલરૂપ હોવાથી જ દીંચણોથી ચાલે છે, અને તેવું ભગવાનનું રૂપ અને તેમની તે લીલા નિત્ય હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે બાલલીલાના (દર્શનના) આધકારીઓને પરમ આનંદ આપવા માટે જ ભગવાન તે પ્રમાણે ચાલે છે એમ વિચારવું; કારણ કે આધિદૈવિક પક્ષમાં ભગવાનની લીલા મુખ્ય હોવાથી તે આનંદમય છે. (ચો)

૨. ખલિ દૈત્યોનો પતિ હોવાથી તેમના સંબંધને લીધે તેનામાં કાંઈક અસુરોનો આવેશ હોવાથી તે દૈત્યોનું નિવારણ કરતો નથી, પણ ભગવાનનો ભક્ત હોવાથી ભગવાન દૈત્યોનું મર્દન (લાંબડી આ ચાલી) કરે તેમાં આડો પણ આવતો નથી, એમ જણાવવા ‘પોતે નિવારણ કરતો ન હતો’ એમ કહેલું છે. (લે)

શ્લોકમાં કહેલી ગતિ પર્યંત રહી એમ જાણવું, કારણ કે પાછલાનું શરૂ થાય ત્યાં (તેની) પહેલાનું પૂરું થાય એ ન્યાયસિદ્ધ છે. (૨૨)

નીચેના શ્લોકમાં બીજું(બીજી અમુક પ્રકારની ગતિને લીધે થતું)રૂપ કહે છે (વર્ણવે છે):-

તાવંપ્રિયુગ્મમનુકૂળ્ય સરીસૃપન્તૌ ઘોષપ્રઘોષરુચિરં વ્રજકર્દમેષુ ॥

તન્નાદહ્રષ્ટમનસાવનુસૃત્ય લોકં મુગ્ધપ્રભીતવદુપેયતુરન્તિ માત્રોઃ ॥ ૨૩ ॥

તેઓ નાના મોટા અવાજથી સુંદર લાગે તેવી રીતે વ્રજના કાદવો- (કાદવવાળી ભૂમિ)માં (પોતાના) બંને ચરણો ખેંચી ઉતાવળે ચાલતા તથા તેના અવાજથી મનમાં આનંદ પામતા, લોકને અનુસરતા, લોખા અને ભય પામેલાની પેઠે માતાની પાસે નજીક આવતા હતા. ૨૩.

અહિં (આ શ્લોકમાં) ગતિના વિલાસોનું^૧ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આરંભમાં અલસ^૨ અને વલિત^૩ ગતિ (થાય છે). તેઓ એટલે તે (ભગવાન અને બલભદ્ર) બેઉ. (આ બેમાં) એક ભગવાન છે એવો ભેદ (અહિં) નથી. (તેઓ બંને) ઠીંચણોથી જ ચાલતાં વચ્ચે વચ્ચે જાણે ઠીંચણોમાં પીડા થતી હોય તેમ જણાવતાં, (પોતાના) બંને ચરણો ખેંચીને એટલે ચરણનો ઉપરનો ભાગ નીચે રાખીને ઠીંચણ સુધી (ચરણ) ભૂતલ ઉપર રાખીને (તેને) ધીરેથી ખેંચીને પછી ઝડપથી જવા એટલે ઉતાવળે ચાલવા લાગતા હતા. 'નાના મોટા અવાજથી સુંદર લાગે તેવી રીતે' શબ્દથી એ પ્રમાણે જવાનું કારણ કહેલું છે. 'ઘોષ:' એટલે (નાનો) અવાજ. ('પ્રઘોષ:' એટલે) મોટો અવાજ. તેઓથી (નાના અને મોટા અવાજોથી) જેવી રીતે સુંદર લાગે તેવી રીતે પ્રથમ જતાં, અંતર અને નાની ધૂધરીઓનો અવાજ જાણે સાંભળતા હોય તેવી રીતે શબ્દ (અવાજ) તરફ કાન માંડીને *શબ્દગતિનો વિચાર કરતાં (પોતાના) બંને ચરણોને ખેંચીને ધીરેથી ચાલતા હતા. (ત્યારે નાનો અવાજ થતો હતો). (પછી) 'તે શબ્દ આપણા આભરણોથી જ થાય છે કે બીજા કોઈ પદાર્થમાંથી થાય છે?' એનો વિચાર (નિર્ણય) કરવા જ્યારે ઝડપથી ગતિ કરતા ત્યારે મોટો અવાજ થતો. તેનો (મોટો અવાજ શાથી થાય છે તેનો) પણ વિચાર કરવા પાછા ઉભા રહી જતા (ચાલતા અટકી જતા). પછી મોટા અવાજથી જેમ સુંદર લાગે તેવી રીતે ઉતાવળે ચાલતા હતા. એવી રીતે વારંવાર ઘણી રીતે થોડા વધારે અવાજોથી થોડી વધારે ગતિ કરતા, ભૂમિ અને દેહના સંબંધથી થતા અવાજના ભેદોનું ગ્રહણ કરવા (ભેદો જાણવા) વ્રજના કાદવોમાં જતા હતા. ત્યાં (કાદવમાં) પણ જો શબ્દ થાય તો તે આભરણોનો જ છે, બીજા કોઈ(પદાર્થ)નો નથી

૧. 'ગતિના વિલાસો' એટલે ગતિથી થતા વિહાર (રમત), અથવા ગતિથી થતી શોભા.(પ્ર)

૨. બે પગો ખેંચીને ચાલવાથી 'અલસ' ગતિ થાય છે.(પ્ર)

બે પગો ધીરે ધીરે ખેંચી ચાલવાથી 'અલસ' ગતિ થાય છે. (લે)

૩. ઝડપથી ચાલે તે ગતિ 'વલિત' થાય છે.(પ્ર)

ઝડપથી ચાલે તે ગતિ વલિત થાય છે, કારણ કે 'ગતિમાં નિત્ય કૌટિલ્ય હોય છે' એ નિયમ તેવી ગતિમાં કૌટિલ્ય સૂચવે છે. આ બે અલસ અને વલિત ગતિ આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહી છે. (લે)

* શબ્દગતિ એટલે શબ્દ(અવાજ)ની ગતિ, અથવા શબ્દથી જણાતી ગતિ.

એમ (વિચારી), તેના અવાજથી મનમાં આનંદ પામતા હતા. અમારી ગતિથી તે ગતિને અનુસરનારો (ધીરી અથવા ઝડપવાળી ગતિ પ્રમાણે નાનો મોટો થતો) શબ્દ પણ સુંદર થાય છે તેથી (એમ વિચારી), મનને આનંદ થાય તે માટે^૧ ઘણી રીતે (ધીરે અથવા વધારે ઓછી ઝડપથી) હરતા ફરતા હતા. આથી એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાન (અમુક) ચરિત્ર કરી અને તે ચરિત્રને જણાવનારે વાક્ય કરીને, (તે વાક્યના) શ્રોતા^૨ અને વક્તા^૩ બંને યોગ્ય (લાયક) હોય તો તે બંનેનું સન્માન^૪ કરે છે.^૫

એ પ્રમાણે તે (ભગવાન અને બલભદ્ર) બેની જ પરસ્પર ગતિની લીલા કહીને, 'કોકને અનુસરીને' શબ્દોથી બીજાને અનુસરનારી ગતિની લીલા પણ કહે છે. 'જવાનું જ છે તેથી, (અથવા) તેમ (જવાનું) ન હોય તો આ શામાટે જાય ?' એવા વિચારથી હરકોઈ સ્ત્રી અથવા પુરુષ જતું હોય તેની પાછળ તેઓ બંને જતા; (અને) કેટલેક દૂર ગયા પછી તે પાછું ફરી જુએ^૬ ત્યારે, અથવા (ઘણું) દૂર જવાય ત્યારે ભોળા અને ભય પામેલાની પેઠે પોતાની માતાની પાસે નજીક આવતા હતા એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે.

(એ પ્રમાણે કોઈની પાછલ) જવામાં બે પ્રકારનું જ્ઞાન (બુદ્ધિ) હોય છે.^૭
(૧) અમારા કોઈ (લક્ષ્ય) જાય છે એટલે તે કારણથી અમારે પણ જવું જોઈએ, અથવા
(૨) જવાનું જ છે (તેથી જવું જોઈએ). એમ હોય (જવાનું જ છે તેથી જવું જોઈએ એવા વિચારથી જવાનું હોય)* ત્યારે એકલા ન જવું જોઈએ, તેથી (કોઈની પાછળ જાય અને) તે દૂર જાય ત્યારે (તે સ્થલેથી) પાછા ફરવામાં અથવા આગળ જવામાં પોતે સહાય વિનાના છે એમ માની ભય પામતા. (અમારા કોઈ લક્ષ્ય જાય છે, તેથી અમારે પણ જવું જોઈએ એવા વિચારથી જતા હોય ત્યારે)* પરિચય માત્ર મુખનો જ હોય છે અને બીજા કોઈ ધર્મ (કપડાં અથવા શરીરના બીજા કોઈ ભાગમાં) તેવી (ઓળખી શકાય તેવી) બુદ્ધિ હોતી નથી તેથી, તે પાછું ફરી (પોતાનું મુખ) દેખાડે ત્યારે, 'આ તો મારો સેવક નથી' એમ જાણી ભોળાની પેઠે પાછા ફરવાનું થાય છે. 'મુગ્ધપ્રમીત' એટલે ભોળા અને ઘણો ભય પામેલા. ઘણો ભય પામવામાં ભોળપણ પણ કારણ છે.

૧. 'મનને આનંદ થાય તે માટે' એટલે અલૌકિકમાં રમણ કરતા પોતાના ભક્તોના મનને આનંદ થાય તે માટે. (પ્ર)

૨. આભરણો વક્તા (અવાજ કરનાર) છે, ભગવાન શ્રોતા છે, અને (આભરણોના અવાજથી થતો) હર્ષ સન્માન છે. (લે) ભગવાનના મનમાં આનંદ થાય છે તેથી (ભગવાનના ચરિત્રના) શ્રોતા તથા વક્તાનું સન્માન થાય છે. (પ્ર)

૩. ભગવાને ગાડાનો ભંગ કર્યો એ લીલામાં, 'સંસારરૂપી કાલચક્ર છે' વિગેરેથી તેનું રહસ્ય જણાવેલું છે. તે પ્રમાણે અહિં રિંગણ (ભાંખોડીઆ ચાલવાની) લીલાનું તાત્પર્ય જણાવેલું છે. (પ્ર)

ભગવાનનું ચરિત્ર એટલે ગતિ, તે ચરિત્રને જણાવનારે વાક્ય એટલે (આભરણોનો) શબ્દ, ભગવાન જે જે શબ્દ કરે તે સર્વ અર્થવાળા જ છે, તેથી જ તેમના નિઃશ્વાસ વેદો છે. આ શબ્દ ચરિત્રને જણાવનારો છે, કારણ કે મધ્યે (દિવાલ વિગેરે) અડચણ હોય તોપણ આભરણના શબ્દોથી ભગવાનની ગતિનું જ્ઞાન થાય છે. (લે)

[પ્રકાશ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

૪. 'તે પાછો ફરી ઉભો રહે અને ભગવાન તેને જુએ' એવો અન્વય કરવો. (લે) ભાષાંતરમાં

૫. અહિંથી ભોળપણના અને ભયપામેલાના ભાવો(અથવા)ના કારણનું વિવરણ કરે છે. (પ્ર)

* લેખ પ્રમાણે આ પક્ષો જણાવેલા છે.

એમ ન હોય (ઘણો ભય પામવાનું કારણ ભોળપણ ન હોય) તો, ભયનું કાંઈ કારણ નહિ હોવાથી, (અથવા) 'તેથી એકલો ભય પામે' વાક્ય પ્રમાણે (એકલા હોવાથી) માત્ર ભયનું કારણ હોવા છતાં, ઘણો ભય પામવાનું (ભોળપણ સિવાય) બીજું કાંઈ કારણ નથી. (ઉપર પ્રમાણે) જવાની તથા (પાછા) આવવાની લીલા તરત જ સિદ્ધ (પૂરી) થઈ, છતાં જવામાં અને પાછા આવવામાં અનુક્રમે ભોલાપણના અને ભય પામેલાના ભાવો સૌંદર્ય સૂચવનારા છે, (જવામાં ભોલાપણ અને પાછા આવવામાં ભય પામેલાનો ભાવ સૌંદર્ય દર્શાવનારા છે,) અથવા તે બંને(લીલા)માં (તે) બંને (ભાવો) (સૌંદર્ય સૂચવનારા છે). (જવામાં ભય પામેલાનો ભાવ સૌંદર્ય સૂચવે છે) કારણ કે 'અહિં એકલા રહેવું જોઈએ નહિ' એવા (વિચારથી) જવાનું (થાય છે). પાછા આવવામાં ભોલાપણનો ભાવ સૌંદર્ય સૂચવે છે) કારણ કે બાલકોને વિશેષ (ખાસ) પરિચય માતાનો જ હોય છે (તેથી માતાપાસે પાછા આવે છે).^x

(ઉપર જણાવેલ સંયોગો) જાણવા છતાં પણ (લોકનું) તેવી રીતે (તેમની પાછળ પાછળ દૂર જઈ પછી પાછા આવી) અનુકરણ કરી ફરીથી જાય છે અને પાછા આવે છે, તેથી 'પેડે' શબ્દ યોજેલ છે. (વસ્તુતઃ તેઓ ભોળા અથવા ભય પામેલા હોતા નથી, પરંતુ તેવા હોય તેવા જણાય છે). તે સમયે ભાગ્યશાળી(ભક્તો)ને મનોહર (લાગે તેવા) ઘણા પ્રકારે હાસ્ય વિગેરેથી થાય છે. 'લોક' એટલે તેજવાળા ઉજળાં વસ્ત્રોવાળા(ને અનુસરતા જતા આવતા). 'માતાની પાસે' એટલું કહેવાથી જ (માતાની) નજીક (આવ્યાનું) કહેવાઈ જાય છે, છતાં (ભગવાન તથા બલભદ્ર કોઈવાર આવીને માતાની ઉપર જ પડતા, કોઈવાર મધ્યે રહેતા, કોઈવાર (બહુ) નજીક આવતા તો કોઈવાર દૂર રહેતા, એવા જૂદા જૂદા પ્રકારે જણાવવા 'નજીક' એમ (વધારે) કહેલ છે. (૨૩)

એ પ્રમાણે સ્વતંત્રતાથી જૂદા જૂદા પ્રકારે જવાથી અને પાછા આવવાથી એકલા- (રૂપ)ની લીલાનું ઘણા પ્રકારે વર્ણન કર્યું. (હવે) નીચેના શ્લોકમાં માતાની સાથે જૂદા જૂદા પ્રકારની ક્રિયા કરતા એકલા(રૂપ)ની લીલા કહે છે:-

તન્માતરૌ નિજસુતૌ ઘૃણયા સ્તુવન્ત્યૌ પંકાંગરાગરુચિરાવુપગૃહ્ય દોભ્યામ્ ॥

દત્વા સ્તનં પ્રપિબતોઃ સ્મ મુગ્ધં નિરીક્ષ્ય મુગ્ધસ્મિતાલ્પદશનં યયતુઃ પ્રમોદમ્ ॥૨૪॥

તેઓની માતાઓ પોતાના પુત્રોની ઘૃણાથી સ્તુતિ કરતી કાદવના મુગ્ધી લેપથી મુંદર(લાગતા તેમને) બે હાથેથી ભેટી, ધવરાવવા માંડી, સારી રીતે ધાવતાં (તેમનાં) મુગ્ધ હાસ્ય અને કુંજા દાંતવાળા મુખને જોઈને ઘણો આનંદ પામતી. ૨૪.

^x જવું અને પાછા ફરવું, એ બે ગતિ ભગવાનની કહેલી છે, જવામાં ભોળપણ અને પાછા ફરવામાં ભય પામેલાનો ભાવ રહેલો છે એમ ઉપર જણાવેલું છે. પછી બંને ભાવો બંને ગતિમાં છે એમ કહ્યું; એટલે જવામાં ભય પામેલાનો ભાવ પણ છે, અને પાછા ફરવામાં ભોળપણ પણ છે એમ જણાવવું રહ્યું, તેથી ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

લેખકારના મત પ્રમાણે જવામાં ભય પામેલાનો ભાવ જ અહિં જણાવેલ છે. "બાલકોને માતાનો જ વિશેષ પરિચય હોય છે અને તે અહિં નથી તેથી એકલા અહિં રહેવું નહિ, એવા કારણથી ભયથી જાય છે" એમ તે કહે છે, આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી પાછા ફરવામાં ભોલાપણનો ભાવ દર્શાવવો રહી જાય છે.

(તેઓની માતાઓ એટલે) યશોદા અને રોહિણી. પોતાના પુત્રોની એટલે પોતપોતાના પુત્રની, ધૃણા એટલે ઉત્કંઠાવાળા સ્નેહથી સ્તુતિ કરતી, કાઠવ એ જ જે આ સુગંધી લેપ તેનાથી સુંદર (લાગતા તેમને) બે હાથોથી ભેટી એટલે આલિંગન કરી, ધવરાવવા માંડી, અને ધાવતાં તેમનાં મુખને બેઈને ઘણા આનંદ પામતી એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે.

(૧) બાળુ નૃત્ય કરતા હોય તેવી રીતે (માતા પાસે) આવતા, અથવા (૨) (કોઈ પદાર્થ) ધારણ કરીને (પકડી રાખીને) નૃત્ય કરતા, અથવા (૩) માતાની પ્રેરણાથી (નૃત્ય કરતા), અથવા (૪) બીજાની પ્રાર્થનાથી નૃત્ય કરતા, અથવા (૫) (કોઈ) નૃત્ય કરતું હોય તેને બોલતા, એમ પાંચ પ્રકારે નૃત્ય સ્તુતિ કરવાનું કારણ થતું. લીલાના અસંખ્યાત (હજારો) ભાવો અને રોષના ત્રણ પ્રકારના ભાવો^૧ સ્તુતિના વિષય થતા (એ ભાવો સંબંધી સ્તુતિ માતાઓ કરતી).

તે સંબંધમાં બે પ્રકારની સ્તુતિ સંભવે છે. (૧) પરમાર્થ રીતે અને (૨) લોકની રીતે. લોકની રીતે (સ્તુતિ કરે ત્યારે) ધૃણા^૨ (તિરસ્કાર થાય છે. “ઘૃણયાઽસ્તુવન્ત્યૌ” ‘ઘૃણાથી સ્તુતિ કરતા ન હતા’ એવી રીતે પદચ્છેદ કરતાં (શબ્દ છૂટા પાડતાં) પરમાર્થ રીતે સ્તુતિ (કરતા હતા એવો અર્થ થાય છે). અથવા ધૃણા(દયા)થી માતાઓ જણાઈ આવતી હતી. (એટલે ‘ઘૃણયા’ પદનો સંબંધ “સ્તુવન્ત્યૌ” પદ સાથે ન લેતાં ‘માતરૌ’ પદ સાથે લેવો), કારણ કે ભગવાન સિવાયના બધા પદાર્થ તરફ તેમને (એ પદાર્થ હલકા છે એમ જાણી) દયા ઉત્પન્ન થતી. ‘સઘૃણ’ (દયાવાળો) વિગેરે પદોમાં ‘ઘૃણા’નો અર્થ ‘સ્નેહથી (થતી) દયા’ પણ થાય છે.

ભગવાન (માતાઓને) ભેટે, એ (એક) જૂદી દશા; તેઓ (માતાઓ) તેમને (ભગવાન તથા બલભદ્રને) ભેટે, એ બીજી (દશા). આમાં (આ દરેક દશામાં) પણ (ભેટવાના) ઘણા ભેદો સંભવે છે. તેઓ સ્તનનું પાન કરે (ધાવે) એ દશા સ્વતંત્ર છે, અથવા માતાઓએ આલિંગન કરેલા (સ્વતંત્ર નાહ, પરંતુ માતા ઉપર આધાર રાખતા) તેઓ ભય વિનાના (થઈ) સ્તનનું પાન કરતા. (મુખ) બોલવાની લીલા પણ બહુ પ્રકારની છે. બધી લીલાઓનું ફલ ઘણા આનંદ છે, અને (આ અમારા પુત્રો જ છે એવી માતાઓની) ખુદ્ધિ દૃઢ કરવા તે(ફલ)નું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે તેનું નિરૂપણ ન કર્યું હોય તો તેઓ માતાઓ હતી એ વિષયમાં શંકા રહે. ભગવાનની માતા(યશોદા)માં પણ જૂદાઈનો ભાવ (પોતે માતા નથી એવો ભાવ) ઉત્પન્ન થયો ન હતો એમ જણાવવા, ‘પોતાના પુત્રો’ પદ ચોળેલું છે. (માતાઓને) ભગવાનનો સંબંધ (થયો હોવા) છતાં પણ સર્વ પુરુષાર્થો ભગવદ્સ્વરૂપ છે એવું તેમને જ્ઞાન થયું નહિ, તેમજ (ભગવાન) સિવાય પણ પુરુષાર્થોનું તેમને જ્ઞાન થયું નહિ, તેથી ધૃણાનું (હલકા પદાર્થ તરફ દેખાડવામાં આવતી દયાનું) નિરૂપણ કરેલું છે.*

૧. રોષના ત્રણ પ્રકારના ભાવો એટલે (૧) મંદ, (૨) મધ્યમ અને (૩) અત્યંત રોષ. આ લૌકિક સ્તોત્રનો વિષય છે, અને લીલાના ભાવો અલૌકિક સ્તોત્રનો વિષય છે એમ જાણવું. (પ્ર)

૨. ધૃણા એટલે ‘હલકું છે એવું જ્ઞાન’ એવો અર્થ છે. (લે)

* આ વાક્યનો અર્થ ‘ભગવાન સિવાયના પદાર્થોની (માતાઓને) સ્ફૂર્તિજ થઈ નહિ, સર્વત્ર (તે બધા પદાર્થો પ્રતિ તેમને) ધૃણા જ થઈ’ એવો લેખમાં કરેલો છે, પરંતુ એ પ્રમાણે અર્થ લેતાં ‘ઘણિ’ શબ્દ બંધ ખેસતો નથી.

ભૂમિના બધાય અવયવો (ભાગો) સુગંધવાળા હોય છે; અને જ્યારે બીજી જાતના (બીજા મહાભૂતના) (અવયવો) તેમને દબાવી દે છે ત્યારે જૂદા પ્રકારના (દુર્ગંધવાળા) થાય છે. જો તેમનું (ભૂમિના અવયવોનું) અલૌકિક તેજ થાય તો તેઓ ઉત્તમ બને છે. તેથી કસ્તૂરી, કંકુ, ચંદન વિગેરેને અંગરાગ (સુગંધી લેપ) કહેવામાં આવે છે, પરંતુ ખરી રીતે ભૂમિના અવયવોમાં જ્યારે સુગંધ અને તેજ મળે ત્યારે તેઓને જ એમ કહેવામાં આવે છે. (હરકોઈ પદાર્થને) જ્યારે ભગવાનનો સંબંધ થાય ત્યારે તેમાંથી દોષો જતા રહે અને શુભો (તેમાં) આવે એ યોગ્ય જ છે. તેથી કાદવ પણ અંગરાગ (સુગંધી લેપ) બને છે. ‘કાદવ’ પદ્ધતિ એમ જણાય છે કે તેને (ભગવાનના) અંગનો સંબંધ થયા પછી જ તે અંગરાગ થાય છે. ‘સુંદર’ શબ્દથી પરમાર્થથી (ઉત્તમ પદાર્થથી) પણ (સુંદરતામાં) અધિકપણ સૂચવેલું છે; કારણ કે તેમણે પોતે જ પોતાના તેજથી અથવા પોતાના પ્રભાવથી (કાદવને) અંગરાગ બનાવ્યું, પછી તે અંગરાગનું માહાત્મ્ય જણાવવા માટે તેનાથી જ (પોતે) સુંદર થયા (દેખાવા લાગ્યા), (એટલે) તેનાથી પણ અધિક તેજનો આવિર્ભાવ કર્યો (દેખાડ્યું). પ્રત્યક્ષ કાદવના દર્શનવાળા (કાદવથી ખરડાએલા) હોવા છતાં, તેઓ કાદવના અંગરાગથી સંશય ન રહે તે પ્રમાણે સુંદર જણાતા હતા, એમ (જણાવવા) બે હાથોથી ભેટવાનું કહેલું છે; કારણ કે ભગવાનમાં દોષવિનાનો ભાવ જ યોગ્ય છે (કાદવનો ભગવાન સાથે સંબંધ થતાં તેના દોષ રહેતા નથી), પરંતુ દોષપણનો અંગીકાર કરીને (શખીને) (ભગવાન સાથે સંબંધ) થતો નથી.

શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ ભાવ (આ) નથી, એમ જણાવવા ‘ધવરાવવા માંડી’ શબ્દો યોજેલ છે. જો એમ ન હોય (શાસ્ત્રમાં કહેલો ભાવ આ હોય) તો (માતાઓનો) મુક્તિની લીલામાં પ્રવેશ થાય (મોક્ષ થાય). જવાથી અને આવવાથી બાલકોને^x ક્ષુધા (ભૂખ) લાગે, તેથી સારી રીતે (સ્તનનું) પાન કર્યું (ધવરાવ્યા).

‘તમે સ્ત્રીઓની (માતાઓની) આવી બાલલીલા (બાલકો પ્રત્યેની ક્રિયા) ક્યાંથી બાળી ? યોગમાં અથવા ધ્યાનમાં તો માત્ર મોક્ષની જ ભાવના હોય છે (આવી લીલાની ભાવના હોતી નથી), અને જવાનું (જવાનું અને પાછું આવવાનું) તો હોતું નથી, કારણ કે (એવી ક્રિયાનું) ક્યાંય વર્ણન કરેલું નથી’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સ્મ’ શબ્દ યોજેલો છે. આ લીલા સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી આના જ્ઞાનમાં અલૌકિકનો (યોગ, ધ્યાન વિગેરે) પ્રકાર કહેવાનો નથી (આના જ્ઞાનનું કારણ અલૌકિક પ્રકાર નથી).

એકમાં (બલભદ્રમાં) (ભગવાનનો) આવેશ થએલ હોવાથી (ભગવાન અને બલભદ્ર બંનેમાં) એક જ મુખ પ્રકટ હતું, એમ જણાવવા ‘મુખ’ શબ્દ એકવચનમાં યોજેલું છે. આ (વિષય) વિસ્તારથી આગળ કહેવામાં આવશે.

‘(ભગવાનનું) મુખ ભક્તિસ્વરૂપ હોવાથી, તેને સારી રીતે જોવાથી લૌકિકભાવ^૧ કેમ સિદ્ધ થાય (આવે) ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મુગ્ધ હાસ્ય અને કુંભા દાંતવાળા’

^x બાલકોને એટલે ભગવાને પૂતનાના પ્રાણ સાથે પોતામાં ચૂસી લાવેલ બાલકોને.

૧. લૌકિકભાવ એટલે પુત્રભાવ. (પ્ર)

શબ્દો યોજેલા છે. હાસ્ય અને દાંતો માયા તથા સ્નેહસ્વરૂપ હોવાથી મોહ ઉત્પન્ન કરનાર છે. મુગ્ધ એટલે સુંદર સ્મિતનું અને પોતાપણનાં ભાવની આસક્તિ^૧ ઉત્પન્ન કરનારા (દાંતોના) કુંભાપણનું નિરૂપણ કરેલું છે. જે મોહ કરતું હોય તે તો બીજામાં જ^૨ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. 'કુંભા દાંતો'થી દ્વધના બિંદુઓવાળી દાંતોની પંક્તિ (હાર) કહેલી છે. તેથી (આ પ્રમાણે લૌકિક^૩ અને અલૌકિક^૪ ભાવોનું મિશ્રણ હોવાથી (માતાઓ) ઘણા જ આનંદ (પામતી). એ પ્રમાણે કલસુધી ત્રણ લીલાઓનું નિરૂપણ કર્યું. (૨૪)

નીચેના શ્લોકથી ત્રણ શ્લોકોથી પોતાની મેળે સ્થિતિ કરનારાઓની^૫ લીલા કહે છે:-

યર્હ્યગનાદર્શનીયકુમારલીલાવન્તર્વ્રજે તદ્વલાઃ પ્રગૃહીતપુચ્છૈઃ ॥

વત્સૈરિતસ્તત્ત ઉભાવનુકૃષ્યમાણૌ પ્રેક્ષન્ત્ય ઉજ્જિતગૃહા જગૃહુર્હસન્ત્યઃ ॥૨૫॥

જ્યારે સ્ત્રીઓને દર્શન કરાવવા યોગ્ય કુમારલીલાવાળા (કુમારલીલા કરનારા) (તેઓ થયા) ત્યારે ત્રજની સ્ત્રીઓ ત્રજમાં (તેઓએ) જેમનાં પૂંછડાંઓ પકડેલાં છે તેવાં વાછરડાંઓથી આમતેમ ખેંચાતા બંનેને જોતી, ઘર તણ, હસતી (તેમને) પકડતી હતી. ૨૫.

આ લીલામાં બધીય સ્ત્રીઓ અધિકારવાળી^૬ છે. (માતાઓ સિવાયની (બીજી) સ્ત્રીઓનો સામાન્ય રીતે નિરોધ થાય નહિ તો માતાઓનો જે નિરોધ કહેવામાં આવે છે તે (તેઓને) તેમના (બીજી સ્ત્રીઓના) સંગથી થતા દોષને લીધે થાય નહિ. રાજસ ભાવો^૭ તો કરોડો હોય છે, તે બધાયનો સમાવેશ કરવા 'જ્યારે સ્ત્રીઓને દર્શન કરાવવા યોગ્ય કુમારલીલાવાળા થયા' એમ કહેલું છે. સ્ત્રીઓ એટલે તરુણીઓ^૮ (તરુણ વયવાળી સ્ત્રીઓ). તેઓને દર્શન કરાવવા યોગ્ય કુમારલીલા જેઓની છે તેવા (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર થયા). એ તરુણીઓ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. (૧) કૌતુકવાળી, (૨) રસવાળી (રસની ઇચ્છાવાળી), અને (૩) કામવાળી. જ્યારે તેઓને દર્શન કરાવવા યોગ્ય લીલાવાળા તેઓ થયા, ત્યારે તરત જ (પોતાનું) ઘણું લોભપણ જણાવવા વાછરડાંઓનાં પૂંછડાંને પકડી ઉભા રહેવા લાગ્યા. લૌકિકમાં પ્રવેશ થવાના ભયથી શુકદેવે (આ ભાવ) લંબાવ્યોથી

૧. 'આસક્તિ' એટલે 'સ્વત્વ' પોતાપણનાં ભાવપૂર્વક આસક્તિ. તેને ઉત્પન્ન કરનાર (દાંતોનું કુંભાપણ) છે એમ કહેલું છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨. સુંદર હાસ્ય અને દાંતોનું કુંભાપણ 'પોતાપણ'રૂપ (મારો પુત્ર એવી) ઉપાધિમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી બીજામાં (લૌકિકભાવમાં) આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી લૌકિકભાવ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી મુખ ભક્તિરૂપ હોવા છતાં, તેમાં રહેલ સુંદર હાસ્ય અને દાંતોનું કુંભાપણ પુત્રભાવમાં (લૌકિકભાવમાં) આસક્તિ કરાવે છે. મુખ ભક્તિરૂપ હોવાથી અલૌકિકભાવ પ્રાપ્ત કરાવે છે, અને તેનું વિશેષણ લૌકિકભાવ ઉત્પન્ન કરાવે છે, તેથી તે બે ભાવોનું મિશ્રણ થાય છે. (લે)

૩. અહિં વાછરડાંનું પૂંછડું પકડતા હોવાથી, બીજાનો આશ્રય કરીને (ભગવાનની) સ્થિતિ થોડી પણ છે, છતાં (માતાના બોળામાં સ્થિતિ હતી તેવી) બોળામાં હોવાની સ્થિતિ નથી; તેથી પોતાની

૪. અધિકારવાળી એટલે નિરોધના અધિકારવાળી. (પ્ર) [મેળે સ્થિતિ કરેલા છે. (લે)]

૫. રાજસ ભાવો એટલે ઉદીપન થએલ રસના ભાવો. (લે) રસનું ઉદીપન કરનારા ભાવો. (પ્ર)

૬. તરુણ અવસ્થા (જુવાની) થાય ત્યારે જ અંગે ઉત્તમ થાય છે (ખીલે છે), એવા આશયથી આ કહેલું છે. (લે)

કહેલો નથી. અહિં 'કુમાર' એટલે બે વર્ષના^૧ (બાલક), કુત્સિતઃ હલકો (છે) મારઃ કામદેવ જેનાથી તે કુમાર. કરોડો કામદેવના લાવણ્ય કરતાં પણ વધારે સુંદર (કુમાર) કહેલા છે. કામદેવમાં રહેલા ઉત્તમ ભાવોનું^૨ પણ આમનામાં (કુમાર ભગવાનમાં) નિરૂપણ કરેલું છે. સ્ત્રીઓ દર્શન કરવા યોગ્ય(ભગવાનનાં રૂપ)ની ભાવના કરે અથવા અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલી સ્ત્રીઓ નિર્ભયપણે દર્શન કરે,^૩ તે માટે 'જ્યારે સ્ત્રીઓને દર્શન કરાવવા યોગ્ય કુમારલીલાવાળા થયા' એમ કહેલું છે. આથી એમ જણાવેલું છે, કે તૃણાવર્તના વધ સુધી અથવા ત્યાર પછી જ્યાં સુધી આ ભાવ^૪ થયો ન હતો ત્યાં સુધી (સ્ત્રીઓને) નિરંતર (સદા) (ભગવાનનું) દર્શન થતું ન હતું. દૃષ્ટિથી સ્પર્શથી અને સંબંધથી, એમ ત્રણ પ્રકારે સુખ આપનારી લીલાઓ (અહિં) કહેલી છે. આવા સ્ત્રીઓને દર્શન કરાવવા યોગ્ય લીલાવાળા તેઓ (બે) થયા. 'અન્તર્વ્રજે' એટલે સર્વ સ્ત્રીઓને દર્શન કરવા યોગ્ય સ્થાન વ્રજમાં. તદ્વલાઃ એટલે વ્રજની સ્ત્રીઓ જેઓ બીજે^૫ જવા યોગ્ય નથી. વાછરડાંઓથી આમતેમ ખેંચાતાઓને પકડતી એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. વાછરડાં એટલે ગાયોના પુત્રો^૬ (વાછરડાંઓ). લીલા કરવા માટે ભગવાન કર્મના અંગભૂત દેવતાનો ભાવ ધારણ કરે છે,^૭ અથવા તેમનું અવલંબન કરે છે^૮ (તેમને પકડે છે, તેમના ઉપર આધાર રાખે છે), પરંતુ તે મૂઠો આમ તેમ (ભટકતા), જેમ "ગર્ભના પગને કાપી શિયિવિષ્ટ વિષ્ણુને હામ કરે છે" તે "બીજાઓની શાંતિ" એ ફલ માટે (કરે છે),^૯ તેમ તેમનો પ્રાકૃત

૧. કુમાર સામાન્ય રીતે પાંચ વર્ષનો હોય છે, તેથી આ સમયે ભગવાન પાંચ વર્ષના હતા એવો ભ્રમ ન થાય તે માટે આ કહેલું છે. અઢી વર્ષના ભગવાન થશે ત્યારે તો વૃંદાવન જશે, એમ કહેવામાં આવશે. (લે)

૨. બે સ્ત્રીઓ એક જાતની હોય તેમાં એક વધારે સારી અને બીજી હલકી એવી સરખામણી થઈ શકે. તેથી કામદેવના ભાવો પણ ભગવાનમાં વર્ણવ્યા; પરંતુ તેના સૌંદર્ય વિગેરે ઉત્તમ ભાવો જ ભગવાનમાં વર્ણવ્યા, પણ શંકરે તેને બાળી નાખ્યો, એવા હલકા ભાવો ભગવાનમાં નથી એવો અર્થ છે. (લે)

૩. સ્ત્રીઓ બે પ્રકારની છે. (૧) ભગવાનના (દર્શનનો) અધિકાર જેમને નથી થયો તેવી અને (૨) જેમને તેવો અધિકાર થયો છે તેવી. અત્યારસુધી જેમને તેવો અધિકાર થયો ન હતો તેવી સ્ત્રીઓ નહોંદો વિગેરેના ભયથી ભગવાનનું સદા દર્શન કરી શકતી નહિ, પરંતુ હવેથી તો નહોંદો વિગેરે પણ તેવી (ભગવાનનાં દર્શન કરનારી) થએલી હોવાથી તેઓને પોતાને ધૃષ્ટ(દર્શન)ની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થતી હતી એવો ભાવ છે. (પ્ર)

૪. આ ભાવ એટલે ઊઠેલાપણાનો ભાવ. જ્યાંસુધી ભગવાન ઊઠી ઘર બહાર પધારતા નહિ એટલે યશોદા વિગેરેથી વીંટાએલા રહેતા ત્યાંસુધી અંતર એટલે (યશોદા વિગેરેની) વ્યવધાન (અડચણ) વિના તેમનાં દર્શન થતાં નહિ, પરંતુ યશોદાના ખોળામાં જ તેમનાં દર્શન થતાં. તેથી હવે ભગવાને ઊઠેલાં રૂપથી લીલા કરવા માંડી ત્યારે જ વ્રજની સ્ત્રીઓને દર્શન કરવા યોગ્ય લીલા થઈ એવો અર્થ છે. (લે)

૫. બીજે એટલે વનમાં અથવા એકાંત સ્થલમાં જવાનું બીજા કોઈ કામના બહાનાથી, અથવા કોઈ સખીને મધ્યસ્થ રાખીને જ થઈ શકે, પણ આ (વ્રજની સ્ત્રીઓ) ગાયોના કામમાં જ પરેવાએલી રહેતી તેથી બીજું કોઈ કામ નહિ હોવાથી તેમજ અંતરની કોઈ સખીઓ નહિ હોવાથી વન અથવા એકાંત સ્થલમાં જઈ શકે તેવી ન હતી એવો અર્થ છે. (લે)

૬. ગાયના પુત્રો એટલે મૂઠ. તેથી ભગવાન પકડે ત્યારે પણ ઉભા રહેતા નહિ એવો અર્થ છે. (લે)

૭. ભગવાન વાછરડાનું પૂંછડું પકડે છે તેનું અહિં તાત્પર્ય કહેલું છે. લીલા કરવા માટે ભગવાન

અને વૈકૃત (હલકા) સાથે સંબંધ કરાવે છે. આ પણ વાછરડાઓ? છે જેમનું પૂંછડું ભગવાને જોરથી પકડેલું છે. એ(વાછરડાઓ)નું અથવા એકનું (પૂંછડું) જોરથી પકડેલું હોવાથી તેઓ દોડી શકતા નથી. (ભગવાન એવાં) દર્શન કરાવવા જ (પૂંછડું પકડે છે). તેથી (તેમનાં) ભોલપણનો ભાવ (જણાય છે). તેથી (માત્ર દેખાવ માટે જ તેમ કરતા હોવાથી) અહિં (આ લીલા કરતાં) સ્ખલન થતું નથી (પડતા નથી).

ભગવાન પોતે અને (બલભદ્રમાં) આવેશથી ક્રીડા કરે છે, એમ કહેવા ‘અંને’ શબ્દ યોજેલો છે. ખેંચવું એટલે ધીરે ધીરે ખેંચવું. ભગવાન પણ વાછરડાને ખેંચે છે અને વાછરડાઓ પણ ભગવાનને ખેંચે છે. તેથી વાછરડો પણ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જઈ શકતો નથી, તેથી ‘આમ તેમ ખેંચાણ’ (થાય છે). (પૂંછડાંથી) પકડેલો વાછરડો નાસી જાય, ત્યારે પણ ફરી (ભગવાન) ખીજાને પકડતા એમ જણાવવા, ‘વાછરડાઓને’ એમ બહુવચન યોજેલું છે. એ પ્રમાણે (વજની સ્ત્રીઓ) ભગવાનની પરાધીન ગતિ જોઈને, તે જોતી જ રહી. ઉપનિષદોની પેઠે અહિં જ (આ લીલામાં જ) તાત્પર્યવાળી (ગરકાવ થએલી) તેઓ ઉભી રહી, પરંતુ (ભગવાન) અન્યને (વાછરડાને) અધીન હોવાથી (તે) અન્યથા (જૂઠા પ્રકારના, સ્વતંત્ર) છે એમ જાણ્યું નહિ.

એ પ્રમાણે (પોતાના અંતઃકરણ પાસે) કર્મનો ત્યાગ કરાવીને, આશ્રમનો પરિત્યાગ

અંશથી કર્મના અંગભૂત થાય છે. ‘યજ્ઞ વિષ્ણુ છે, પશુઓ શિપિ છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે પશુસ્વામી કાર્ધ કર્મના અંગભૂત દેવતા કર્મના અંગ બને છે, અને કર્મના અંગભૂત મૂઢ પુરુષો આમતેમ એટલે આ ફલ કે ખીજનું ફલ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રાકૃત અથવા વિકૃત કર્મમાં તે દેવતાને યોજે છે. (ગર્ભના દૃષ્ટાંતથી) આનું ઉદાહરણ આપે છે. જ્યારે યજ્ઞમાં મારવા માટે આણેલા પ્રાણીમાં ગર્ભ જણાય ત્યારે ગર્ભના જમણા આગલા પગને છેદી શિપિવિષ્ટ વિષ્ણુને તેનો હોમ કરે છે, તે ખીજની (ખીજઓની) શાંતિમાટે કરે છે એમ તેનું ફલ કહેલું છે. તે પ્રમાણે “ફલ આમનાથી(ભગવાનથી) પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તે જ યોગ્ય છે” એ બ્રહ્મસૂત્ર ૩.૨.૩૮ પ્રમાણે ફલનું દાન કરતાં ભગવાન કર્મના અંગભૂત દેવતા બને છે, અથવા કર્મના અંગભૂત દ્રવ્ય વિગેરેનું અવલંબન કરે છે, અને (કર્મ)મૂઢોને પ્રાકૃત અથવા વિકૃત ફલ આપે છે, પરંતુ પોતાના સ્વરૂપથી ફલદાન કરતા નથી એમ જણાવેલું છે. (પ્ર)

ઘેટીનો હોમ કરવારૂપ કર્મનું અંગ ગર્ભનો હોમ છે. તેમાં ભગવાન પોતે કર્મના (અંગભૂત) દેવતા થાય છે એવો અર્થ છે. એ કર્મનું અવલંબન કરવું એટલે તેના અંગભૂત થવું એવો અર્થ છે. દેવતા પણ કર્મનું અંગ છે. કર્મજડ મૂઢ પુરુષો જાણતા નથી કે ભગવાન લીલામાટે જ આવા હલકા ભાવનું ધારણ કરે છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો તે સર્વના અધિપતિ છે, અને તેથી પ્રાકૃત નિત્યકર્મમાં અથવા વિકૃત કામ્યકર્મમાં ભગવાનને યોજે છે, પણ પોતે ભગવાનનો સંબંધ કરતા નથી; એટલે સાક્ષાત્ ભગવાનની સેવા કરતા નથી. જેમ ઘેટીને (હોમ માટે) મારવામાં આવે ત્યારે કાર્ધવાર તેનામાં ગર્ભ હોય છે તેનો અહિં જણાવ્યા પ્રમાણે હોમ કરવામાં આવે છે. જે વિષ્ણુ શિપિવિષ્ટ માટે હોમ કરવામાં આવે છે, તે (ચોથી વિભક્તિમાં યોજેલ હોવાથી) તેમાં દેવતા છે. તેમજ આ પણ વાછરડાઓ છે. તેથી ભગવાન લીલામાટે એમ કરે છે (પૂંછડું પકડે છે) એ જાણતા નથી, પણ તેમને પ્રાકૃત (પુરુષ) જાણી તેમના સંબંધવાળા (તેમણે પકડેલ પૂંછડાવાળા) રહેતા નથી, તેથી (આમતેમ) ખેંચતાણ થાય છે એવો અર્થ છે. (લે)

૧. વાછરડાઓ છે તેથી ભગવાન લીલામાટે પૂંછડું પકડે છે એવા જ્ઞાન વિનાના છે. (લે)

કર્તા વિના પોતાના (પુરુષાર્થ) માટે (ભગવાનને) પકડવાનું સંભવતું નથી તેથી, બિલાડાંએ વિગેરે પણ જેમાં ધમસાણ મચાવતાં હોય તેવા ઘરનો ત્યાગ કરીને,^૧ તેની દરકાર કર્યા વિના (ભગવાનને) પકડતી. અમે (વ્રજસ્ત્રીઓ) (ભગવાનને) પકડી રાખીએ ત્યારે આવી રીતે આમતેમ ઝેંચાણ થતું નથી, તેમજ પડવાની સંભાવના (સંભવ) રહેતી નથી એમ (જણાવવા), ‘હસતી’ પદ યોજેલું છે. જે (સ્ત્રીઓ) જ્ઞાનને પરાયણ હતી (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતી હતી) તેઓ જોતી,^૨ જેઓ વિરક્ત (વૈરાગ્યવાળી) હતી તેઓ ઘર તજતી,^૩ અને જેઓ ફલની ઇચ્છાવાળી હતી તેઓ હસતી,^૪ એમ ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓ (ભગવાનને) પકડતી એમ કહેલું છે. (ભગવાનને) પકડ્યા પછીનો વિનિયોગ^૫ (કરવાનું કાર્ય) તો પ્રથમ જ કહેલો છે. (બધી સ્ત્રીઓ) ભેગી થઈ પકડતી ત્યારે તો (તેઓ) પોતે પણ ગમે તે સ્થલે લઈ જાય એ સંભવે છે. ‘ઘર તજી’ શબ્દથી (ઘર સિવાય) બીજે પણ લઈ જતી (એમ સૂચવેલું છે). ‘હસતી’ એ શબ્દ પણ એમ જ (સૂચવે છે). વધારે કહેવાનું શું પ્રયોજન ? સર્વ રીતે (ભગવાનને) પકડતી. બધીય સ્ત્રીઓ જે પ્રમાણે પકડી શકે તેવા ભગવાન (થતા). આ ગાયનું પૂંછડું પકડવાની પરાધીન લીલાનું નિરૂપણ કર્યું. (૨૫)

પોતાની મેળે ગતિ કરવાની અનેક પ્રકારની લીલા નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

શૃંગ્યપ્રિદંદ્ર્યસિજલદ્વિજકણ્ડકેભ્યઃ ક્રીડાપરાવતિચલૌ સ્વસુતૌ નિષેદુમ્ ॥

ગૃહ્યાણિ કર્તુમપિ યત્ર ન તજ્જનન્યૌ શોકાત આપતુરલં મનસો નવસ્થામ્ ॥૨૬॥

શીંગડાવાળાં પ્રાણીઓ, અગ્નિ, દાંતવાળાં પ્રાણીઓ, અસિ, જલ, પક્ષીઓ તથા કાંટાઓમાંથી રમતીઆળ, બહુ ચપલ પોતાના પુત્રોને રોકવામાટે જ્યારે તેમની માતાઓ ઘરનાં જરૂરી કામો પણ કરી શકતી ન હતી ત્યારે મનમાં ઘણી ચિંતા પામતી હતી. ૨૬.

ગોપીઓ તો પોતાપણના ભાવના^૧ દોષ વિનાની હતી, અને અલૌકિકભાવથી^૭

૧. અહિં સૂચવેલો આનુષંગિક (ગર્ભિત) અર્થ પણ કહેલો છે. (ટિ) આ મર્યાદામાર્ગને અનુસરતો અર્થ હોવાથી તેને આનુષંગિક અર્થ કહેલ છે. (પ્ર)

૨. ત્રણ પ્રકારની વ્રજસ્ત્રીઓ કહી તે પૈકી, પહેલા પ્રકારની સ્ત્રીઓ કૌતુક માનીને (ભગવાનની) વાહરડાનું પૂંછડું પકડીને જે ગતિ થતી તે જોવામાં જ તત્પર રહી, તે જ્ઞાનને પરાયણ હતી. (ટિ)

૩. પ્રિયનું દર્શન, કટાક્ષ, સ્પર્શ વિગેરે રસમાં જેમનું મન ચોંટેલ છે તેવી (ખીજા પ્રકારની) સ્ત્રીઓને ખીજે (ઘરમાં) રાગ (પ્રેમ) ન હોય એ સ્પષ્ટ જ છે. (ટિ) [હસતી હતી. (ટિ)

૪. ત્રીજા પ્રકારની સ્ત્રીઓ તો પ્રિય એકલા (યશોદા વિગેરે વિના) પ્રાપ્ત થયા, તેથી સંતોષથી

૫. ઉપર જણાવેલ સ્ત્રીઓના ત્રણ પ્રકારો કહ્યા, તેથી તેમનો વિનિયોગ કહેવાઈ ગયો એવો અર્થ છે. અથવા તેઓને ‘અંગના’ કહેલો છે, એટલે ‘અંગ નયન્તિ’ અંગને લઈ જાય તે ‘અંગના’, અથવા ‘અંગે નયન્તિ’ અંગમાં લઈ જાય તે ‘અંગના’ એવી વ્યુત્પત્તિથી વિનિયોગ કહેવાઈ ગયો. (ટિ)

૬. પોતાપણનો ભાવ એટલે ઘર સંબંધી (સંસાર સંબંધી) પોતાપણનો ભાવ. (પ્ર) માતાઓ ભગવાનમાં પોતાના હોવાપણું જાણે છે તે પોતાપણનો ભાવ. તેઓ ભગવાન સ્વામી છે એમ જાણતી નથી, એટલે સર્વાત્મભાવના વિચારથી આ પોતાપણનો ભાવ એ દોષ છે. (લે)

૭. સૂક્ષ્મરૂપથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી, તેનાથી જ અડચણ (વિદ્ધ) દૂર થતાં (ભગવાન) પોતાના

પણ વશ થએલી હતી. વિચાર વિનાની^૧ હોવાથી રસથી પણ (વશ થએલી), તરુણ-પણાને લીધે^૨ કૌતુકથી પણ (વશ થએલી) અને બીજા માટે^૩ પણ (વશ થએલી) જણાવેલી છે. તેઓને તરત જ પ્રપંચને વિસારી ભગવાનમાં આસક્ત થએલી વર્ણવેલી છે. યશોદા અને શેહિણી તે તેમનાથી ઉલટા જ (પ્રકારનાં) હતાં, તેથી તે બંને એ બંને (પોતાપણના ભાવના દોષનો અભાવ, અને અલૌકિક ભાવ) પ્રાપ્ત થાય, તે માટે (પોતાના) છ ગુણોથી અને (પોતાના) સ્વરૂપથી (એમ) સાત પ્રકારે ભગવાને લીલા કરી.

इष्टस्य दुष्टसम्बन्धे शिष्टः पुष्टिं विमुञ्चति । नान्यथेति हरिः प्रीतः सत्यः क्रूरगतोऽभवत् ॥ का. ૧૩૩ ॥
 ઇષ્ટનો^૪ દુષ્ટની સાથે સંબંધ થાય ત્યારે શિષ્ટ^૫ (જેને તે ઇષ્ટ હોય તે) (પોતાના) પોષણનો ત્યાગ કરે છે, તેમ ન થાય તો^૬ (ત્યાગ) કરતા નથી, તેથી સત્યરૂપ હરિ પ્રસન્ન થઈ કૂંર પાસે ગયા.^૭ કા. ૧૩૩.

शृंगिणो दंष्ट्रिणश्चैव पक्षिणश्च विघातकाः । चेतनास्त्रिविधा एव ततोऽन्ये तु चतुर्विधाः ॥ का. ૧૪૧ ॥
 શીંગડાંવાળાં પ્રાણીઓ, દાંતવાળાં પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ એ ત્રણ પ્રકારનાં ચેતન (જીવો) જ ભારનારાં છે. તેનાથી બીજાં (અચેતન) તો ચાર પ્રકારનાં (ભારનારાં) છે. કા. ૧૪૧.

ઇષ્ટરૂપનો આવિર્ભાવ કરે છે' એ કારિકામાં કહેલો, લોકથી ન જણાય તેવો ભાવ એ અલૌકિકભાવ એવો અર્થ છે. ગયા શ્લોકનાં ટિપ્પણીમાં 'અંગના' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહેલી છે, તે ઉપર 'સ્વસ્વભાવઃ' 'પોતાપણના ભાવથી' જણાવેલી છે. ગોપીઓ ભગવાનને સ્વામી જાણતી હતી, તેથી ભગવાન માટે પોતાના અંગોને લઈ જતી હતી. વળી અંગનાનો અર્થ શ્રીસુબોધિનીમાં એ જ શ્લોકમાં 'તરુણીઓ' કહેલો છે. તે અર્થ અહિં 'અલૌકિકભાવ'થી કહેલો છે. તરુણીઓ હોવાથી અલૌકિક ભાવથી તેઓ વશ થાય છે એવો અર્થ છે. (લે)

૧. ગયા શ્લોકમાં 'ધર તજેલી' પદથી 'રસવાળી' ગોપીઓ કહી છે, તે અહિં 'વિચારવિનાની' પદથી કહેલી છે. જેમણે ધર તજેલું છે તેમને ધરસંબંધી વિચાર નહિ હોવાથી રસથી પણ વશ થએલી છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨. ગયા શ્લોકમાં 'જોતી' કૌતુકવાળી ગોપીઓ કહી તેમને અહિં તરુણપણાવાળી કહેલી છે. (લે)

૩. બીજા માટે એટલે કામના ફલ માટે. ગયા શ્લોકમાં કામવાળી 'હસતી' ગોપીઓ કહી, તે અહિં જણાવેલી છે. આ બધીને જણાવતાં 'અપિ' 'ચ' 'પણ' 'અને' શબ્દ યોજેલ છે, તે એ એક પ્રકારની ગોપીઓમાં બીજાઓનો પણ સમાવેશ થતો એમ જણાવે છે. (લે)

૪. ઇષ્ટ એટલે પોતાને પ્રિય હોય તે. (અહિં માતાઓના પ્રિય ભગવાન) (કા)

૫. શિષ્ટ એટલે આકીર્ણ. (૧) ઇષ્ટ એટલે પ્રિય, અને (૨) જેમને તે પ્રિય છે તે. એ બેમાંથી ઇષ્ટ પ્રથમ કહ્યા, તેથી આકીર્ણ શિષ્ટ એટલે જેમને ભગવાન પ્રિય છે તે માતાઓ. (કા)

૬. 'તેમ ન થાય તો' એટલે ઇષ્ટને ઇષ્ટનો સંબંધ ન થાય અને ઉત્તમનો જ સંબંધ થાય તો. (કા)

* ભગવાનને જે શીંગડાંવાળાં પ્રાણીઓ વિગેરે ઉપદ્રવ કરનાર દુષ્ટનો સંબંધ ન થાય તો માતાઓ ભોજન વિગેરે પોતાના પોષણના કાર્યનો ત્યાગ કરે નહિ, (પણ પોષણ વિગેરે ધરના કાર્યમાં મગ્યાં રહે.) બીજા કોઈ પ્રકારે અથવા બીજા કોઈ કારણથી તેઓ પોતાના પોષણ વિગેરે કાર્યનો ત્યાગ ન કરે. તેથી સત્યરૂપ ભગવાન પ્રસન્ન થઈ તેવા ભક્તોનો નિરોધ કરવા માટે શીંગડાંવાળાં પ્રાણીઓ વિગેરે ઉપદ્રવ કરનારાંઓ પાસે ગયા, એવો આ કારિકાનો અર્થ છે. [મર્યાદાની દરકાર રાખતા નથી. (લે)]

૭. આ કારિકાથી એમ કહેલું છે કે ભક્તોનો નિરોધ કરવા માટે ભગવાન પોતાના સ્વરૂપની

કૃત્રિમાઃ સહજાસ્તેપિ સ્વજ્ઞાન્નિજલકણ્ટકાઃ ॥કા.૧૫॥

તેઓ પણુ ખર્જ (તલવાર), અગ્નિ, જલ અને કાંટાઓ, એમ બનાવટી^૧ અને કુદરતી^૨ હોય છે. કા. ૧૫.

શીંગડાવાળાં પ્રાણીઓ એટલે ગાયો. અગ્નિ^૩ ધૂમાડા માટે (ધૂમાડો ઉત્પન્ન કરવા માટે) અથવા પરસેવો લાવવા કરેલો. દાંતવાળાં પ્રાણીઓ એટલે માંકડાંઓ. અસિ એટલે તલવાર વિગેરે સાધનો (પ્રાણુ હરવાનાં સાધનો). જલ દૂવામાં અથવા (મોટા) ખાડાઓમાં રહેલું અથવા કલશો વિગેરે પાડી નાખે^૪ તેમાં રહેલું. પક્ષીઓ એટલે પાંખવાળા પોપટ વિગેરે. કાંટાઓ એટલે કાંટાઓ કાપીને ચારે તરફ વાડના આકારમાં ગોઠવેલા.^૪ આ બધામાંથી (ભગવાનને) રોકવાનું વચનથી બને નહિ, કારણ કે (ભગવાન) આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલનાર હોવા છતાં ચંચલ હતા. ખરી રીતે તો તે એવી આજ્ઞા કરવાની પ્રેરણા પણુ કરતા નહિ (એટલે આ સાત પદાર્થોથી દૂર રહેવાની આજ્ઞા કરી શકાતી જ નહિ). (ભગવાન આ પદાર્થોના સંબંધમાં આવ્યાથી તેમને) ઉપદ્રવ થયાનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે આજ્ઞા કરીને (સમજાવીને) રોકવામાં આવતા; પરંતુ તેમ કરવું યોગ્ય ન હતું, એમ “રમતીઆળ” શબ્દથી કહે છે. ‘ક્રીડા’ રમત જ જે બે બાલકોને પરા એટલે ઉત્તમ અથવા નિયમમાં રાખનારી (હતી) તેવા ક્રીડાપરો એટલે રમતીઆળ (તે બે હતા).

‘ત્યારે રમતનાં સાધનો સારા સ્થલમાં (એકઠાં) કરી તેમને દેવાં બેઠાં’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘અતિચલો’ શબ્દ યોજેલો છે. તે (બે) બહુ ચપલ હતા (એટલે એક ઠેકાણે બેસી રહે તેવા ન હતા). ‘ત્યારે બીજા કોઈને તેમની સંભાળ રાખવા રાખવો’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘સ્વસુતૌ’ ‘પોતાના પુત્રો’ પદ યોજેલ છે. પોતે જ તેમને જન્મ આપેલો છે, તેથી તેમને માટે દુઃખ સહન કરેલું હોવાથી અને (તેમને માટે) ઘણો પ્રેમ હોવાથી બીજા કોઈને (તે કામ માટે) રોકતાં ન હતાં.

(એમને ઉપર જણાવેલ પદાર્થોથી) રોકવાનું તો ક્રિયાથી જ (ક્રિયા અથવા કામ કરીને જ) કરવું બેઠાં, કારણ કે તેમને (એ) જૂદી જૂદી જગ્યાએથી લાવીને સારા સ્થાનમાં મૂકવા (રાખવા) બેઠાં. દરેક ક્ષણે એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો ઘરનું કામ એટલે તેમનાં પણ ભોજન સ્નાન વિગેરે સાધનારૂં કામ થઈ શકે નહિ. આ અર્થ ‘ઘરનાં જરૂરી કામો પણુ કરી (શકતાં ન હતાં)’ શબ્દોથી કહે છે. ‘ગૃહ્યાણિ’ એટલે ઘરમાં અવશ્ય કરવાનાં કામો. લોકમાં નિષ્ઠા (શ્રદ્ધા અથવા રમ્યા પમ્યા રહેલું તે) અને ભગવાનમાં નિષ્ઠા એ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. (માતાઓની આ સમયે લોકમાં

૧. અગ્નિ અને કાંટા કૃત્રિમ (બનાવટી) છે. અને ખર્જ અને જલ કુદરતી છે. (લે)

૨. અગ્નિ કૃત્રિમ છે, એમ જણાવવા આ કહેલું છે. ધૂમાડો કરવામાં આવે ત્યારે મચ્છરા વિગેરે ગાયો પાસે આવે (રહે) નહિ તે માટે, અથવા દૂધ ગરમ કરવા માટે અગ્નિ કરવામાં આવે છે. (લે) ગાયો દોહવાના વાસણની ગંધ દૂર કરવા માટે સ્વેદ (પરસેવો, તાપ) કરવા માટે અગ્નિ કરવામાં આવે છે. (પ્ર)

૩. બાલક બાલપણને લીધે કળશા ઉપર કળશા ચઢાવે ત્યારે કોઈ બંધો પડી જાય એવો અર્થ છે. કલશામાંનું જલ ખરાબ હોય તેથી તેને પાડી નાખે. (પ્ર)

૪. કાંટાઓ કૃત્રિમ છે, એમ જણાવવા આ કહેલું છે. (લે)

અને ભગવાનમાં) આસક્તિ સરખી જ હતી, કારણ કે આ મધ્યલીલા જ હતી (નિરોધ હજી થતો જ હતો). પાંચમી^૧ લીલા અને તેને માટે સર્વનો ત્યાગ તો હવે પછી કહેશે. [(૧) બાલકોને કૂર પ્રાણી અથવા પદાર્થોથી રોકવાનું અને (૨) ઘરનાં જરૂરી કામ કરવાનું] ખંને (કાર્યો) (માતાઓને) સરખાં હતાં, એમ જણાવવા 'અપિ' 'પણ' શબ્દ યોજેલો છે. જ્યારે (ઘરનાં જરૂરી કામો) કરી શકતાં ન હતાં ત્યારે તેઓ મનની અનવસ્થા એટલે વ્યગ્રપણું અથવા ચિંતા પામતાં (તેમને ચિંતા થતી). 'તેમની માતાઓ' શબ્દથી તેમની સાથે^૨ (તેમને સાથે રાખી) ક્રિયાનો (ઘરનાં કામ કરવાનો) નિષેધ કહેલો છે^૩ એમ જણાવેલું છે. એક ક્ષણ પણ કોઈ સ્થળે તેઓના મનની સ્થિરતા રહેતી ન હતી એવો અર્થ છે. (૨૬)

એ પ્રમાણે માતાઓના નિરોધમાટે બહુ પ્રકારની લીલા કહી, ભૂમિની મર્દન(દબાવા)-ની પીડા મટે તે માટે સ્વતંત્ર રીતે^૪ રહેલા ભગવાને^૫ (પોતાના) ચરણોથી જાણે (ભૂમિની) ચંપી કરતા હોય તેવો (પોતાની) ગતિનો વિલાસ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

કાલેનાલ્પેન રાજર્ષે રામઃ કૃષ્ણશ્ચ ગોવ્રજે ॥

અવૃષ્ટજાનુભિઃ પદ્મિર્વિચક્રમતુરજ્જસા ॥૨૭॥

હે રાજર્ષિ! થોડા સમયમાં રામ અને કૃષ્ણ ગાયોના વ્રજ (નેસડામાં) ઢીંચણો ઘસરડયા વિના ચરણોથી રહેલાઈથી સારી રીતે ચાલવા લાગ્યા. ૨૭. જે (પ્રયોજન) માટે આ કાર્ય કરવાનું હતું તે પ્રયોજન અદ્ય હતું, તેથી થોડા જ સમયમાં ગાયોના નેસડામાં ચરણોથી ચાલવા લાગ્યા. 'અજ્જસા' એટલે રહેલાઈથી જ (ચાલવા લાગ્યા), એટલે ખીજનો આધાર લેવાની જરૂર ન હતી. કાલ ગતિરૂપ^૫ છે, તેથી કીડામાં જેમ તે કરણ (સાધન) થયો હતો તેમ અહિં પણ તે કરણ થયો. અદ્ય કાલ કોમલ^૬ હોવાથી, અને કોમલ ચરણોના સ્પર્શથી ભૂમિનો ખેદ મટી જાય તેથી

૧. જન્મપ્રકરણ પહેલું, પછી તામસપ્રકરણનું ચોથું તામસકલપ્રકરણ. જન્મપ્રકરણ પહેલું ગણતાં આ પાંચમું થાય, તેથી તેમાં કહેલી લીલા તે પાંચમી લીલા. (ટિ)

૨. રસોઈ કરતાં ધૂમાડો તથા તાપ લાગે, સ્નાન કરતાં (બાલકો પાસે રાખતાં) અયોગ્યતા થાય. તેથી તેમને સાથે રાખી ઘરકામ કરવું નહિ એમ જણાવેલું છે. અથવા ભગવાનની ક્રિયાને કોઈ રોકી શકતું નથી, પરંતુ ભગવાને જ જેમ યશોદા તથા શહિણીને માતા બનાવ્યાં તેમ તેમને પોતાની ક્રિયા રોકનાર પણ કર્યો. તેથી ભગવાને પોતાની ક્રિયા રોકવાનો જે કાલ કર્યો તે કાલમાં પોતે જ (ક્રિયાનો) નિરોધ કર્યો (અટકાવી). (વ્ર) (યશોદા અને શહિણી) માતાઓ હોવાથી તેઓ શોંગડાવાળાં પ્રાણીઓ વિગેરે સાથેની (ભગવાનની) ક્રિયાનો નિષેધ કરે છે (અટકાવે છે) એવો અર્થ છે. (લે)

ભાષાંતરમાં પ્રકાશમાં જણાવેલ પહેલો અર્થ લીધેલો છે.

૩. સ્વતંત્ર રીતે એટલે એકલા, ખીજ કાઢના આશ્રય વિના. (લે)

૪. ભગવાને એટલે રામ તથા શ્રીકૃષ્ણ. મૂલ(શ્લોક)માં 'રામ અને કૃષ્ણ' લખેલ છે, તેથી અહિં પણ 'સ્વતંત્ર રીતે રહેલા ભગવાન' એમ એકવચન યોજેલું છે. (લે)

૫. 'ગત્યાત્મક' એટલે ગતિ: ગતિ આત્મનિ આત્મામાં છે જેના તેવો કાલ છે. પાછળ શ્લોક ૨૨ના આભાસમાં આનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. ત્યાં જેમ ભગવાનના વિહારનું કરણ કાલ હતો તેમ અહિં ભગવાનના ચાલવામાં પણ તે કરણ (સાધન) થયેલો છે એવો અર્થ છે. (લે)

૬. કોમલ એટલે 'કોમલ ગતિનો આધાર' એવો અર્થ છે. ચરણો કોમલ હોય તો જ ગતિ

કાલને 'અલ્પ' કહેલો છે. (પરીક્ષિતને) આગળ જે ચચિત્ર કહેવાનું છે તેનું શ્રવણ કરવાનો અધિકાર^૧ છે એમ જણાવવા, અને (તેને) નિરોધનું અનુસંધાન^૨ રહે તે માટે તેનું અહિં 'હે રાજર્ષિ !' એમ બંને (રાજા અને ઋષિ) ધર્મોથી સંબોધન કરેલું છે. અંદર રહેલા સ્વપથી રમણ ઉપબવવાનું સામર્થ્ય^૩ (પ્રકટ) થાય તે માટે, અને બહાર (રહેલા) પરમાનંદ સ્વપથી ભૂમિને સુખનું દાન^૪ થાય તે માટે, 'રામ અને કૃષ્ણ' એમ નામ આપેલાં છે. (તેઓ) બંને સ્વતંત્રતાથી તે પ્રમાણે કરી શકે તેમ છે, એમ જણાવવા તેમનાં નામો જૂદાં જૂદાં આપેલાં છે. બંને ભેગા થઈને પણ (તેમ કરે છે, એમ જણાવવા) 'ચ' 'અને' શબ્દ (યોજેલો) છે, કારણ કે તેઓનો વિનિયોગ (તેઓનું કાર્ય) વિષયને અંદર લઈ જવામાં^૫ અને મનને બહાર લાવવામાં^૬ (થાય) છે. 'ગાયોના નેસડામાં' શબ્દથી ત્યાં (ગાયોની) ખરીઓના વાગવાથી થતા ડુઃખનું સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણ કરેલું છે, ઠીંચણો ઘસવાથી જ દૈત્યોનો વધ થઈ જવાથી, હવે પછી (ભગવાને) કરવાનું કાર્ય વ્યર્થ થાય તેથી 'ચરણોથી' શબ્દ યોજેલો છે. (દૈત્યોના વધનું કાર્ય પૂરું થઈ ન જાય તે માટે ચરણોથી ચાલવા લાગ્યા, અને ઠીંચણો ઘસવાનું બંધ કર્યું). અનેક રીતે ચરણો (ભૂમિપર) રાખીને સારી રીતે ચાલવા લાગ્યા. છંદમાં (કાવ્યમાં) ત્રણે પ્રકારના ભૂતકાળ* (ગમે તે એકના અર્થમાં આવે છે) એવી સ્મૃતિ હોવાથી ભગવાનની ક્રિયા પૂરી થઈ ગઈ છે, એમ કોઈ રીતે જાણવું નહિ. (૨૭)

કામલ થાય. તેથી ગતિના કામલપણથી ચરણોનું કામલપણ સૂચવેલું છે, એટલે કામલ ચરણોથી ભૂમિનું ડુઃખ મટાડવા જાણે તેની ચંપી કરતા હોય એવી લીલા સૂચવેલી છે એવો ભાવ છે. (લે)

૧. પરીક્ષિત રાજા હોવાથી નિપુણ છે એમ જણાવેલું છે, તેથી મહારાજની લીલારૂપ ચરિત્રનું શ્રવણ કરવાનો તેને અધિકાર છે; વળી તે ઋષિ હોવાથી ૧૦-૭-૨માં તેણે પોતે પૂછેલ સર્વના નિરોધ સંબંધી પ્રશ્નનું તેને અનુસંધાન રહે, તેથી તેને 'રાજર્ષિ' (રાજા+ઋષિ) એવું સંબોધન કરેલું છે. (પ્ર)

૨. રામ (બલભદ્ર) યોગીઓએ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, તેથી અંદર (હૃદયમાં) રહેલા રૂપથી રમણ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. (પ્ર) રમણ કરાવે તે રામ. તેથી પોતામાં રહેલ રમણ કરાવવાનું સામર્થ્ય તેઓમાં ઉત્પન્ન કરે તે માટે એટલે હવેથી તેમને રમણ કરાવે તે માટે (તેમનું નામ મૂકેલું છે). (લે) 'યોગીઓ અનંતમાં રમણ કરે છે' શ્રુતિ પ્રમાણે, રામ યોગીઓએ ધ્યાન કરવાયોગ્ય હોઈ અંદર રહેલું રૂપ છે. (યો)

૩. ભગવાન ભક્તોને અનુકૂલ રહીને રમણ કરાવે છે, તેથી બહાર(પધારેલા)રૂપથી ભૂમિને સુખ આપે એ યોગ્ય છે. એવો અર્થ છે. (પ્ર) "'કૃષ્' સત્તાવાચક છે" શ્રુતિ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પરમાનંદરૂપ છે તેથી. (યો)

૪. રામ (યોગીઓએ) ધ્યાન કરવા યોગ્ય હોવાથી, બહાર રહેલા વિષયને અંદર (હૃદયમાં અથવા શરીરમાં) લઈ જાય છે. (પ્ર+યો) એટલે લૌકિકનો ત્યાગ કરાવી અલૌકિક પ્રાપ્ત કરાવે છે. (પ્ર)

૫. ભગવાન તેઓનો ભોગ કરવા તેમના મનનું આકર્ષણ કરી તેની મારફત સર્વને બહાર લાવે છે (ખેંચે છે) એવો અર્થ છે. તેથી જ 'હરિનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી' એ વચન યોગ્ય થાય છે. (પ્ર) શ્રીકૃષ્ણ પરમાનંદરૂપ હોઈ, જે પોતાનું રૂપ જૂએ તેમને ઘણાં સૌંદર્યથી વશ કરતાં તેમનું મન બહાર એટલે પોતાના સ્વરૂપમાં લાવે છે એવો ભાવાર્થ છે. (યો)

* સંસ્કૃતમાં ત્રણ ભૂતકાળ છે. (૧) લઙ્ ભૂતતન ભૂતકાળ. Imperfect. આ કાલનો આજે નહિ, પરંતુ પહેલાં કરેલી ક્રિયા જણાવવામાં ઉપયોગ થાય છે. (૨) લિટ્ પરોક્ષ ભૂતકાળ. Perfect. પહેલાં થઈ ગયેલી ક્રિયા જે બોલનારે જોઈ ન હોય તે દર્શાવવા આ કાળનો ઉપયોગ થાય છે.

એ પ્રમાણે રાજસી લીલા^૧ કરીને, બીજી લીલા કરી, એમ આ શ્લોકમાં^૨ શ્લોક ત્રણથી કહે છે:-

તતસ્તુ મગવાન્ કૃષ્ણો વયસ્યૈર્વ્રજવાલકૈઃ ॥

સહરામો વ્રજસ્ત્રીણાં ચિક્રીડે જનયન્ મુદમ્ ॥ ૨૮ ॥

પછી તો રામસહિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વ્રજની સ્ત્રીઓને આનંદ ઉત્પન્ન કરતાં (પોતાના) વયસ્યો વ્રજના બાલકો સાથે ક્રીડા કરવા લાગ્યા. ૨૮.

રાજસતામસી અને તામસતામસી^૩ પોતે કહેવી ઉચિત નથી, એમ માનીને (શુકદેવ) બીજાના^૪ મુખથી તે(લીલાઓ)નું નિરૂપણ કરાવવા વચમાં બીજું (વધારાનું) વાક્ય (શ્લોક ૨૮અ) કહે છે; એટલે (તામસીલીલાનું) ચાર શ્લોકોથી નિરૂપણ થાય છે.

એ પ્રમાણે ભૂમિનો કલેશ (દુઃખ) દૂર કર્યા પછી, કલેશવિનાની ભૂમિ ઉપર પોતાના અંશરૂપ^૫ બાલકો સાથે (ભગવાને) મહારાજની લીલા કરી એમ આ શ્લોકમાં કહે છે. 'તુ' 'તો' શબ્દ પહેલાંની લીલાને છૂટી પાડવા (પહેલાંની લીલાથી આ નૂદા પ્રકારની છે એમ જણાવવા) યોગ્ય છે. અહિંથી પછી (હવે) પરતંત્રલીલા (ભગવાન) કરતા નથી. સ્વતંત્રપણે (લીલા કરવાનું) સામર્થ્ય 'ભગવાન' શબ્દથી કહેલું છે. સ્વતંત્રતામાં (સ્વતંત્રપણે લીલા કરવામાં) આવેશવાળા (બલભદ્ર) દુર્બલ છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ જ (ક્રીડા કરતા હતા એમ) કહેલા છે. રામ તો માત્ર તેમની સાથે રહેનાર જ (કહેલા છે). ભગવાનના સેવકે-એક જ કાલે-(ભગવાનના) બાલક મિત્રોને ગ્રહણ કરેલા, તેથી તેઓની સાથે (ભગવાન) ક્રીડા (કરતા હતા) એમ જણાવવા, 'વયસ્યૈઃ' 'વયસ્યો' પદ યોગ્ય છે. જેઓનું વય સમાન છે તે વયસ્યો. તેઓનો દેશ પણ એક જ હતો, એમ જણાવવા 'વ્રજના બાલકો'

(૩) લુઙ્ અઘતન ભૂતકાળ. (Aorist) સમયનું અનુસંધાન રાખ્યા વિના, ભૂતકાળમાં થએલ ક્રિયા દર્શાવવા આ કાલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જ્યારે ક્રિયા હમણાં જ થઈ છે અને હજી લગભગ ચાલુ છે એવો અર્થ દર્શાવવો હોય ત્યારે આ કાલનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અહિં 'વિચક્તમત્તુઃ' એમ લિટ્(Perfect)નું રૂપ યોગ્ય છે. તેનો અર્થ ધણા સમય પહેલાં મોલનારે જોયેલ નહિ એ પ્રમાણે ક્રિયા થઈ ગઈ એવો થાય, પરંતુ કાવ્યમાં આ ત્રણે કાલો ગમે તે કાલના અર્થમાં યોગ્ય એટલે આ લિટ્નું રૂપ લુઙ્ના અર્થમાં યોગ્યએલું છે એટલે ભગવાનની ચાલવાની ક્રિયા લગભગ હજી ચાલુ છે એવો અર્થ થાય છે. તેથી 'ભગવાનની ક્રિયા પૂરી થઈ ગઈ છે, એમ કાઠ રીતે જાણવું નહિ' એમ કહેલ છે.

૧. રાજસી લીલા ચરણ ફેંકવારૂપ. 'કમ્' 'ચાલવું'નો અર્થ 'પગોનો વિક્ષેપ' થાય છે અને વિક્ષેપ રાજસ છે (તેથી તે રાજસી લીલા થાય છે). (પ્ર)

૨. આ શ્લોકથી આગળના ત્રણ શ્લોકોથી એવો અર્થ છે. (ટિ) તેથી જ નિર્ભયરામ ભટ્ટ 'દશ શ્લોકના રૂપપ્રકરણમાં આ એક શ્લોક (૨૮અ) અધિક છે, અને આગળ જે બે લીલાઓ કહેવાની છે તેની પ્રસિદ્ધિ જણાવવા યોગ્ય છે' એમ કહે છે. આવી નોંધ શાસ્ત્રીજી મગનલાલભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં છે.

૩. આ લીલા રાજસતામસ તથા તામસતામસ ભાવવાળી ગોપીઓનો નિરોધ કરવામાં આવતી હોવાથી તે ગુણો લીલામાં ઉપચારથી કહેલા છે. (ટિ) ભગવાનની લીલા નિર્ગુણ હોવા છતાં જેવા ગુણવાળો નિરોધ કરવા તે કરેલી તેવા ગુણવાળી તેને કહી છે. (પ્ર)

૪. બીજાના એટલે ગોપીઓના મુખથી. (પ્ર) જૂઓ શ્લોક ૨૮અ.

૫. પોતાના અંશરૂપ એટલે 'પોતાના જેવા' એવો અર્થ છે. (લે)

શબ્દ યોજેલો છે. રમતમાં બાલકો મુખ્ય છે. રામનો તો પોતાની (ભગવાનની) અંદર^૧ સમાવેશ થઈ જાય છે, તેથી 'રામસહિત' એમ કહેલું છે. આ લીલામાં સાક્ષાત્ નિરોધ વ્રજસ્ત્રીઓનો જ છે, કારણ કે તેઓ જ તેવી^૨ છે. યશોદાનો (નિરોધ) જ્ઞાનદ્વારા (કરવાનો) છે. તેમાં સર્વ પ્રકારે જેનું ગ્રહણ કરેલું છે^૩ તેનો ત્યાગ કરાવવા માટે લીલા કરતાં, આરંભમાં લૌકિક પ્રકારથી (ભગવાને) તેમનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો, એમ 'વ્રજની સ્ત્રીઓને આનંદ ઉત્પન્ન કરતાં' શબ્દોથી કહે છે. (તેઓને) વ્રજનો^૪ સંબંધ હોવાથી (તેઓનો) નિરોધ આવશ્યક છે. જે ક્રીડાથી જ જેવી રીતે કરવાથી તેઓને સંતોષ થાય (તે જ ક્રીડા તેવી રીતે ભગવાન કરે છે), પરંતુ પોતાના સામર્થ્યથી (તેઓને સંતોષ) કરતા નથી. તેમ ન હોત તો,^૫ બીજા પ્રયોજનથી (લીલા) કરતા હોત તો, તેનું (વ્રજસ્ત્રીઓને આનંદ કરતાં) એ પ્રયોજનનું) વર્ણન (શુક) ન કરત. નિરોધ કરનાર (ભગવાન) પોતે જ છે,^૬ તેથી એને પોતાના ધર્મ (વિશેષણ)* તરીકે જણાવેલ છે. બાલકોનો ઉપયોગ કાર્યના સાધન તરીકે છે, અને રામનો ઉપયોગ રક્ષણ કરનાર^૭ તરીકે છે. (ભગવાન) પોતે સંતોષ ઉત્પન્ન કરે છે. રાજલીલામાં (ભગવાન) પોતે રાજા (થાય છે), રામ મંત્રી (થાય છે), (અને) બાલકો સેવકો થાય છે. એ પ્રમાણે જેટલી ગોપીઓ જેવા જેવા ભાવવાળી છે તે તે ભાવોને અનુકૂલ અનંત જ લીલાઓ ભગવાને કરી^૮ એવો અર્થ છે. (૨૮)

૧. યુથના પ્રકારથી લીલા કરતાં, બાલકોનો ભગવાનના યુથમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. (લે)

૨. 'તેવી' એટલે લીલાની યોગ્યતાવાળી. (પ્ર) 'તેવી' એટલે બહાર આવી દર્શન કરવાની યોગ્યતાવાળી. (લે) માતા તો મોટાં હોવાથી બહાર આવી શકે નહિ, તેથી તેમનો નિરોધ જ્ઞાનદ્વારા કરવાનું કહેલ છે. (લે) ૩. સર્વ પ્રકારે જેનું ગ્રહણ કરેલું છે તે પ્રપંચ, તેનો ત્યાગ કરાવવા. (લે)

૪. વ્રજ તામસ છે. તેનો સંબંધ હોવાથી એટલે તામસભાવવાળી હોવાથી. (પ્ર)

૫. 'તેમ ન હોત તો'નો સંબંધ 'તેનું વર્ણન ન કરત' સાથે લેવાનો છે. 'તેમ ન હોત તો'નો અર્થ, બાકીના એટલે 'બીજા પ્રયોજનથી (લીલા) કરતા હોત તો' શબ્દોથી કહેલો છે. એટલે, 'વ્રજની સ્ત્રીઓને આનંદ કરવો એ આનુષંગિક (અકસ્માતથી થતું) ફલ છે, પરંતુ માત્ર તે જ પ્રયોજનથી ભગવાન લીલા કરતા ન હતા' એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ હોત તો 'વ્રજની સ્ત્રીઓને આનંદ કરતાં' એમ શુક કહેત નહિ એવો અર્થ છે, કારણ કે (એ સંનેગોમાં) એમ કહેવું જરૂરી ન હતું એવો ભાવ છે. વળી અહિં નિરોધ કરવો એ જ (લીલા કરવાનો) હેતુ છે. તેથી પણ તે પ્રયોજન માટે જ લીલા કરતા (હતા) એમ માનવું જોઈએ, એવો ગૂઢ ભાવાર્થ છે. (ટિ)

૬. ઉપર નોટ પમાં જણાવેલ પ્રયોજનથી જ ભગવાન લીલા કરતા હોય તો 'ગોપીઓમાં એવા (રાજસતામસ તથા તામસતામસ) ધર્મોનું જ પ્રધાનપણું હોવાથી (એવી લીલાઓથી) તેમને આનંદ થયો, પણ (તેમને) પ્રભુના પ્રધાનપણને લીધે આનંદ થયો ન હતો' એમ શુક કહેત એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે નિરોધ કરનાર ભગવાન પોતે જ છે (તેથી પ્રધાનપણું પ્રભુનું છે). (ટિ)

* જન્યન્ (મુદમ) 'ઉત્પન્ન કરતાં'એ ભગવાનનું વિશેષણ છે.

૭. ભગવાન બાલકો સાથે ભુજાબંધ વિગેરે લીલાઓ કરે છે ત્યારે પોતામાં પણ તેવી ભાવના કરવાથી ગોપીઓને આનંદ થાય છે. પછી રામ પણ બાલકો સાથે તેવી લીલા કરે છે, ત્યારે પહેલાં થએલા આનંદનું તેમને સ્મરણ થતાં તે દૃઢ થાય છે. એ પ્રમાણે રામ આનંદના રક્ષક બને છે. (લે)

૮. ગોપીઓને ભગવાન જે પ્રકારે આનંદ ઉત્પન્ન કરતા તે પ્રકાર અહિં કહેલો છે. 'સત્ત્વ મુખ્ય ઉત્પન્ન કરે છે' વાક્ય પ્રમાણે અહિં સુખ ઉત્પન્ન કરનારી સાત્ત્વિકી લીલાનું નિરૂપણ કર્યું છે. (પ્ર)

જેઓ સર્વ પ્રકારે પ્રાકૃત સ્વભાવવાળી^૧ હતી અથવા લૌકિક વાક્યમાં^૨ સારી રીતે નિષ્ઠા(શ્રદ્ધા)વાળી^૩ હતી, તેઓને સાધારણ સાત્ત્વિક લીલાથી પ્રપંચનું વિસ્મરણ થાય નહિ. તેથી જે કાર્યમાં^૪ તેઓની આસક્તિ હતી તે જ કાર્યનો નાશ કરતાં (ભગવાને) તેઓનો નિરોધ કર્યો. તે (આસક્તિવાળા કાર્યનો નાશ) જે સહન કરી શકાય તેમ હોય તો (તેથી) પૂરેપૂરો નિરોધ સિદ્ધ થાય નહિ; તેથી તે કાર્ય સહન કરી શકાય તેવું ન હતું એમ જણાવતાં, તેવા પ્રકારની^૫ ગોપીઓએ નિંદા કરી, એમ (શુક)નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

કૃષ્ણસ્ય ગોપ્યો રુચિરં વીક્ષ્ય કૌમારચાપલમ્ ॥

શ્રુણ્વત્યાઃ કિલ તન્માતુરિતિ હોચુઃ સમાગતાઃ ॥ ૨૮અ॥

ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણનું સુંદર કુમાર(અવસ્થા)નું ચાપલ્ય જોઈને સાથે ભેગી થઈને તેમની માતાના સાંભળતાં ખરેખર નીચે પ્રમાણે કહેતી હતી. ૨૮અ.

ભગવાન જ સ્વતંત્ર કર્તા છે, તેથી (અહિ) બાલકો અથવા રામનું પણ નામ દીધેલું નથી; પણ શ્રીકૃષ્ણનું જ નામ લીધેલું છે. (ભગવાનનું કુમાર અવસ્થાની ચપલતાનું કાર્ય) રુચિર એટલે મનોહર હોય (થાય) છે જ. (આ કાર્યથી) નિરોધ તો પ્રાપ્ત થયો, છતાં અમારું (ગોપીઓનું) મન પોતાથી (પોતાની મેળે) તેવા પ્રકારનું (એ પ્રમાણે નિરોધ કરાવવાનું) ન હતું એમ પોતાનો દોષ કાઢી નાખવા, યશોદાને (તે કાર્ય) જણાવે છે.

‘(ગોપીઓ) સર્વ રીતે પૂર્ણ હતી (અને) ભગવાનની કૃપાથી તેમણે સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, છતાં તેમણે એ પ્રમાણે નિંદા કેમ કરી?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ગોપીઓ’ પદ યોજેલું છે. (તેઓ) ગોપની ભાર્યાઓ હોવાથી^૬ (તેમણે) એ પ્રમાણે કર્યું.

‘ભગવાનમાં દોષની દૃષ્ટિ રાખી એવાં (આ પછીના અઢી શ્લોકોમાં કહેલાં છે તેવાં) વચનો^૭ કહેવાથી નિરોધ પ્રાપ્ત થાય નહિ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘કૌમારચાપલમ્’ ‘કુમાર(અવસ્થા)નું ચાપલ્ય’ શબ્દ યોજેલો છે. (આ) કુમાર અવસ્થાનું જ ચાપલ્ય એટલે ચપલતા (હતી). આ દોષ વચ(અવસ્થા)નો જ હતો, ભગવાનનો ન હતો, એવી તેઓની યુદ્ધિ હતી. (તેઓ) સાથે ભેગી થએલી એટલે લોકન્યાય પ્રમાણે (લોકમાં બને છે તે પ્રમાણે) ભેગી થએલી હતી, પરંતુ માત્ર નિંદા કરવા જ (ભેગી થએલી) ન હતી. તેમની

૧. પૂર્તપણની લીલાનું પ્રયોજન દર્શાવવા આ વાક્ય કહેલ છે. (પ્ર) પ્રાકૃત એટલે ભગવાનના કાર્યને અનુકૂલ નહિ તેવો જેઓનો સ્વભાવ હતો તેવી ગોપીઓ. આવી ગોપીઓ આગળ શ્લોક ૨૮માં કહેલી છે (૨૮મો શ્લોક બોલે છે). (લે)

૨. લૌકિક વાક્યમાં એટલે સાસુ વિગેરેના વાક્યમાં. (પ્ર)

૩. લૌકિક એટલે પતિ વિગેરેની સેવા કરવા પ્રેરનાર વાક્યમાં શ્રદ્ધાવાળી. આવી ગોપીઓ આગળ શ્લોક ૩૦માં કહેલી છે. (શ્લોક ૩૦ કહે છે). તેથી જ તેઓ બાલકનું પોષણ કરવામાં અને પતિને મંદસ્થાન કરાવવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. (લે)

૪. દૂધ દહીં વિગેરેના કાર્યમાં આ બંને પ્રકારની ગોપીઓ આસક્ત રહે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૫. તેવા પ્રકારની એટલે (૧) સર્વ પ્રકારે પ્રાકૃત સ્વભાવવાળી અને (૨) લૌકિક વાક્યમાં સારી રીતે શ્રદ્ધાવાળી. (પ્ર)

૬. ‘ગોપની ભાર્યાઓ હોવાથી’ એટલે ‘તેઓનો એવો સ્વભાવ હોવાથી’ એવો અર્થ છે. (લે)

૭. એવાં વચનો એટલે નિંદાનાં વચનો. (પ્ર)

માતાના એટલે યશોદાના સાંભળતાં જ પરસ્પર જ (એ પ્રમાણે) વચન કહેતી હતી. આવું વચન (કહેવું) યોગ્ય નહિ હોવા છતાં, (તે) સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી કહેવામાં આવે છે, તેથી પોતાનો દોષ નથી, એમ જણાવવા (શુક) 'કિલ' 'અરેખર' શબ્દ યોગ્ય છે. (૨૮અ)

શ્રીગોણ્ય ડચુ: । ગાપીઓ કહે છે:-

વત્સાન્ મુઞ્ચન્ કચિદસમયે ક્રોશસજ્ઞાતહાસ:

સ્તેયં સ્વાદ્રત્યથ દધિ પયઃ કલ્પિતૈઃ સ્તેયયોગૈઃ ॥

મર્કાન્ મોક્ષયન્ વિમજતિ સ ચેન્નાત્તિ માણં મિનત્તિ

દ્રવ્યાલામે સગૃહકુપિતો યાત્યનુક્રોશ્ય તોકાન્ ॥ ૨૯ ॥

કોઈસ્થલે કસમયે વત્સોને છોડી દેતાં, ઠપકો દેતાં (ભગવાન) હસે છે. (કોઈવાર) કલ્પેલા ચોરીના ઉપાયોથી ચોરેલાં સ્વાદિષ્ટ દૂધ તથા દહીં ખાય છે. ભોજન કરતાં માંકડાંઓને વહેંચી આપે છે, અને તે ખાતા નથી તો વાસણને ફેડી નાખે છે. દ્રવ્ય ગ્રાહ્ય ન થાય તો ઘરવાળા ઉપર કોપ કરી બાલકોને રડાવી જતા રહે છે. ૨૯.

(એ પ્રમાણે ગોપીઓ સારી રીતે ભેગી થઈ ભગવાનની માતાના સાંભળતાં) તે તે (ગોપીના) દોષો દૂર કરવા ભગવાને કરેલી નિરોધલીલા (કહેતી હતી). તે લીલામાં ચિત્ત પરોવાએલ હોવાથી, તે ભગવાનના કાર્ય(લીલા)થી, પોતે જે દોષ? કરેલ તેનાથી મુક્ત થઈ. (આ પ્ર્લોકમાં) છ પ્રકારના ભગવાનના ગુણો^૧ વર્ણવે છે, જે જીવોને દોષસ્વપ્ન છે, (પણ) ભગવાનના ગુણો છે; કારણ કે ઈશ્વર હલકું કાર્ય કરતા નથી.^૨ વત્સોને છોડી દેવા, એ ઈશ્વરનું કાર્ય નથી એમ કેટલાક કહે છે. ^૩આખા દિવસ સુધી ભૂખ્યા રહેલા વત્સો 'માતા (ધણમાંથી) આવ્યા પછી પણ દુઃખી ન થાય' એવા વિચારથી, સર્વને મોક્ષ આપનાર (છોડાવનાર) અક્ષય નિધિના કર્તા ભગવાન મર્યાદાના સમયનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ વત્સોને છોડી દે છે. 'કોઈસ્થલે' એટલે જ્યાં વત્સોને છોડવાથી (તેઓ) ધરાય તે પહેલાં (તેમને) બાંધવાનું બની શકે તેમ ન હોય ત્યાં.^૪ (વત્સો છોડી દેવા માટે) ઠપકો દેવામાં આવે ત્યારે ભગવાન પોતે અભિમાન વિનાના^૫ અને (બીજાને) માન

૧. દોષ એટલે વસ્તુનો લોભ. (પ્ર) દોષ એટલે ભગવાનમાં 'આ ઈશ્વર નથી' એવી બુદ્ધિ. ભગવાનના હસવાથી તેમનામાં ચિત્ત પરોવવાથી ભગવાનના સ્વરૂપનું તેમને જ્ઞાન થાય છે, અને તેથી એ દોષ મટી જાય છે. (લે)

૨. (૧) વાછરડાંને છોડી દેવાં, (૨) ચોરેલા પદાર્થોનું ભોજન, (૩) માંકડાંઓને (ખાવાના પદાર્થો) વહેંચી આપવા, (૪) વાસણ ફેડી નાખવાં, (૫) કોપ કરવો અને (૬) બાલકોને રડાવવાં એ છ ગુણો. (લે)

૩. ભગવાન વિરૂદ્ધધર્મના આશ્રય છે (તેમનામાં પરસ્પર વિરૂદ્ધધર્મો રહેલા છે), તેથી તેમનામાં ઐશ્વર્યથી વિરૂદ્ધ ધર્મ પણ હોય, પરંતુ તેથી તે ઈશ્વર મટી જતા નથી એવો સિદ્ધાંત છે. (લે)

૪...૪. આથી (જે સ્થલે આવું ચિન્હ કરેલ છે તે વચ્ચેનાં શ્રીસુબોધિનીથી) વત્સોને છોડવા એ પણ ઐશ્વર્યનું કાર્ય છે એમ જણાવે છે; કારણ કે કસમયે વત્સોને છોડવા, એ કલ્પના આરંભમાં મૂકે પ્રાણીઓને મોક્ષ આપવા બરાબર (ઐશ્વર્યનું) કાર્ય છે. (પ્ર)

૫. ભગવાન પોતે માન (અભિમાન) વિનાના છે અને બીજાઓ માટે ઐશ્વર્યથી વિરૂદ્ધ કાર્ય પણ કરે છે. બીજાઓને એટલે વત્સોને માન આપનાર એટલે દુઃખમાંથી બચાવનાર છે, એવું વત્સો છોડવાનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (લે)

આપનારા હોવાથી તેઓની (ઠપકો આપનારો ગોપીઓની) દુર્બુદ્ધિ^૧ જાણીને હસે છે, (એટલે) વધારે ને વધારે મોહ કરનારી માયા વધતી જાય છે. એ પ્રમાણે બહાર રહેલાઓનાં^૨ ભૂખે કરેલાં અને મોહે કરેલાં અંદરનાં દુઃખોનો (ભગવાન) નાશ કરે છે. હરકોઈ ઉપાયથી પણ મનનો ખર્ચો વ્યાપાર (કાર્ય) ભગવાનના સંબંધવાળો થાય, તેવા પ્રકારનો મોહ પણ ભગવાનના સંબંધી સારા પ્રકારનો^૩ થાય છે.

એવી રીતે બંને પ્રકારનાં^૪ કૃતાર્થ કરીને, સ્વકીયો(પોતાના ભક્તો)ને પોતે ભોજન કરાવવું જોઈએ તેથી પોતાની અંદર રહેલા બાલકોને અન્ન વિગેરેથી પુષ્ટ કરવા, જાણે વીર્યથી વિરૂદ્ધ હોય તેમ (ભગવાન) ચોરીથી ભોજન કરે છે, એમ બીજા ચરણમાં કહે છે. જે હરે છે તે ચોર છે. ભગવાન હરિ સ્મરણથી જ (સ્મરણ કરતાં જ) સર્વ હરે છે. ‘સ્તેય’ ‘ચોરીથી’ પ્રાપ્ત થએલાં તે ‘સ્તેય’ ‘ચોરેલાં’ રાંધેલું અન્ન વિગેરે, તથા મસાલાવાળા ચોખ્ખાવાળા સૂપથી આરંભી દૂધપાક સુધીના પદાર્થો, તેઓમાં પણ જે સ્વાદિષ્ટ રસવાળા હોય તે. (ભગવાન) પોતે ગોપિકાના ઘરમાં બેસી, બાલકોને બેસાડી, તે(ગોપિકા)ને બીજે જ મોકલી, સાકર, લાંડવા અથવા મીઠાઈ જે જે સ્વાદિષ્ટ હોય તે આરોગે છે. ‘અથ’ એટલે ધરાયા પછી અથવા અન્ન થઈ રહ્યા પછી, દહીં અને દૂધ એટલે પ્રથમ દહીં અને પછી દૂધ આરોગે છે, એટલે છેવટે દૂધ પીએ ત્યાં સુધી ધીરે ધીરે ભોજન કરે છે એવો અર્થ છે. ચોરી કરવા ભગવાને ઘણા ઉપાયો કંઠપેલા છે. એ દૂર^૫ (ઘણે ભાગે) શીકામાં જલથી ભરેલી થાળી રાખી, (ગોપી) તેની નીચે સૂતી હોય તોપણ નાલથી (પોલાણવાળા રાડા, અથવા નળીથી) (દૂર રહી) જલ પી જઈ વાંસથી (શીકા) ઉપર ચડી, થાળી ઉતારી (તેમાં રાખેલ ખાવાનું) લઈ જાય છે. એ પ્રમાણે (ઘરવાળી ગોપીને) ખબર ન પડે તેમ (ખાવાનું ચોરવાના) અનેક પ્રકારો (ભગવાન) ચોરે છે. તેના જાણતાં પણ, માખણનું વાસણ પાસે રાખીને સાવધાનપણે રહેલી હોય ત્યારે પણ, દૂધ વિગેરેથી મુખ પૂરું ભરી લઈ તેની આંખોમાં તે ‘કૂ’ કરી ઉરાડી, (આંખમાં દૂધ વિગેરે ઉડવાથી) તે આંખો બંધ કરે, ત્યારે (માખણ) ઉપાડી લેઈ એક ક્ષણમાં અદૃષ્ટ થઈ જાય છે. એવો કોઈ પણ ઉપાય ન હતો કે જેથી (ગોપી) ભગવાનથી (માખણ વિગેરેનું) રક્ષણ કરી શકે. આથી પણ (વધારે) જે વાણી અને મનથી પણ જાણી શકાય નહિ તેવા ઉપાયો ભગવાન (ચોરે છે). તે બધાય ભગવાને જ કંઠપેલા હતા, પરંતુ ચોરના શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ નથી.^૬

૧. દુર્બુદ્ધિ એટલે ‘આ ઈશ્વર નથી’ એવી બુદ્ધિ. (લે)

૨. બહાર રહેલાં એટલે (૧) વત્સો અને (૨) ગોપિકાઓ. (પ્ર) બહાર રહેલાં એટલે ‘ઘરની બહાર નેસડામાં રહેલાં’ એવો અર્થ છે. તે પૈકી વત્સોનું ભૂખથી થતું દુઃખ તેમને છોડી મૂકીને મટાડે છે, અને ગોપીઓનું મોહથી થતું દુઃખ પોતાના હાર્યથી મટાડે છે. (લે)

૩. ‘સજાતહાસઃ’માં ‘સમ્’ ઉપસર્ગ છે તેનો આ અર્થ કરેલો છે. (પ્ર)

૪. બંને પ્રકારનાં એટલે (૧) ભૂખથી દુઃખી થએલા (વત્સો) અને (૨) મોહથી દુઃખી થએલી (ગોપિકાઓ). (પ્ર)

૫. ‘દૂર શીકામાં’ એટલે શીકામાં રાખેલ માખણ વિગેરેના વાસણ ઉપર. (પ્ર)

૬. આથી નવા ઉપાયો યોજવારૂપ ‘વીર્ય’ દર્શાવેલ છે, તેથી નિરાધ અને તેનું અલૌકિક કાર્ય જણાવેલાં છે. (પ્ર)

કેટલાક કહે છે કે ભગવાન બાલકોની સાથે ભોજન કરે છે;^૧ પણ વાસ્તવિક રીતે પોતાની અંદર રહેલા બાલકોની પ્રીતિ માટે જ તેમ (ભોજન) કરે છે.^૨ પોતે ભોજન કરતાં બાલકો ધરાઈ રહે ત્યારે માંકડાંઓને વહેંચી દે છે. ‘મર્કાઃ’ એટલે માંકડાંઓ. ‘માંકડાંઓને વહેંચી દે છે’ એવો અર્થ છે. કારણ કે તેઓ પહેલાં રામ અવતારના ભક્તો હતા. તેઓ પણ ધરાઈ રહે, ત્યારે (ભગવાન) પોતે અધ્યાત્મા ભાવનો^૩ સ્વીકાર કરીને ભોજન કરે છે. તે જગતના આત્મા જે ‘જેનાં બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર બંને ખોરાક થાય છે, મૃત્યુ જેને (ખોરાક) લાવી આપનાર છે, તે કયાં છે તે કોણ જાણે?’ શ્રુતિ પ્રમાણે ભોજન કરનાર છે, તે^૪ પણ ભોજન ન કરે (ત્યારે વાસણને ફેડી નાખે છે). ‘સઃ’ એટલે પ્રસિદ્ધ. તે એક જ ભગવાનનું ભોજન કરનારૂં સ્વરૂપ છે. તે તો અત્યંત જ શુદ્ધ હોય તેનો ભોગ કરે છે, પરંતુ જેની અંદર દૈત્યનો આવેશ હોવાથી જે મોક્ષનું સંબંધી (મોક્ષ પામવા યોગ્ય) ન હોય તેનો તે ભોગ કરતા નથી એટલે તેનું ભોજન કરતા નથી, ત્યારે તે વાસણ ફેડી નાખે છે; કારણ કે બીજાઓએ દૈત્યના સંબંધવાળાનું ભોજન કરવું જોઈએ નહિ.^૫ ખાવાનાં દ્રવ્ય (પદાર્થ) ન હોય ત્યારે, અથવા તે બીજે રાખેલ હોવાથી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે (ભગવાન તે) ધરવાળા ઉપર કોપ કરે છે. ‘સગૃહે’ એટલે ધરવાળા ગૃહસ્થ ઉપર કોપ કરે છે,^૬ કારણ કે તેણે (ખાવાનો) પદાર્થ નહિ રાખવા અથવા બીજે રાખવાસ્વરૂપે અયોગ્ય (કાર્ય) કરેલું છે; ઘર ધર્મ માટે જ હોય છે, (જે ઘરમાં) ધર્મ ન હોય તો ઘર^૭ વ્યર્થ છે, અને ધર્મ દ્રવ્યોથી થાય છે; અને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરનારા પુરુષો હોય છે. (પુરુષોએ હમણાં દ્રવ્ય ધરમાં ન રાખેલ હોવા છતાં) બીજા દિવસે ઈશ્વરના કોપના ભયથી (દ્રવ્ય ધરમાં) એકઠું કરશે જ. અથવા ગૃહસ્થને બહાર મારે અથવા સજા કરે.^૮ એ પ્રમાણે (ભગવાનના) અલૌકિક ક્રોધ(નું વર્ણન કર્યું). ‘બાલકોને રડાવી જતા રહે છે’ શબ્દોથી લૌકિક (ક્રોધ વર્ણવે છે). ‘તોકાન’ એટલે ધાવતાં બાલકોને. ‘તમારા (આ બાલકો) કરતાં પણ મારી (ભગવાનની)

૧. આ બીજાઓનો મત કહેલો છે. મૂલશ્લોકમાં આમ કહેલ નથી. ચોરીથી ખાવાનું પ્રાપ્ત કરવું અને તે પોતે ખાવું એ યશથી વિરુદ્ધ છે (તેથી આ મત યોગ્ય નથી). (પ્ર)

૨. (પરમત યોગ્ય નથી એમ જણાવી) અહિં સિદ્ધાંત કહે છે. ભગવાનના આ કાર્યથી (ગોપિકાઓનો) અત્યંત નિરોધ થાય છે અને બાલકોને પ્રીતિ થાય છે. તેથી આ કાર્ય યશથી વિરુદ્ધ નથી પરંતુ તેને અનુકૂલ છે. (પ્ર)

૩. ભાવ એટલે ‘અધ્યાત્માનો ભાવ’. ભગવાને અધ્યાત્માના ભાવને સ્વીકાર્યો છે. અહિં ‘મોક્ષ્યન્’ શબ્દથી ‘ભવિષ્યમાં ભોગ કરશે’ એમ કહેલું છે, તેથી માંકડાંઓના અધ્યાત્મસ્વરૂપથી ભોગ કહેલો છે એમ જાણવું. (પ્ર)

૪. ‘તે’ એટલે અધ્યાત્મા. (પ્ર)

૫...૫. ‘મર્કટો’ બહુ છે. અહિં સઃ એટલે ‘તે’ એકવચનમાં યોજેલ છે તેથી એ શબ્દથી મર્કટો કહેલા છે એમ જણાય નહિ. તેથી અહિં તેનું તાત્પર્ય કહે છે. ‘સઃ’ એટલે (તેમનો) અધ્યાત્મા. (પ્ર)

૬. ભગવાન ‘કોપ કરે છે’ એટલે ભગવાનના પ્રભાવથી જ તેને ક્રોધ ઉપદ્રવ થાય છે એવો અર્થ છે. (લે)

૭. ‘ઘર’ એટલે ‘ઘરમાં રહેવું તે’ ‘ઘરનો સ્વીકાર’. (પ્ર)

૮. ‘મારે અથવા સજા કરે’ એટલે ‘કોઈ દૈત્ય મારી નાખશે અથવા માર મારશે’ એવો શાપ આપે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૯. આ ક્રોધનો પ્રકાર જાણી શકાય તેવો નહિ હોવાથી, આ અલૌકિક ક્રોધ છે. (લે)

અંદર રહેલા બાલકો વધારે ભૂખ્યા છે. તેઓ ભૂખ્યા હોય ત્યારે તેમના સેવકોએ તમોએ (સુખે) રહેવું, એ અયોગ્ય છે? તેથી તેમને રાટો પડાવીને અથવા રડાવીને, 'હું વિમુખ થતાં (જતો રહેતાં) રુદ્ર પ્રવેશ કરશે (આવશે)' એવા વિચારથી (જતા રહે છે). એ પ્રમાણે ભગવાનના છ^૨ ગુણોનું નિરૂપણ કર્યું. (૨૯)

ધૂર્તપણામાં કરવાની ક્રિયાઓનો પ્રકાર (ગયા શ્લોકમાં) કહી, નીચેના શ્લોકમાં જ્ઞાનનો પ્રકાર^૩ કહે છે:-

હસ્તાગ્રાહ્યે રચયતિ વિધિં પીઠકોલૂલ્લાયૈ-

ચિદ્રં હ્યન્તર્નિહિતવયુનઃ શિક્ષ્યમાણેષુ તદ્વિત્ ॥

ધ્વાન્તાગારે ધૃતમણિગણં સ્વાક્ષમર્થપ્રદીપં

કાલે ગોપ્યો યદ્દિ ગૃહકૃત્યેષુ સુવ્યગ્રચિત્તાઃ ॥ ૩૦ ॥

હાથથી પહોંચી શકાય નહિ તેમ હોય ત્યાં પાટલી, ખાંડણિયા વિગેરેથી ઉપાય કરે છે. શીકામાં વાસણો હોય તેની અંદરનું જેમને જ્ઞાન થાય છે તેવા તેજાણનાર (ભગવાન) તેમાં કાણું પાડે છે. અધિકારવાળા ઘરમાં જેણે મણિઓના સમૂહો ધારણ કરેલા છે તેવું પોતાનું અંગ પદાર્થોને પ્રકાશનાઈ કરે છે. જે સમયે ગોપીઓ ઘરના કામમાં સારી પેઠે વ્યગ્ર ચિત્તવાળી હોય ત્યારે (આ સર્વ ભગવાન) કરે છે. ૩૦.

જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું^૪ છે. ૧. પ્રકાર (સાધન) વાળું, અને ૨. પ્રકારરહિત. (તે પૈકી બીજું) સાધનરહિત જ્ઞાન (૧) કાલનું^૫ અને (૨) વસ્તુનું^૬ (એમ બે પ્રકારનું) છે; (અને પહેલું) પ્રકારવાળું જ્ઞાન (૧) જરા અસાધ્ય (પ્રાપ્ત કરવું કઠિણ), (૨) અત્યંત અસાધ્ય અને (૩) અધિકારમાં રાખેલ

૧. 'અંતરંગ ભગવદ્દાઓ ભૂખ્યા હોય ત્યારે ભક્તના સંબંધવાળા પુરુષે ભોજન કરવું યોગ્ય નથી' એવો ભાવ છે. (લે)

૨. (૧) ભગવાન (વત્સોને) મોક્ષ આપતા (છોડતા) હોવાથી તેમનામાં ઐશ્વર્ય છે. (૨) ગોપીઓને મોહ કરતા હોવાથી તેમનામાં 'શ્રી' છે. (૩) ચોરીથી (માખણ વિગેરે અદ્ભુત રીતે પ્રાપ્ત કરે છે તેથી) તેમનામાં વીર્ય છે. (૪) માંકડાઓને દાન કરીને સર્વ પ્રકારે ભક્તોનું હિત કરે છે, તેથી તેમનામાં વૈરાગ્ય છે. (૫) વાસણો ફેડી નાખે છે તે કાર્ય પોતાની મેળે સર્વનું હિત કરનાર થાય છે, તેથી તેમનામાં યશ છે, અને (૬) કાપ વિગેરે (કરે છે) તેથી તેમનામાં જ્ઞાન છે. તેથી જ 'રુદ્ર પ્રવેશ કરશે' એમ કહેલું છે. (પ્ર)

૩. ગયા શ્લોકમાં ક્રિયા કરાવનાર છ પ્રકારના ગુણોનું વર્ણન કર્યું. આ શ્લોકમાં જ્ઞાનનો પ્રકાર જણાવી ભગવાનની પૂર્ણ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે એવા આશયથી આ કહેલું છે. (પ્ર)

૪. અહિ 'પ્રકાર' શબ્દનો અર્થ 'સાધન' છે. એટલે (૧) 'પાટલી' વિગેરે સાધનવાળું અને (૨) એવા સાધન વિનાનું, એમ જ્ઞાનના બે પ્રકાર થયા. (ટિ) (૧) ચોરીના સમયનું (૨) વસ્તુનું (૩) જરા અસાધ્યનું (૪) અત્યંત અસાધ્યનું અને (૫) અધિકારમાં રાખેલ પદાર્થને પ્રહણ કરવાના સાધનનું, એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન છે. (યા)

૫. જે સમયે તેના ઘરમાં કોઈ ન હોય તે સમયનું જ્ઞાન તે કાલનું જ્ઞાન. (ટિ)

૬. કાલના જ્ઞાન જેવું જ વસ્તુનું જ્ઞાન (ક્યાં કઈ વસ્તુ છે તેનું જ્ઞાન). (ટિ)

હોય ત્યાં પ્રકાશની અપેક્ષાવાળું? (એમ ત્રણ પ્રકારનું) છે. (એ પાંચે પ્રકારનું જ્ઞાન ભગવાનને છે એમ કહીને) આ શ્લોકમાં (ભગવાનની) પૂરી વિદ્યાનું નિરૂપણ કરેલું છે. લૌકિક-બુદ્ધિથી તો બધું જ્ઞાન બીજાને ઉપદ્રવ કરનાર હોય છે (જણાય છે). તે(જ્ઞાન)ના અંશોનું જ્ઞાન થતાં તેનું જ્ઞાન પણ થાય છે, એટલે ખરી રીતે તો ઉપકારજ થાય છે.

કોઠાર વિગેરેમાં જ્યાં વસ્તુ ભગવાનના હાથથી પહોંચી શકાય નહિ તેમ હોય ત્યાં પાટલી ઉપર ખાંડણિયો ઊંઘો મૂકીને, અથવા તેના ઉપર બાલકને રાખીને, અથવા ઘરના વાંસોને ધારણ કરીને (તે) વસ્તુ લે છે. વાસણો ખાલી હોય તો (એવો) પ્રયત્ન કરતા નથી, તેનું કારણ ‘અંદરનું જેમને જ્ઞાન છે’ શબ્દથી કહેલું છે. ‘અન્તર્’ એટલે વાસણમાં, (વાસણની) મધ્યમાં નિહિત રાખેલું (રહેલું) છે વ્યુત્પન્ન જ્ઞાન જેમનું (તે ‘અન્તર્નિહિતવ્યુત્પન્ન’). ૩શીકામાં મૂકેલાં વાસણોમાં જે દૂધ વિગેરે હોય તો તેમાં ભાલાં વિગેરેથી કાણું પાડે છે, અને તેની નીચે બીજું વાસણ રાખે છે. (તેમાં) દહીં વિગેરે હોય તો તેમ કરતા નથી. (તેમાં સાકર વિગેરે હોય અથવા જામી ગએલ દહીં વિગેરે હોય તો (તે વાસણને) પાડી નાખે છે. તે સર્વ (ભગવાન) જાણે છે તેથી ‘તે જાણનાર’^૩ છે.

અધિકારવાળાં ઘરમાં તો જેણે મણિઓના સમૂહો ધારણ કરેલા છે તેવા પોતાનાં અંગને પદાર્થોને^૪ પ્રકાશનાર કરે છે, જેથી તે શ્રીઅંગ હમણાં પ્રકાશનું ન હોવા છતાં તે સમયે અધિકારવાળાં ઘરમાં સૂર્યની પેઠે પ્રકાશે છે અને મણિઓનો પ્રકાશ કરે છે. અથવા પદાર્થો જ પ્રદીપ્ત (દીવાઓ) થાય છે,^૫ અથવા પોતાનું અંગ જ પદાર્થો માટે પ્રદીપ (દીપક)^૬ છે જેનો (તેવા ભગવાન છે); પરંતુ બીજા આવે ત્યારે (તે દીપક થતું) નથી. આ સર્વ પણ (યોગ્ય) સમયે (કરે છે); કે જ્યારે ગોપીઓને (તેનું) જ્ઞાન જ હોતું નથી, અથવા જ્યારે તેઓ દૂર ગએલી હોય છે. વળી જ્યારે તેઓ ઘરના કાર્યોમાં

૧. હૃદયનો અધિકાર ધણો હોય ત્યાં જ્ઞાનરૂપી દીપકની જરૂર છે, તેથી સાધન સહિત જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે. (પ્ર)

૨. પહેલાં કહેલા જ્ઞાનના અંશો પાટલી વિગેરે છે, કારણ કે તે (જ્ઞાનના) વિષય છે. જ્ઞાન પોતે તો અંશ (વિભાગ) વગરનું છે તેથી વિષયો જ તેના અંશ (ગણાય.) આમ હોવાથી પોતાના ઘરમાં (વિષયો સદા હોવાથી) તેમનું જ્ઞાન સદા થાય છે એટલે તેમના સંબંધવાળા ભગવાનનું પણ સદા જ્ઞાન થાય છે. તેથી તે ઉપકાર જ છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

૩...૩. આ શબ્દથી ‘વાસણ ભરેલું છે કે ખાલી’ તેનું જ્ઞાન (ભગવાનને) છે એમ જણાવ્યું છે અને ‘તદ્વિદ્’ ‘તે જાણનાર’ પદથી વાસણમાં દહીં વિગેરે જે પદાર્થ હોય તેનું તેમને જ્ઞાન છે એમ જણાવેલું છે. આ બંને જ્ઞાન ‘વસ્તુનાં’ જ્ઞાન છે એમ જાણવું. (લે)

૪. ‘અર્થતઃ’ માં ‘તઃ’ પ્રત્યય છઠી વિભક્તિના બહુવચન માટે યોગ્યએલો છે. (પ્ર) પ્રકાશ પ્રમાણે ભાષાંતરમાં અર્થ કરેલો છે.

અહિં ‘અર્થ’ શબ્દ વસ્તુ માટે યોગ્યએલ છે. તેથી ‘અર્થતઃ’ એટલે ‘વસ્તુતઃ’ (વાસ્તવિક રીતે). (લે)

૫. ‘અર્થાઃ પ્રદીપાઃ યત્ર’ પદાર્થો જેની અંદર (જેના) પ્રદીપ થાય છે એવી રીતે બહુત્રીહિ સમાસ છે. (લે)

૬. અર્થાર્થ પ્રદીપઃ=અર્થપ્રદીપઃ (આ શબ્દનું કીર્તિયાનું એકવચન અર્થપ્રદીપમ્ થયું. રચયતિ’ એ અહિં પણ લેવાનું છે. (લે) અર્થાર્થ એટલે પોતાના અર્થની સિદ્ધિ થાય તે માટે. (પ્ર)

એટલે રસોઈ કરવાના વિગેરે કાર્યમાં અથવા મંદસ્નાન^૧ વિગેરેમાં, અથવા બાલકોને આનંદ આપવાના ઘણા જરૂરી કામમાં સારી રીતે વ્યગ્ર ચિત્તવાળી હોય, અથવા વલોવવાના સમયે કે જ્યારે સમયનો વિલંબ થાય તો ધી જ ઉત્પન્ન થાય નહિ (તેવા સમયે કરે છે). (૩૦)

એ પ્રમાણે જ્ઞાનનો પ્રકાર કહી, નીચેના શ્લોકમાં તેનું પરિણામ કહે છે:-

एवं धाष्टर्यान्युशति कुरुते मेहनादीनि वास्तौ

स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथास्ते ॥

इत्थं स्त्रीभिः समयनयनश्रीमुखालोकिनीभिः

व्याख्यातार्था प्रहसितमुखी न ह्युपालब्धुमैच्छत् ॥ ૩૧ ॥

હે સુંદર સ્ત્રી ! એ પ્રમાણે તે ઉદ્ધતાઈ(નાં કાર્યો) કરે છે. વાસ્તુ(દેવતા)ના સુંદર પાત્રમાં મૂત્ર વિગેરે કરે છે. ચોરીના ઉપાયોથી રચાએલી આકૃતિ(રૂપ)-વાળા સારા દેખાવવાળાની પેઠે રહે છે. આવી રીતે ભયવાળાં નયનવાળા-(ભગવાન)નું શ્રીવાળું મુખ જોતી સ્ત્રીઓએ વૃત્તાંત જણાવ્યો ત્યારે ઘણા હસતા મુખવાળીએ (ભગવાનને) ઠપકો આપવાની ઇચ્છા ન કરી. ૩૧.

હે 'ઉશતિ' સુંદર સ્ત્રી ! (ભગવાન) વસ્ત્રો કાઢી નાખવાં વિગેરે ઉદ્ધતાઈ(નાં કાર્યો) કરે છે, અને 'ઉશતિ' એટલે સુંદર પાત્ર વિગેરેમાં મૂત્ર વિગેરે કરે છે. 'વાસ્તૌ' જે પાત્રમાં વાસ્તુ(ધરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે પૂજવામાં આવતા)દેવતાનું પૂજન કરેલું હોય છે (તેમાં મૂત્ર વિગેરે કરે છે). વળી ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારા ચોરીના ઉપાયોથી જેમની કૃતિ એટલે આકૃતિ રચાએલી છે તેવા (ભગવાન) પતિ જેવા,^૨ પુત્ર જેવા તથા ભાઈ જેવા થઈ), (પતિ, પુત્ર તથા ભાઈનું રૂપ ધારણ કરી) રહે છે. તે સમયે (પોતાનું) કામ સાધવા એવા થઈ રહેલ હોવા છતાં સારા દેખાવવાળા એટલે સત્પુરુષની પેઠે રહે છે. (૧)^૩ ઉદ્ધતાઈ વિગેરે(નાં કાર્યો) કરવાં, (૨) મૂત્ર વિગેરે કરવાં, (૩) ચોરી કરવી, (૪) બીજનું રૂપ લેવું અને (૫) સત્પુરુષ પેઠે રહેવું, એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે (ભગવાન) રૂપ ધારણ કરે છે. (૧) દેહ પેઠે, (૨) ઇન્દ્રિય પેઠે, (૩) પ્રાણ પેઠે, (૪) અંતઃકરણ પેઠે અને (૫) આત્મા (જીવવાળા) પેઠે, એમ પાંચ પ્રકારના અજ્ઞાનના શેષભૂત (અંગરૂપ) (પાંચ) રૂપો (ભગવાન ધારણ કરે છે).^૩

૧. મંદસ્નાન એટલે અભ્યંગ (તેલ ચોળાને) સ્નાન. (લે) [કરે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨. વસ્તુ (દૂધ દહીં વિગેરે) લેવી હોય ત્યારે (ગોપીના) પતિ વિગેરેનું રૂપ ભગવાન ધારણ

૩...૩. પોતાની ઇચ્છેલી લીલાવાળું પાંચ પ્રકારનું રૂપ આ શ્લોકમાં કહ્યું. તેનાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ કેવી રીતે થાય છે એ જણાવવા આ કહેલું છે. 'પ્રાણ (શ્વાસ) લેતાં પ્રાણ થાય છે' શ્રુતિ પ્રમાણે કાર્યથી જ બીજનું રૂપ થાય છે એમ કહેલું છે. તે પ્રમાણે અહિં (૧) ભગવાન ઉદ્ધતાઈનાં કાર્યો કરતાં દેહ પેઠે (દેહવાળા હોય તેવા) થાય છે, (૨) મૂત્ર વિગેરે કરતાં ઇન્દ્રિય પેઠે થાય છે, (૩) ચોરીને ભોજન કરતાં પ્રાણ પેઠે થાય છે, કારણ કે ભોજન કરનાર પ્રાણ જ છે, (૪) બીજનું રૂપ ધારણ કરતાં અંતઃકરણ પેઠે થાય છે, કારણ કે અંતઃકરણની અનેક વૃત્તિઓ હોય છે અને (૫) સત્પુરુષ પેઠે રહેતાં આત્મા પેઠે થાય છે એવો અર્થ છે. પાંચ રૂપો ધારણ કરવાનું શું પ્રયોજન? એ જણવાની ઇચ્છા થાય તેથી કહે છે કે અવિદ્યારૂપ અજ્ઞાનના દેહ વિગેરે પાંચ વિષયો છે, તેથી

એ પ્રમાણે ક્રિયારૂપ (ધર્મો),^૧ જ્ઞાનરૂપ (ધર્મો)^૨ અને આકૃતિરૂપ^૩(ધર્મો)નું નિરૂપણ કરી, આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ઉપસંહાર કરે છે. એવા પ્રકારથી સ્ત્રીઓએ વૃત્તાંત જાણ્યાં ત્યારે પણ (યશોદાએ) હસતા મુખવાળી થઈને ઠપકો આપવાની ઇચ્છા ન કરી. ઠપકો આપવાથી બે કાર્યો થાય, (૧) સ્ત્રીઓ(ગોપીઓ)નાં મનનું રંજન થાય અને (૨) બાલકને (ભગવાનને) ભય ઉત્પન્ન થાય. તે બંને કાર્યો પહેલાંથી જ (ઠપકો આપ્યા પહેલાં જ) થયાં. ભગવાન ભયવાળું જેમનું નયન છે તેવા ‘સમયનયન’ થયા. તેમનું શ્રીવાળું મુખ, તેને જોતી (હતી, એવી ગોપીઓ થઈ). એ પ્રમાણે ઠપકો આપનારીઓ પણ ભગવાનના મુખને જોનારી જ થઈ. ભય જ્ઞાનશક્તિને^૪ જ હોય છે, ક્રિયાશક્તિને^૫ હોતો નથી. ‘ભયવાળું નયન છે જેમનું’ શબ્દથી તે કહેલું છે. (ભગવાનનું) મુખ શ્રીવાળું છે. નિંદા કરનારી(ગોપીઓ)ની દૃષ્ટિ ભગવાનના (મુખના) ઉપર ન પડે તે માટે મૂર્તિમતી શ્રી (લક્ષ્મી) જ વચમાં (ગોપીઓની દૃષ્ટિ અને ભગવાનના મુખની વચમાં) વ્યાપી રહ્યાં. તેથી ભયવાળાં નયન જેમ થાય તેવી રીતે (ભગવાનનાં) શ્રીવાળાં મુખને જોનારી (ગોપીઓ થઈ). એ પ્રમાણે (ગોપીઓએ) પોતાના ઘરમાં થયેલ કાર્યરૂપ વૃત્તાંત જેમને જાણાવેલો છે (તેવાં યશોદા થયાં). આમ થતાં લોકની દૃષ્ટિથી ભગવાનનાં ધૂર્તપણાનું સ્મરણ કરી, બંનેનાં^૬ (ભગવાનનાં અને ગોપીઓનાં) ભયવાળાં નયનો જોઈને, ‘ભગવાન અને સ્ત્રીઓ (ગોપીઓ) બંને ભય પામેલાં છે, ભગવાન મારાથી^૭ (ભય પામેલા છે) અને સ્ત્રીઓ ભગવાનથી તથા મારાથી (ભય પામેલી છે)’ એમ (વિચારીને), અનેક રસમાં પ્રવેશ કરેલી(યશોદા)એ ઘણા હસતા મુખવાળી થઈ ભગવાનને ઠપકો આપવાની ઇચ્છા ન કરી.^૮ નામલોલાથી વસુદેવ^૯ કૃતાર્થ જ થયા. આ(યશોદા)નો મનોરથ તો^{૧૦} લોકિક

(તે અજ્ઞાન) મટાડવા ભગવાન પાંચ રૂપો ધારણ કરે છે. તેથી ભગવાન પાંચ રૂપવાળા થઈ, ભક્તો સાથે સંબંધમાં આવે છે. અને તેમનાં અંતઃકરણને શુદ્ધ કરે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર) ભગવાન દેહ પેઢે થાય છે એટલે ભગવાનમાં દેહનું કાર્ય હોય તેમ જાણાય છે, પરંતુ ભગવાનને દેહ વિગેરે નથી એવો અર્થ છે. (લે)

૧...૧. અહિં ધર્મો શેષ છે. (પ્ર) ‘ગુણો’ શેષ છે. (લે)

૨. જ્ઞાનશક્તિ એટલે ‘નયન’ (ચક્ષુઃ) (પ્ર) ૩. ક્રિયાશક્તિ એટલે ‘મુખ’. (પ્ર)

૪. ‘સમયનયન’નું બે રીતે વ્યાખ્યાન કરેલું છે. (૧) ભયવાળું નયન છે જેમનું તે ભગવાન. આ વ્યાખ્યાન પ્રમાણે ભગવાનનાં નયનમાં ભય છે. (૨) ભયવાળાં નયન જેમ થાય તેવી રીતે (શ્રીવાળાં મુખને જોતી ગોપીઓ). આ વ્યાખ્યાન પ્રમાણે ગોપીઓના નયનમાં ભય છે. (લે)

૫. યશોદાનો વિચાર અહિં કહે છે, (તેથી મારાથી એટલે યશોદાથી.) (લે)

૬. યશોદાએ ભગવાનને ઠપકો દેવાની ઇચ્છા ન કરી તેનું કારણ તેમને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હશે, એવી શંકા ન થાય તે માટે આ ભાગ કહેલો છે. (પ્ર) આ પછીના પ્રકરણનો આભાસ અહિંથી શરૂ થાય છે. (લે)

૭. વસુઓનો દેવ એટલે વસુદેવ એવી ‘વસુદેવ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી, વસુદેવ એટલે નંદજી. દ્રોણ વસુઓમાં ઉત્તમ હતા, અને તે જ નંદજી થયા હતા તેથી વસુઓમાં ઉત્તમ વસુદેવ (દ્રોણ) તે નંદજી. (બૂ. ૧૦-૮-૪૮ અને ૩૦-૮-૫૦)] (યો) (વસુદેવે) શુદ્ધસત્ત્વ નંદજીમાં સ્થાપેલ

હોવાથી, નંદજી પણ વસુદેવ થયા. તેથી ‘વસુદેવ’ શબ્દથી વસુદેવ તથા નંદજી (બંને) જાણવા. (લે)

૮ ‘તો’ શબ્દ ભેદ જણાવે છે, યશોદાને તો માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ન હતું, એટલે નંદજીને ગર્જના વચનથી માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયું હતું એવો ભાવ છે. (લે)

ન્યાય પ્રમાણે સિદ્ધ થયો (એટલે) લૌકિક ભાવના દ્રઢપણાને લીધે જ તેણે (ભગવાનના) દોષો ગ્રહણ કર્યા (જોયા) નહિ, પરંતુ (ભગવાનના) માહાત્મ્યના જ્ઞાનથી (તેમના દોષો ન જોયા એમ બન્યું) નહિ. (૩૧)

કલેશ વિના કર્મ કરનારા^૧ ભગવાન જ્યાંસુધી થોડીઘણી^૨ આસક્તિને લીધે વ્યગ્રતા ન પામે ત્યાંસુધી કહેતા નથી^૩ તેમજ દેખાડતા પણ નથી.^૪ આ પ્રકરણથી (સ્વપ-પ્રકરણથી) તેનો (યશોદાનો) પોતા સંબંધી^૫ અધ્યાસ દૂર કર્યો, કે જેથી તેણે ભગવાન સંબંધીના પોતાના ગાઢ અધ્યાસને લીધે* ઠપકો સહન કર્યો. ભગવાન સંબંધીનો વૃદ્ધિ પામેલો તેનો અધ્યાસ^૬ પણ પોતાની સાથે રહેલા વિષયના વિરોધથી^૭ (તેની સાથે) જ દૂર થશે.^૮ તેથી તે માટે અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનાર જ્ઞાનરૂપ બીજા પ્રકરણનો નીચેના શ્લોકથી

૧. બાલકાનું 'શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધી' વાક્ય ખોટું પાડવા ભગવાન ઉત્તર આપે છે, અને પોતે સાચા છે એમ જણાવવા પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડે છે, તેમ અહિં કેમ કાંઈ કહું નથી? તેમજ કાંઈ દેખાડ્યું નહિ? એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

૨. 'નાલ્યન્તાસક્ત્યા' પદમાં 'ન' એ 'અત્યંત'નું વિશેષણ છે, (તેથી અત્યંત (ઘણી) આસક્તિ નહિ, પરંતુ થોડીઘણી આસક્તિ એવો અર્થ થાય છે), કારણ કે અત્યંત આસક્તિ થાય, ત્યારે તો બહારનું અનુસંધાન જ ન રહે એવો ભાવ છે. (ટિ) 'અત્યંત આસક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી ભગવાન કહેતા નથી' એવો પ્રકાશમાં જણાવેલ અર્થ આ ટિપ્પણી સાથે મળતો જણાતો નથી.

૩. 'માતા, મેં માટી ખાધી નથી' (શ્લોક ૩૫)માં પોતે ભોક્તા નથી, એવો પોતાનો ધર્મ ભગવાને જણાવ્યો તેવો ધર્મ અહિં કહેતા (જણાવતા) નથી. (લે)

૪. પોતાની અંદર જગત રહેલું છે, એ પોતાનો ધર્મ દેખાડતા પણ નથી. (લે)

૫. અહિં 'પોતા' પદથી, યશોદાના 'મારો (પુત્ર)' એવો વિષયનો અધ્યાસ તેના પોતામાં જ પરિણમે છે એવો ભાવ છે. (મમતાનો વિષય 'અહંતા'માં પરિણમે છે.) (લે) 'પોતા સંબંધી અધ્યાસ' એટલે અહંતા. અહંતા મટી એટલે ગોપીએ કહેલ ઠપકો સહન કર્યો.

* શાસ્ત્રીજી મગ્નલાલભાઈ એ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં 'જાતમ્' શબ્દ પછી અલ્પવિરામ છે. ભાષાંતરમાં ત્યારપછીના શબ્દ 'મગ્નલદ્વિષયકગાઢાધ્યાસેન' પછી તેવું ચિન્હ હોય તેમ અર્થ કરેલો છે, કારણ કે ટિપ્પણીમાં (જૂઓ નોટ ૬) આ ભગવદ્વિષયક ગાઢ અધ્યાસને જ 'સોડપિ' શબ્દથી જણાવે છે એમ કહેલ છે.

૬. ભગવાન સંબંધીનો 'આ મારો પુત્ર છે' તેવો અધ્યાસ પણ દૂર થશે એવો સંબંધ છે, તેથી જ (શ્લોક ૪૧માં) પ્રણામ કરેલી યશોદા (શ્લોક ૪૨માં) પોતાની મતિના પ્રકારોની ગણના કરે છે, ત્યાં 'આ મારો પુત્ર છે' એમ કહે છે. (ટિ)

૭. (ભગવાન સંબંધી ગાઢ અધ્યાસ) દૂર થવાનું કારણ અહિં કહે છે. કારણ કે પુત્ર તરીકે (ભગવાન ઉપર) સ્નેહ હોવાથી, તે માટી ખાય ત્યારે લોકન્યાયથી શિક્ષા (દેવા) માટે વિરૂદ્ધ આચરણ પણ સંભવે છે, તેથી તે (શિક્ષા) કરવાની ઇચ્છા થતાં ભગવાનમાં સ્નેહ હોવાથી તેમાં (શિક્ષામાં) વિરોધ થાય છે, એટલે ભગવાન પોતાનો ધર્મ (પોતામાં આખું વિશ્વ છે એવું માહાત્મ્ય) દેખાડીને તેને પણ દૂર કરશે એવો અર્થ છે. (ભગવાનનું માહાત્મ્ય જોઈને સ્નેહ હઠી જઈ ભય થાય છે. જેમ સ્નેહ હઠે છે તેમ તેની સાથે 'આ મારો પુત્ર' એવો દૃઢ અધ્યાસ પણ જતો રહે છે. (ટિ)

૮. ભગવાન પોતાનો ધર્મ દર્શાવશે ત્યારે તેનાથી વિરોધ (શિક્ષાનો ઉદ્બોગ) જતો રહેશે, તેની સાથે 'આ મારો પુત્ર છે' એવો અધ્યાસ પણ જતો રહેશે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

અગીઆર શ્લોકોથી આરંભ કરે છે, કારણ કે મનની અગીઆર વૃત્તિઓ છે અને તેઓને દૂર કરવા (મટાડવા) અગીઆર પ્રકારે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ:-

(યશોદાનો) ભગવાનમાં અધ્યાસ દૃઢ હોવાથી, બીજામાં રહેલો દોષ^૧ નડતો નહિ, તેથી જે બાલકોનો નિરોધ થયો ન હતો તેઓ એક જ આશ્રય(ભગવાન)માં રહેલા (જણાતા) દોષને કહે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

एकदा क्रीडमानास्ते रामाद्या गोपदारकाः ॥

कृष्णो मृदं भक्षितवानिति मात्रे न्यवेदयन् ॥ ૩૨ ॥

એકવાર રમત કરતા રામ વિગેરે તે ગોપના બાલકોએ, ‘શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધી’ એમ માતાને જણાવ્યું. ૩૨.

દોષો નિવૃત્તયે^૧ યત્નો વાક્યં વાક્યં ચ તસ્ય જુત્ । તત્સાધિકા કૃતિર્વિષ્ણોર્જ્ઞાનં પૂર્વેનિવારકમ્ ॥
દોષ^૨ (૩૨), દોષ દૂર કરવા માટે યત્ન (૩૩), (યશોદાનું) વાક્ય(૩૪), તેને અપ્રમાણ જણાવનાર (ભગવાનનું) વાક્ય (૩૫), તેને પોતાના વાક્યને સાધનારી (પ્રમાણ છે એમ સિદ્ધ કરનારી) વિષ્ણુની કૃતિ (સુખ ઉદ્ધારવાનું કાર્ય) (૩૬), પહેલાંના (ઉત્પન્ન થએલ ભગવાનમાં દોષદૃષ્ટિના) જ્ઞાનને મટાડનાર (ખોટું પાડનાર) જ્ઞાન (૩૭), કા. ૧૬.

જ્ઞાનસ્યોત્કર્ષસિદ્ધયર્થં ત્રિષયાણાં ચ વર્ણનમ્ । તતો મયં તન્નિવૃત્તૌ પૂર્વેપક્ષસ્ય યુક્તયઃ ॥કા.૧૭॥

(આ) જ્ઞાન ઉત્તમ છે એમ સિદ્ધ કરવા વિષયોનું વર્ણન (૩૮), વિષયોનું વર્ણન અને પછી ભય (૩૯), ભય દૂર કરવા માટે^૩ પૂર્વેપક્ષની યુક્તિઓ (૪૦), કા. ૧૭.

સિદ્ધાન્તેન પ્રતિષ્ઠાનં મીતાયાઃ શરણાગતિઃ ॥કા.૧૭૩॥

સિદ્ધાંતથી નિશ્ચય (૪૧), અને ભય પામેલી (યશોદાનું) (ભગવાનને) શરણે આવવું^૪ (૪૨).

એકવાર જ્યારે (યશોદાનું) ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાયેલું જ હતું ત્યારે (બાલકો) આ ત્યારે તરફ ક્રીડમાનાઃ રમત કરતા (હતા). સમાન (સરખાપણાના) ભાવથી રમત કરવામાં આવે તે સર્વને રસ ઉત્પન્ન કરનારી થાય છે. તેથી^૫ ભગવાનમાં બાલકોને સમાનતા સ્કુરતાં, જેમ વિવેકવાળા (પુરુષો) પોતામાં દોષ જૂએ છે તેમ તેઓએ ભગવાનમાં પણ દોષ જોયો. જેમને (જે બાલકોને) સ્ત્રીઓને સુખ ઉત્પન્ન કરવા (ભગવાન) લઈ ગયેલા^૬

૧. ‘વાછરડાં છોડી મૂક્યાં’ વિગેરેરૂપ દોષ એવો અર્થ છે. આથી ભગવાનના સ્વરૂપમાં દોષ થતો નથી, પણ માટી ખાવાથી તો ભગવાનના સ્વરૂપમાં દોષ થાય છે એમ કહે છે. (લે)

૨. વૃંદાવનપ્રેસમાં છપાએલ ગ્રંથનો પાઠ છે. આ પાઠ અર્થને વધારે અનુકૂળ છે. શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં ‘દોષ નિવૃત્તયે’ પાઠ છે. એમ પાઠ લેતાં ૩૨મા શ્લોકનો અર્થ કહેવો રહી જાય છે.

૩. ‘દોષ’ એટલે બાલકોના અજ્ઞાને કરેલો દોષ. (પ્ર) બાલકોએ પોતાના અજ્ઞાનથી કદપેલો દોષ. (કારિકાનો અર્થ કરતાં કૌસમાં ૩૨ થી ૪૨ સુધીના આંકડાઓ મૂક્યા છે તે, તે તે અર્થ તે સંખ્યાવાળા શ્લોકમાં કહેલો છે એમ જણાવવા મૂકેલા છે.)

૪. આ યુક્તિઓ શ્લોક ૪૦ના પૂર્વાર્ધમાં કહેલી છે, અને ઉત્તરાર્ધમાં તેઓનું સમાધાન કરેલું છે. (કા)

૫. શ્લોક ૪૧ અને ૪૨ બંને શ્લોકોમાં યશોદા શરણે આવે છે એમ કહેલું છે. (કા)

૬. તેથી એટલે ‘રસ ઉત્પન્ન થવાના કારણથી’ સરખાપણું સ્કુરવાથી, જેમ પોતામાં દોષ જૂએ તેમ ભગવાનમાં પણ દોષ જોયો. (લે)

૭. પહેલાં ભગવાને ‘મિત્રા વ્રજબાલકો સાથે વ્રજસ્ત્રીઓને આનંદ ઉત્પન્ન કરતાં ક્રીડા કરી’

તેઓને સ્ત્રીઓનો સંગ થવાથી તેમનો નિરોધ (ભગવાને) કરેલો નહિ,^૧ તેથી તેઓ ભગવાનમાં દોષ જુએ તે યોગ્ય છે, એમ જણાવવા 'તે' પદ યોજેલું છે. તે કાર્ય^૨ દર્શાવવા 'રામ^૩ વિગેરે' એમ કહેલું છે, કારણ કે તે (રામ) સર્વ સ્ત્રીઓને રમણ કરાવે છે જ અને તેથી તેમની પણ દોષદૃષ્ટિ છે (તે પણ ભગવાનમાં દોષ જુએ છે). ગોપોનો (હજી) નિરોધ કરેલો નથી,^૪ અને તેઓને ગાયોનો સંગ હોવાથી તેમની બુદ્ધિ તેમના (બળદો) જેવી હોય છે. તેમના બાલકો, એટલે તેમનામાં સ્વરૂપથી પણ દોષ હોવાનું કારણ છે એમ જણાવવા, 'ગોપના બાલકો' પદ યોજેલું છે. (પોતાની) અંદર રહેલા બાલકોને પોતાના સંબંધવાળું ધાવણ વિગેરે પીને પુષ્ટ થએલા (જાણીને), પોતાના ચરણારવિહના સંબંધવાળા ભક્તિરસથી ભળેલી માટી ભગવાન આપતા (ખવરાવતા) (હતા ત્યારે), બહિર્બુજોએ એવી કલ્પના કરી, કે ભગવાન દહીં વિગેરે આરોગે છે તેમ માટી પણ ખાય છે. પછી તે (માટી ખાવી તે) નુકશાનકારક છે, એમ માનીને બાલકોએ કહ્યું કે 'શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધી.' પાંચ વર્ષ સુધી (બાલક) માતાએ ઉપદેશ આપવા યોગ્ય છે. તેથી (તેમણે) માતાને જણાવ્યું. (૩૨)

તે (શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધી હોય તે) સંભવિત હતું, તેથી તેનાથી (માટી ખાવાથી) દેહને નુકશાન (થાય એમ) જાણીને દોષ^૫ મટે (જતો રહે) તે માટે (યશોદાએ) પ્રયત્ન કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

(શ્લોક ૨૮). અહિં 'તે' શબ્દ પહેલાં કહેલાનાં અનુસંધાનથી કહેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે અહિં 'તે' શબ્દથી તે જ મિત્રો કહેલા છે, એવા આશયથી આ કહે છે. (ટિ)

૧. 'માટી નુકશાનકારક છે' એવું જ્ઞાન હોવાથી, ભગવાનને નુકશાન ન થાય એવા હેતુથી (બાલકોએ 'શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધી' એમ યશોદાને) કહ્યું. ('બાલકોને ભગવાન માટે) સ્નેહ ન હોય તો આમ બની શકે નહિ, છતાં ભગવાને નિરોધ કેમ ન કર્યો?' એવી શંકા થાય, તો કહેવાનું જે 'ક્રીડમાનાઃ' શબ્દમાં આત્મનેપદનો પ્રયોગ કરેલો છે, તેથી એમ જણાવેલું છે કે આ ક્રીડા ભગવાન માટે અથવા ભગવાન સાથે બાલકો કરતા ન હતા પરંતુ તેમના પોતાના સ્વાર્થ માટે પરસ્પર ક્રીડા કરતા હતા. જે (બાલકોનો ભગવાને) સર્વભાવથી નિરોધ કરેલો હોય તો તેઓ એ પ્રમાણે (ક્રીડા) ન કરે; તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણે 'તેમનો નિરોધ કરેલો ન હતો' એમ કહેલ છે. (ભગવાનનો) વ્રજની સ્ત્રીઓને આનંદ ઉત્પન્ન કરવો એ જ હેતુ હતો. તે માટે જે લીલા ઉપયોગી હતી તેમાં બાલકો ઉપયોગી હતા તેથી જ બાલકોને સાથે રાખેલા. આ હૃદયમાં (ધ્યાનમાં) રાખીને 'સ્ત્રીઓનો સંગ થવાથી' એમ શ્રીમદાચાર્યચરણે કહેલું છે. તેથી (બાલકોનો) મુખ્ય નિરોધ થયો ન હતો, પણ આનુષંગિક (ગૌણ, પ્રસંગને ઉચિત) નિરોધ થયો હતો એવો ભાવ છે. (૧૮)

૨. 'તે કાર્ય' એટલે 'નિરોધ ન કર્યો એ કાર્ય' એવો અર્થ થાય છે. (ટિ)

૩. જેથી સ્ત્રીઓને ભગવાનનો સંગ થાય તેમ જ રામ કરે છે, એટલે રામ સ્ત્રીઓને રમણ કરાવનારા છે. તેથી જ તેમને રસની રીત પ્રમાણે તાંબૂલ (પાન) વિગેરેનો અંગીકાર કરવાનું રુચે છે, પણ અલૌકિક માટીનો અંગીકાર પણ રુચે નથી; એટલે સ્નેહને લીધે જ તે ભગવાનમાં દોષ જુએ છે. તેથી જ 'રામાચાર્ય' પદમાં અતદ્વુણ્યવિજ્ઞાન (જેના પહેલા પદનો અર્થ રહેતો નથી, એટલે 'રામ'નો સમાવેશ થતો નથી) બહુવ્રીહિ સમાસ છે. તેથી બાલકોના ભાવથી રામનો ભાવ જૂદા પ્રકારનો છે એમ સૂચવેલું છે. રામ ગોપના બાલક નહિ હોવાથી તે પ્રમાણે થએલ (તેમનો ભાવ જૂદો) છે. (ટિ)

૪. ગોપોનો નિરોધ તો આગળ કહેવાનો છે, એટલે હજી (આ સમયે) તેમનો નિરોધ થએલ નથી, તેથી એમ કહેલું છે. (ટિ)

૫. 'દોષ' એટલે 'બાલકોએ કહેલો (જણાવેલો) દોષ.' (પ્ર)

સા ગૃહીત્વા કરે પુત્રમુપાલભ્ય હિતૈવિળી ॥

યશોદા મયસંભ્રાન્તપ્રેક્ષણાક્ષમભાષત ॥ ૩૩ ॥

તે હિત ઇચ્છનારી યશોદાએ પુત્રને હાથથી પકડી, ઠપકો આપી ભયથી ગભરાએલી દૃષ્ટિવાળાં નેત્રવાળા(શ્રીકૃષ્ણ)ને(સ્લોક ૩૪માં જણાવ્યા પ્રમાણે) કહ્યું.

‘પુત્રને એક હાથથી પકડીને કહ્યું’ એવો સંબંધ છે. ‘તે’ એટલે નિરોધના મધ્યમાં રહેલી (જેનો નિરોધ થતો હતો તેવી યશોદા). ભગવાનમાં (ભગવાનના સંબંધમાં) લૌકિકી^૧ ક્રિયાશક્તિ^૨ જ, તેને દૃઢ હતી તેથી તેટલો જ અંશ (હાથ જ) તેણે પકડ્યો એમ જણાવવા, ‘હાથથી પકડી’ શબ્દ યોજેલો છે. ૩ ‘પુત્ર’ નામના નરકમાંથી (જે) રક્ષણ કરે છે, જે પાપને લીધે ‘પુરુષ’^૪ શબ્દથી જણાવાતું અને ઉપલક્ષણથી* ‘સ્ત્રી’^૫ શબ્દથી જણાવાતું શરીર, જે હાડકાં તથા મલથી ભરેલું છે, સર્વ રોગો વિગેરેનું ઘર છે, અને તામિસ્સાં વિગેરે સર્વ નરકોથી પણ વધારે (અનિષ્ટ) છે તે માતા અને પિતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેની (તે શરીરની) સંતતિમાં (જે) પોતે પ્રવેશ કરે છે અને તેઓનું (માતાપિતાનું) કાર્ય પોતે કરવા^૬ માટે તેઓના દોષનો અંગીકાર કરી, તેઓનું તે દેહના સંબંધમાંથી રક્ષણ કરે છે, તે પુત્ર થાય છે (કહેવાય છે)^૭. ભગવાન તો આવા પુત્ર છે. તેવા પુત્રને ‘ઉપાલભ્ય’ એટલે ઠપકો આપી, આલભનના જેવું કૂર વાક્ય કહીને, પોતાનો પરમ નિધિરૂપ પુત્ર કુશલ રહે એમ તેમનું હિત જ ઇચ્છનારી પરમ ભાગ્યશાળી, જ્ઞાનના પણ અધિકારવાળી યશોદાએ^૮ [તેમને (પુત્રને) કહ્યું]. (યશોદા જે ભગવાનને) મારે તો (ભગવાનની) અંદર

૧. ‘હાથથી પકડી’ એમાં ‘હાથ’ શબ્દ એકવચનમાં યોજ્યો છે તેનો આ અર્થ છે. બીજા હાથને પણ જે પકડ્યો હોત તો અલૌકિકી (ક્રિયાશક્તિ) પણ પકડાત, અને તેથી ભગવાન વશ થાત. તેથી જ દામોદરલીલામાં તે પ્રમાણે થયેલ છે એવો ભાવ છે. (લે)

૨. પુત્રને શિક્ષા કરવારૂપ લૌકિક ક્રિયાશક્તિ જ યશોદાને દૃઢ હતી, પરંતુ જ્ઞાનશક્તિ દૃઢ ન હતી. તેથી તેણે ભગવાનને હાથથી પકડ્યા એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩... ૩. આ ભાગમાં ‘પુત્ર’ શબ્દનું વિવરણ કરેલું છે. તે લોકસંબંધી (લોકમાં પુત્રનું શું કાર્ય છે તે જણાવનારું) છે એમ જણાવું. તેથી જ્યારે લૌકિક પુત્ર જ આવા (માતાપિતાને દેહના બંધનમાંથી છોડાવનારા) હોય છે, ત્યારે તેવા પુત્રભાવનો જેમણે અંગીકાર કર્યો છે તેવા ભગવાન (માતા) પોતાનો ક્રિયારૂપ (મારવારૂપ) અપરાધ કરે તેમાંથી તેમને બચાવે એ યોગ્ય જ છે એવો ભાવ છે. તેથી જ (યશોદાએ) વચન જ કહ્યું, પરંતુ વિરૂદ્ધ કાંઈ (મારવાની) ક્રિયા કરી નહિ. (ટિ) ૪. (‘પુત્ર’ નામના નરકમાંથી રક્ષણ કરે તે પુત્ર.) ‘પુત્ર’ શબ્દનો અર્થ પુરુષ છે. ઉપલક્ષણથી તે સ્ત્રીને પણ લાગુ પડે છે. (પ્ર)

*‘ઉપલક્ષણ’ એટલે સ્પષ્ટ રીતે કહેલ ન હોય તેને સૂચવવું તે. પોતાનો અર્થ જણાવવો અને તે ઉપરાંત બીજું (જે પોતાના જેવું હોય તે) પણ જણાવવું તે. [વિગેરે’ એટલે એકવીસે નરકો.

† શ્રીમદ્ભાગવત ૫-૨૬-૭માં ૨૧ નરકો જણાવેલાં છે, તે પૈકીનું પહેલું નરક ‘તામિસ્સ’ ૫. પિતા મરણ સમયે પોતાનાં (પોતાને કરવાનાં) કાર્યો પુત્રને સોંપી જાય છે અને પુત્ર તે કરવાનું માથે લે છે. આ સંબંધી મંત્રો કૌષિતકી ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ છે. (લે)

૬. ‘યશો દદાતિ ઇતિ યશોદા’ ‘યશ આપે તે યશોદા’. યશોદા યશનું દાન કરે છે, એટલે તેની પ્રધીનો ગુણ શ્રી (ભાગ્ય) તેનામાં રહેલું છે, એમ આ વ્યુત્પત્તિ સૂચવે છે; અને તે (શ્રી) પધીના ગુણ જ્ઞાનનો. તેને અધિકાર છે એવા આશયથી આ કહે છે. (લે)

રહેલા બાલકોને દુઃખ થાય, તેથી મહાપુરુષોનો દ્રોહ થવાથી આ(યશોદા)ને કોઈપણ સમયે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે નહિ, એવા ભયથી ગભરાએલી દૃષ્ટિ છે જેમનાં નેત્રની, (તેવા ભગવાન થયા.) જે જ્ઞાન (રૂપ) (યશોદાને) દેખાડવાનું છે, તેના પોતાના ભવિષ્યમાં થનારા અધિકરણમાં (યશોદામાં) વિરોધવાળા ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી, (યશોદા પાસે) જવામાં વિઘ્ન થશે એવી શંકાથી, તે જ જ્ઞાન, ભગવાનની પ્રેરણાથી જવાનું છે જ, તેથી વિરોધવાળો સર્વથી બલવાન ગુણ વિઘ્ન (અડચણ) ન કરે તે માટે, સારી રીતે ગભરાએલી છે ગમન(જવા)રૂપી દૃષ્ટિ જેની તેવું થાય છે. તેવા ભગવાનને કાયાના વ્યાપારથી યોજી, ભગવાનથી પ્રેરાએલી(યશોદા)એ કહ્યું એટલે વચન જ કહ્યાં. તે વાક્ય ભગવાને પરિહાર કરવા (ખોદું પાડવા) યોગ્ય છે, પરંતુ જે (યશોદાએ) ક્રિયા કરી હોત (ભગવાનને શિક્ષા કરી હોત) તો (તેથી) ભક્તનો દ્રોહ થવાથી તેનો ઉપાય થઈ શકત નહિ. (૩૩) નીચેના શ્લોકમાં યશોદાએ જે કહ્યું તે કહે છે:-

યશોદોવાચ । યશોદા કહે છે:-

કસ્માન્ મૃદમદાન્તાત્મન્ ભવાન્ ભક્ષિતવાન્ રહઃ ॥

વદન્તિ તાવકા હ્યેતે કુમારાસ્તેગ્રજોપ્યયમ્ ॥ ૩૪ ॥

હે સંયમરહિત અંતઃકરણવાળા ! તેં માટી એકાંતમાં કેમ આધી ? તારા આ કુમારો એમ કહે છે, અને આ તારો મોટો ભાઈ પણ (એમ કહે છે). ૩૪.
‘મેં મારી ઇચ્છા(મરણ)થી (માટી) આધી’ એમ કહે તો તે ઇચ્છા નુકશાન કરનારી હોવાથી તેને અટકાવવી એ યોગ્ય છે, અને તે પ્રમાણે કરેલ નહિ હોવાથી

૧. પ્રાકૃત બાલકો માર પડવાના ભયથી માતા સામે જોઈ શકતા નથી. ભગવાન પણ તેમનું અનુકરણ કરે છે તેથી આનું [ભગવાન માતા સામે (સારી રીતે) જોઈ શકતા અથવા જોતા નથી તેનું] અલૌકિક તાત્પર્ય (અર્થ) કહે છે. (ટિ)

૨. (ભગવાન યશોદાને) મુખ્યારવિદમાં જે રૂપ દેખાડવાના છે તે બ્રહ્મનો ધર્મ હોઈ જ્ઞાનરૂપ જ છે. વળી તે જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી પણ તેને ‘જ્ઞાન’ કહેલું છે. આ(જ્ઞાન)નું જે અધિકરણ થવાનું છે (જેને આ જ્ઞાન થવાનું છે) તે માતા (યશોદા) છે; કારણ કે તેમને ભવિષ્યમાં (તે) જ્ઞાન થવાનું છે. એ જ્ઞાન થવામાં વિરોધી (વિરોધવાળો) ગુણ ભગવાનમાં દોષનો આરોપ છે. ભગવાનની દૃષ્ટિ (પ્રેક્ષણ) જ્ઞાનરૂપ છે તેથી તે જે માતા ઉપર પડે તો તેનાથી માતાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ ઉપર જણાવેલા વિરોધી (ભગવાનમાં દોષ જોવારૂપ) ગુણની શંકાને લીધે ભગવાનની દૃષ્ટિ આમતેમ ભમ્યા કરે છે; પરંતુ નિરંતર માતા યશોદા ઉપર પડતી નથી. ભવિષ્યમાં માતાને જ્ઞાન આપવાનું છે એટલે માતા તરફ (ભગવાન) જૂએ છે, પરંતુ સારી રીતે જોતા નથી એમ જણાવવા મૂલ(શ્લોક)માં ‘પ્રેક્ષણ’ ‘પ્રત્યક્ષણ’ શબ્દ યોજેલો છે. ‘વિરોધવાળો સર્વથી બલવાન ગુણ વિઘ્ન ન કરે તે માટે’ શબ્દોથી દૃષ્ટિને માતા તરફ મોકલવાના હેતુ તરીકે પ્રણનું તાત્પર્ય કહેલું છે. વાસ્તવિક રીતે તો યશોદા ભગવાનના તે સમયના મુખપણાના ભાવથી જ મોહિત થઈ હતી, અને તેથી બીજું કંઈ (મારવાનું) કરી શકી નહિ. છતાં ધણા સ્નેહને લીધે આ વિષયમાં ભગવાનને વિનતિ તો કરવી જ જોઈએ તેથી તેણે વિનતિ જ કરી. (ટિ)

૩. ભગવાને જે પ્રેક્ષણક્રિયા (યશોદા તરફ દૃષ્ટિ) કરી તે યશોદાને પ્રાપ્ત કરાવનારી હતી જેની, તેવું ભવિષ્યમાં તેને થનારું જ્ઞાન હતું. તેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવા માટે પ્રેક્ષણ (દૃષ્ટિ) કરી હતી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪. ‘એ પ્રમાણે કરેલ નહિ હોવાથી’ એટલે ‘ઇચ્છાને અટકાવેલ નહિ હોવાથી’. (પ્ર)

(તું) કપકો આપવા યોગ્ય જ છે, એમ 'અદાન્તાત્મન્' 'સંયમરહિત અંતઃકરણવાળા' એ સંબોધનથી? કહેલું છે. ન નથી દાન્તાઃ સંયમમાં રાખેલ આત્મા અંતઃકરણ જેમનું (તે 'અદાન્તાત્મા').

(ભગવાનની) અંદર રહેલા બાલકોનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી 'તે ખાધી' એમ કહે છે. 'દ્વઃ' એટલે એકાંતમાં બાલકોને (પોતાની) બહાર કાઢી, (તેમને) ભક્તિનું ગ્રહણ કરાવવા, (આ કાર્ય) દેવોથી છૂપું રાખવા યોગ્ય હોવાથી (ભગવાને) એકાંતમાં જ કર્યું; તેને બહાર રહેલા બાલકોએ 'અમને છેતરવા માટે એકાંતમાં ખાધી' એમ કહ્યું.

'તારા....કહે છે' શબ્દોથી પ્રમાણ (જેનાથી સાચું જ્ઞાન થાય તે સાધન) કહે છે, કારણ કે તારા (મિત્રો) હોય તે તો (આવું) ખોટું ન જ કહે. 'હિ' શબ્દથી જણાવેલું છે કે આ અર્થ (વૃત્તાંત) યોગ્ય જ છે, કારણ કે તેઓ (તારા મિત્રો) પણ (તારું) હિત કરનારા છે. ખોટી હકીકત જોડી કાઢવાની હજી તેમનામાં શક્તિ પણ નથી આવી, એમ જણાવવા 'કુમારો' શબ્દથી તેઓનું વય કહે છે.

'તે (બાલકો) પણ જીવ છે (તેથી) ખોટી હકીકત જોડી કાઢતા ન હોય તો પણ તેઓને ભ્રમ (અસત્ય જ્ઞાન) થાય એ સંભવ છે, અને તેઓ જૂઠાં તેવું બોલે. તેથી પણ તેઓએ સાચેસાચું જોયું છે એમ હોતું નથી' એમ [તું (ભગવાન)] કહે, તેથી 'આ તારો મોટો ભાઈ પણ (કહે છે)' એમ કહેલું છે. તે (મોટો ભાઈ) પહેલાં જન્મેલા હોવાથી તેની બુદ્ધિ કાંઈક જાણી (ભ્રમ ન થાય તેવી) હોવી જોઈએ. (તે) કહે છે તેમાં પ્રમાણ 'આ' શબ્દથી કહેલું છે. આ (મોટો ભાઈ) પ્રત્યક્ષ જ કહે છે. તેથી એમાં ન માનવા જેવું કાંઈ નથી. (૩૪)

મગવદ્વયતિરિક્તાનામન્યધર્મઃ પ્રવર્તતે । યદા તત્ર હરિઃ સ્વામીનાવિષ્ટઃ સોઽન્યથા વદેત્ ॥ કા. ૧૮૩ ।
ભગવાનથી જૂદા રહેલાઓમાં? જ્યારે ખીજો (ભક્તિથી વિરુદ્ધ) ધર્મ પ્રવર્તે છે ત્યારે (તેમનામાં) સ્વામી હરિનો આવેશ હોતો નથી. ૩ (તેથી) તે ખોટું બોલે. કા. ૧૮૩.

૧. આ સંબોધનથી (ભગવાનનું) કૃપાલુપણું જણાવેલું છે. ન નહિ દાન્તાઃ સંયમવાળા. = અદાન્તાઃ એટલે સંયમરહિત પુરુષો. તેઓના પણ (ભગવાન) 'આત્મા' એટલે ઉપાધિ વિના હિત કરનારા છે એવો અર્થ છે. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે 'માટી ખાધી' એ આપણને હિત કરનાર નથી, કારણ કે તેથી મનમાં ખેદ થાય છે. તેથી જ માતા ('માટી કેમ ખાધી?' એમ) માટી ખાવાનું કારણ જ પૂછે છે. ભગવાન તો એવા આશયથી (આવતા શ્લોકમાં) ઉત્તર આપે છે, કે માતા વિગેરેએ સંભવિત માનેલ માટી ખાવાનું કાર્ય મેં કર્યું જ નથી, તેથી તેના કારણને વિચાર કરવો અસ્થાને છે. આમ ન હોત તો 'શ્લોકમાં માટી ખાવાનું પ્રસિદ્ધ કારણ બાલકનો સ્વભાવ જ છે' એમ જાણતી હોવા છતાં, માતા 'કેમ માટી ખાધી?' એમ ન પૂછત. ગયા (૩૩મા) શ્લોકમાં ભગવાન માતાને જ્ઞાન દેવાની ઇચ્છાથી તેમના તરફ જરા તરા જૂઠાં છે તેથી તેમને આટલું જ (માટી ભગવાને ખાધી તેનું કારણ બાલકનો સ્વભાવ નથી એટલું) જ્ઞાન થયું, પરંતુ આગળ ઉપર સંપૂર્ણ જ્ઞાન થશે એવો ગૂઢ અર્થ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે ગયા (૩૩મા) શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં 'ભગવાનની ગ્રેરણાથી જવાનું છે જ' વિગેરેથી જણાવેલો છે. ટિ)

૨. બલભદ્રમાં ભગવાનનો આવેશ હોવાથી, (ભગવાને બાલકોને માટી ખવરાવી હોય અને પોતે ખાધી ન હોય તો) તેનું તાત્પર્ય તે કેમ ન જાણે? એવી શંકાનો કારિકાથી નિરાસ કરે છે. (લે+કા)

૩. બલભદ્ર પણ હમણાં ભગવાનથી જૂદા રહેલ હોવાથી, (એટલે) ભક્તિથી વિરુદ્ધ સ્વતંત્ર કીડામાં પ્રવૃત્ત થયેલ હોવાથી, તેમનામાં પણ (આ સમયે) ભગવાનનો આવેશ ન હતો. તેથી તેમને પણ તાત્પર્યનું જ્ઞાન નહિ થવાથી, તેમણે પણ 'શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધી' એમ કહ્યું. ખીજા બાલકો પેઠે બલભદ્રને (ભગવાનમાં) માત્ર દોષની દૃષ્ટિ ન હતી, પરંતુ સ્નેહને લીધે જ તેમની એવી દૃષ્ટિ થઈ હતી

સત્યવક્તા પણ જ્ઞાત હોય છે, તેથી તેનાં (બલભદ્રનાં) વાક્ય(વચન)ને વિષયનો ખાધ હોવાથી (વસ્તુથી ખોટું પડતું હોવાથી એટલે ભગવાનના મુખમાં માટીના અવયવો અથવા ગંધ નહિ હોવાથી ખોટું ઠરતું હોવાથી) તે પ્રમાણ નથી, એમ ભગવાન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ । શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:-

નાહં ભક્ષિતવાનમ્બ સર્વે મિથ્યામિશંસિનઃ ॥

યદિ સત્યગિરસ્તર્હિ સમક્ષં પદ્ય મે મુખમ્ ॥ ૩૫ ॥

હે માતા ! મેં (માટી) ખાધી નથી. સર્વ ખોટું બોલનારા છે. જો સાચું બોલનારા હોય તો માફ મુખ પ્રત્યક્ષ જુઓ. ૩૫.

‘હે માતા !’ એવું સંબોધન ‘હું ઠગતો નથી’ એમ જણાવવા કરેલું છે. આ- (સંબોધન)થી તે(યશોદા)ના ઉપર માટી કૃપા દર્શાવેલી છે. મેં તો (માટી) ખાધી નથી, (એટલે મારી અંદર રહેલા) બાલકોએ ખાધી છે એવો ભાવ છે. એ પ્રમાણે સંબોધનથી પણ પોતાના વાક્યનું પણ પ્રમાણિકપણું (સત્યતા) કહી (જણાવી), તેના વિરોધવાળા (તેથી ઉલટા) વાક્યનું અસત્યપણું આ શ્લોકના બીજા ચરણથી કહે છે.

બલભદ્ર સહિત આ બાલકો, અને ગોપીઓ, જે કોઈ હરકોઈ સમયે પણ મેં

એ ખઈ, પરંતુ સ્વતંત્રતાથી ક્રીડા તેમણે કરી તેથી તેમનામાં ભગવાનનો આવેશ રહ્યો નહિ, અને તેથી ભગવાને પોતાની અંદર રહેલા બાલકોને માટી આપી એ તાત્પર્ય તેમણે જાણ્યું નહિ. “આ ક્રીડા ભગવાન માટે અથવા ભગવાન સાથે બાલકો કરતા ન હતા, પરંતુ તેમના પોતાના સ્વાર્થ માટે પરસ્પર ક્રીડા કરતા હતા” એમ ટિપ્પણીમાં આ જ અર્થ કહેલ છે. (જૂઓ શ્લોક ૩૨ પા. ૧૮૩-નોટ ૧.) (કા)

૧. શ્લોકના પહેલા ચરણનો અર્થ વિષયનો ખાધ છે. આ સંબોધનથી ‘હું ઠગતો નથી’ એમ સૂચનીતે પણ કહેલું છે. તેથી અહિં ‘ભવિ’ ‘પણ’ શબ્દ યોજાયા છે. (લે)

૨...અહિંથી (પા. ૨૦૦)* સુધીનું લખાણ મર્યાદામાર્ગ સંબંધી છે એમ જાણવું. ‘મને ભક્તિથી વશ કરે છે’ (ભા. ૯-૪-૬૬) વાક્ય પ્રમાણે ભક્તોને જેથી સંતોષ થાય તે જ પ્રમાણે ભગવાન કરે છે. તેથી પોતાની મર્યાદાનો ત્યાગ કરીને, ભક્તની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું ભગવાને અંગીકાર કરેલું હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન ભક્ષણ વિગેરે સર્વ કરે છે. વસ્તુતઃ ભક્તોને વશ રહેલું એ જ પુરુષોત્તમની મર્યાદા છે. તેથી જ હાલના સમયમાં પણ, કયા પદાર્થનું ભોજન પોતાને કરવું છે, એ સંબંધમાં ભગવાન ભાગ્યવાન ભક્તોને આજ્ઞા કરે છે. જ્ઞાનથી ભજેલા ભક્તિમાર્ગમાં મર્યાદાભક્તિ માર્ગવાળા ભક્તોના સંબંધમાં, તેમજ અવતાર ન લીધો હોય ત્યારે ભગવાન અનશન (ભોજન ન કરવું) વિગેરે ધર્મો પ્રકટ કરે છે. તેથી ‘ભગવાન ભોજન કરતા નથી’ એવાં વાક્યો તેમના સંબંધમાં કહેલાં છે એમ જાણવું.

જેમ ‘સર્વ બ્રાહ્મણોને જમાડવાના છે’ વાક્યમાં ‘સર્વ’ શબ્દ જેટલા બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કરેલ હોય તેટલાને માટે જ યોગ્યએલ હોય છે, તેમ અહિં પણ ‘સર્વ ખોટું બોલનારા છે’ વાક્યમાં, ‘સર્વ’ શબ્દ બલભદ્ર અને બાલકોને માટે જ યોગ્યએલો છે એમ (જણવાથી), કોઈપણ જાતની અયોગ્યતા રહેતી નથી. છતાં ભગવાને ‘બાલકો’ અથવા ‘આ’ એમ નહિ કહેતાં, ‘સર્વ’ શબ્દ કહ્યો, તેથી તેનું તાત્પર્ય (અહિં) શ્રીમદાચાર્યચરણે કહેલું છે. એનું તાત્પર્ય (એ મર્યાદામાર્ગ સંબંધી છે એવું) ઉપર કહ્યું છે જ. વળી આ જ્ઞાનનું પ્રકરણ હોવાથી પણ એમ કહેલું છે. તેથી આથી ભક્તિમાર્ગને વિરોધ થાય છે એવી શંકા કરવી નહિ. (ચિ).

કાંઈપણ ખાધું એમ કહે છે તે બધાય^૧ જોતું બોલનારા છે, મિથ્યા એટલે અસત્ય જ

ભગવાનમાં ('ભોજન કરનાર' અને 'ભોજન નહિ કરનાર') એમ બંને પ્રકારના ધર્મો રહેલા છે, પરંતુ તે બીજાની અપેક્ષાથી રહેલા છે. જેમ એક જ પુરુષ પોતાની માતાના સંબંધે તેનો 'પુત્ર' કહેવાય છે, અને પોતાની સ્ત્રીના સંબંધે તેનો 'પતિ' કહેવાય છે, અને બીજા સગાઓના સંબંધમાં બીજા નામથી સંબોધાય છે, તેમ જ્ઞાનમાર્ગની અપેક્ષાએ ભગવાનમાં 'અનશન' (ભોજન નહિ કરનાર) વિગેરે ધર્મો છે અને ભક્તિમાર્ગના સંબંધે 'ભોજન કરનાર' વિગેરે ધર્મો છે. અહિં જ્ઞાનનું પ્રકરણ છે, અને 'ભયથી ગભરાએલી દૃષ્ટિવાળાં નેત્રવાળાં' (સ્લોક ૩૩) પદથી યશોદાને ભગવાન જ્ઞાન આપે છે એમ કહેલ છે, તેથી જ્ઞાનમાર્ગના ધર્મો જ ભગવાને જણાવવાના છે, એવા આશયથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે 'ભગવાન ભોજન કરતા નથી' એવું વિવરણ કરેલું છે. ટિપ્પણીમાં પણ (ઉપરની નોટમાં) 'આ જ્ઞાનનું પ્રકરણ હોવાથી પણ એમ કહેલું છે' એમ આ જ અર્થ કહેલો છે. (લે)

૧. અહિં 'સર્વ' પદથી 'રામ વિગેરે બાલકો જ' કહેલા છે એમ માનવું યોગ્ય છે, છતાં 'બાલ' વિગેરે શબ્દો નહિ કહેતાં ભગવાને 'સર્વ' શબ્દ ચોખ્યો છે, તેનો આશય અહિં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે કહેલો છે, એમ ટિપ્પણીમાં (પા. ૧૬૭ નોટ ૨માં) કહેલું છે તે યોગ્ય જ છે. ભગવાને બાલલીલામાં માતાના ભયથી અસત્ય કહ્યું છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે 'દેવોનું (વાક્ય) સત્ય, મનુષ્યોનું અસત્ય (હોય છે)' શ્રુતિ પ્રમાણે, 'અસત્ય બોલવું' એ મનુષ્યોનો અસાધારણ ધર્મ છે અને તે ધર્મ ભગવાનમાં નથી, કારણ કે 'માયાથી મનુષ્ય થએલા (ભગવાનનાં વીર્ય કહેા) 'માયાથી મનુષ્ય થએલા ઈશ્વર' 'ગૂઢ અને કપટથી મનુષ્ય થએલ' વિગેરે વાક્યોમાં મનુષ્યોના અસાધારણ ધર્મો ભગવાનમાં નથી એમ કહેલું છે. તેથી ભગવાને અહિં 'સર્વ' પદ કહ્યું, તેથી સુબોધિનીમાં તેનું એ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરેલું છે. અહિં 'ભગવાન ભોજન કરતા નથી' એવું ધણા આગ્રહપૂર્વક શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે સિદ્ધ કર્યું છે, તેનો આશય નીચે પ્રમાણે છે.

'ભૂખ એ ખરેખર મનુષ્યનો બ્રાતૃવ્ય (શત્રુ) છે' શ્રુતિ પ્રમાણે ભૂખ મનુષ્યનો અસાધારણ ધર્મ છે, અને એવો ધર્મ ભગવાનમાં નથી. તેથી ભગવાનને ભૂખ અથવા તરસ લાગે છે એમ કહી શકાય નહિ. તેથી તેમનાથી ઉત્પન્ન થતાં ભોજન પાન વિગેરે તેમને ન હોય તે યોગ્ય જ છે.

'ભગવાન ભોજન કરતા ન હોય તો તે અન્ન વિગેરે મહાપ્રસાદ કેમ ગણાય ?' એવી શંકા થાય, તો જાણવું કે અહિં સુબોધિનીમાં 'ભગવાન ભક્ષણ જ કરતા નથી' એમ કહેલું નથી, પણ ભગવાન જેવું ભક્ષણ કરે તેનો ઉપયોગ એવો જણાવેલો છે, કે તે પોતાની અંદર રહેલા બાલકોની તૃપ્તિ માટે ભોજન કરે છે, પરંતુ પોતાની તૃપ્તિ માટે કરતા નથી. તેથી ભગવાન ભૂખ લાગવાથી ભોજન કરતા નથી. એમ જો ભોજન કરતા હોય તો તે પોતાને માટે કરેલું ગણાય. પોતાની અંદર રહેલા બાલકોની તૃપ્તિ માટે તેમણે ભોજન કર્યું તે બીજાને માટે જ કરેલું છે. પોતાને માટે ભોજન કરવું તે ભૂખને લીધે હોય છે અને તેવું ભગવાનને હોતું નથી; કારણ કે તેવા ભોજનના કારણરૂપ ભૂખ તેમને હોતી નથી. કારણ કે ઉપર જણાવેલી શ્રુતિ પ્રમાણે ભૂખ મનુષ્યોનો જ અસાધારણ ધર્મ છે. તેથી જ શ્રીસુબોધિનીમાં 'વનમાં ઉગેલાંનું ભક્ષણ તો અંદર રહેલા ભક્તો શુદ્ધ અન્નના સંબંધથી કૃતાર્થ થાય તે માટે કરે છે' એમ કહીને (ભગવાન) ભક્ષણ કરે છે એમ સ્વીકારેલું છે, પણ જેમ જીવો ભક્ષણ કરે છે તેમ ભગવાન કરતા નથી. જીવ ભોજન કરે તેનું કારણ ભૂખ છે અને તેનું પ્રયોજન શરીરનું પોષણ વિગેરે છે. ભગવાન ભોજન કરે છે તેનું કારણ તેમનો ભગવદીયો ઉપરનો ધણો જ સ્નેહ છે, અને તેમની અંદર રહેલા ભક્તોની તૃપ્તિ અને કૃતાર્થતા એ પ્રયોજન છે. તેથી (જીવ અને ઈશ્વરના ભોજનમાં) કારણ અને પ્રયોજન બંને જુદાં છે. એ જ પ્રમાણે શ્રીગોવર્ધનના પ્રસંગમાં ૧૦-૨૧-૨૫ પંક્તિમાં શ્રીસુબોધિનીમાં 'તે સમયે ધરેલ બલિનો ભોગ કર્યો' એમ કહી, આગળ 'એ પ્રમાણે ધણું બલિ ખાધું, ધણું રાંધેલું અન્ન વિગેરેનું ભક્ષણ કર્યું' એમ કહી, ભગવાને ભક્ષણ કર્યું એમ સ્વીકારેલું છે, અને

બોલે છે, કારણ કે (તેમના વાક્યને) 'ખીજો નહિ ખાતાં જોયા કરે છે' એ શ્રુતિનો વિરોધ છે. 'જેનાં બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર (અને ખોરાક થાય છે)' 'ચર (મૃત્યુ) અને અચર- (બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર)ને (ખોરાક તરીકે) જણાવેલ હોવાથી ભોજન કરનાર (ભગવાન) છે'

આગળ 'પર્વતપર રહેલા બધાને તૃપ્ત કર્યા' એમ કહી, ભક્ષણ કરવાનું પ્રયોજન ખીજની તૃપ્તિ હતી, પરંતુ પોતાની તૃપ્તિ ન હતી, એમ જણાવી ભોજનનો ઉપયોગ કહેલો છે. તેથી અહિં સ્પષ્ટ રીતે (ભગવાન) ભોજન (કરે છે) એમ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, ભોજન કરતાં ઉચ્છિષ્ટ રહે તે મહા- પ્રસાદ થાય જ. વળી યજ્ઞપત્નીઓના પ્રસંગમાં ૧૦. ૨૦. ૩૫. પરનાં શ્રીસુમોધિનીમાં 'ચાર પ્રકારના સંપૂર્ણ રસવાળા પદાર્થોથી ગોપોને જમાડી પોતે પણ જમ્યા' એમ કહી ભગવાન ભોજન કરે છે એમ સ્વીકારેલું છે, અને તે જ શ્લોકના આભાસમાં 'તે (મુક્ત થએલી યજ્ઞપત્ની) પોતાની અંદર આવતાં તેને તથા બાલકોને ભોજન કરાવ્યું' એમ કહી, તેઓની તૃપ્તિ (ભોજનના પ્રયોજન તરીકે) જણાવેલી છે. તેથી ભગવાન ભોજન કરે છે એવો તો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેનું પ્રયોજન જૂદું હોય છે એમ કહીએ છીએ, એ જ પ્રમાણે ૧૦-૧૭-૨૬ પરનાં સુમોધિનીમાં 'સગ્ગતીય ગોપો તથા સંકર્ષણ સાથે ભોજન કર્યું' એમ કહી ભગવાન ભોજન કરે છે એમ સ્વીકારેલું છે, માત્ર 'માયા માટે ઉત્પન્ન થએલ ધાવણ ભગવાન ધાવે નહિ' સ્થલે પણ ભગવાન પાન કરે છે તેમ કહેલું છે. તેથી ભગવાન ભોજન કરે છે એમાં વિવાદ નથી, પણ તેનું પ્રયોજન પોતાની અંદર રહેલા બાલકોની તૃપ્તિ અને કૃતાર્થતા કહેલું છે. તેથી ભગવાન ભોજન કરતા નથી એવો આ લેખનો અભિપ્રાય નથી. ભગવાનનું ઉચ્છિષ્ટ ભગવાનનો પ્રસાદ થાય છે જ, તેથી જ 'ઉચ્છિષ્ટનું' ભોજન કરનારા (અમે) દાસો આપની માયાને જીતીએ' વિગેરે વાક્યોની સંગતિ થાય છે. (યો)

૧... (પા. ૨૦૦)† 'અહિં ભગવાન ભોજન કરતા નથી' એમ જે કહેલ છે તેનો પ્રકાર જૂદો છે, પુષ્ટિ- માર્ગમાં ભગવાન ભોજન કરતા નથી એવો આનો અર્થ નથી. 'જેનું બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર ખોરાક થાય છે' 'ચર અને અચરને (ખોરાક તરીકે) જણાવેલ હોવાથી ભોજન કરનાર છે' વાક્યોમાં જે ભોગ કહેલો છે તે બ્રહ્મ અને ક્ષત્રની મુક્તિરૂપ છે. 'વિશ્વનો ભોગ કરનાર ભોજન કરે છે' વાક્યમાં એમ કહેલું છે. વ્યાપકરૂપથી રહેલ ભગવાન જીવદ્વારા પોતે ભોગ કરે છે, કારણ કે ત્યાં ત્રણ લોકોને વ્યાપીને એમ કહેલું છે. તેથી જ અહિં શ્રીસુમોધિનીમાં 'આ વાક્યો આધિદેવિકરૂપ ધર્મનું વર્ણન કરનારાં છે' એમ કહેલું છે. તેથી શ્રુતિ, પુરાણ વિગેરેનાં આ વાક્યોમાં 'પુરુષોત્તમ ભોજન કરે છે' એમ કહેલું નથી, તેમજ (અહિં) શ્રીસુમોધિનીમાં 'પુરુષોત્તમ ભોજન કરતા નથી' એમ પણ કહેલું નથી. પરંતુ 'આ વાક્યોમાં પુરુષોત્તમના ભોજનની વ્યવસ્થા (કહેલી) નથી' એમ કહેલું છે, એટલે તેમના ભોજનની વ્યવસ્થા ખીજ વાક્યોથી જ જાણવી, એવો શ્રીસુમોધિનીનો ભાવાર્થ છે. અહિંથી આગળ 'વનમાં ઉગેલાંનું ભક્ષણ...' વિગેરેમાં 'પુરુષોત્તમ ભક્ષણ કરે છે એવો જ સિદ્ધાંત કહેલો છે, અને તેના પ્રમાણમાં ભગવાનનું વાક્ય (ગીતા ૯. ૨૬) ચોજેલું છે. આ વાક્યમાં ભક્તિથી જે ધરે છે' એમ કહેલું છે. તેથી 'ભક્તિથી ધરેલું તે' શબ્દોથી ભક્તિને સાધન કહેલી છે. તેથી ભાક્તથી જે સમર્પણ કરવામાં આવે તેનું ભગવાન પુરુષોત્તમ 'લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્' ન્યાયથી લોકની રીતે ભક્ષણ કરે છે, પરંતુ તેનું પ્રયોજન પોતાની અંદર રહેલા ભક્તોની કૃતાર્થતા છે પણ પોતાની તૃપ્તિ નથી. આમ હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન ભોજન કરે છે જ, એટલે ભોજનનું ઉચ્છિષ્ટ રહે તે મહાપ્રસાદ થાય એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. અહિં જે પૂર્વપક્ષ કહીને 'ભગવાન ભક્ષણ કરતા નથી' એવો સિદ્ધાંત કરેલો છે, તેથી તો ભગવાનના સ્વરૂપની મર્યાદા એવી છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. પુષ્ટિભક્તિમાં તો સ્વરૂપની મર્યાદાનું પણ ઉલ્લંઘન કરીને, ભગવાન ભક્તોની પ્રીતિ માટે ભોજન કરે છે જ. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પુષ્ટિમાર્ગનો મહિમા સર્વ પ્રમાણોથી પર છે. એ

(બ્રહ્મસૂત્ર. ૧-૨-૬); 'વિશ્વનો ભોગ કરનાર ભોજન કરે છે' વિગેરે વાક્યો આધિદૈવિકરૂપનું^૧ વર્ણન કરનારાં છે, તેથી પુરાણપુરુષને^૨ લાગુ પડતાં નથી. તેથી જે કોઈ ભગવાન ભોક્તા (ભોજન કરનારા) છે એમ માને છે તથા એવો ઉપદેશ કરે છે તે સર્વ ખોટું બોલનારા છે.*

નૈવેદ્ય^૩ માત્ર નિવેદન કરવાથી જ (ભગવાનને) આનંદ આપનારૂં થાય છે. વનમાં ઉગેલાં (ફલ ફૂલો વિગેરે)નું ભક્ષણ તો (ભગવાન પોતાની) અંદર રહેલા ભક્તો શુદ્ધ અન્નના^૪ સંબંધથી કૃતાર્થ થાય તે માટે કરે છે. તેથી 'પત્ર પુષ્પ....' (ગીતા. ૬. ૨૬) વાક્ય પણ (ભગવાન ભોક્તા નથી એ સિદ્ધાંતથી) વિરૂદ્ધ નથી.†

પુરુષોત્તમ સર્વત્ર ભોજન કરતા હોત તો પુષ્ટિભક્તિમાં શું ઉત્તમતા રહેત? તેથી પુરુષોત્તમ કયાંય (ખીજે) ભોજન કરતા નથી, માત્ર પુષ્ટિભક્તિમાં જ ભોજન કરે છે, એ પુષ્ટિભક્તિનું સર્વથી ઉત્તમપણું છે. જેમ 'આત્મારામે પણ રમણ કર્યું' ૧૦. ૨૬. ૪૨માં આત્મારામ શબ્દથી (ખીજે) સર્વ સ્થલે રમણ કરતા નથી એમ જણાવી, 'રમણ કર્યું' શબ્દથી ગોપીઓ ઉપરની પરમ કૃપાથી રમણ કર્યું એમ કહી, (પુષ્ટિભક્તિનું) ઉત્તમપણું સિદ્ધ કરેલું છે. જે બધે રમણ કરતા હોત તો વ્રજસ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરે તેમાં ઉત્તમપણું ન રહેત, તેથી એમ કહેલું છે. તેમ અહિં પણ (ખીજે) સર્વત્ર ભક્ષણ નહિ કરતાં, પુષ્ટિભક્તિ સમર્પણ કરે તેનું ભગવાન ભક્ષણ કરે છે એમ જણાવવાથી, પુષ્ટિમાર્ગનું પરમ માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ આચાર્યશ્રીએ અને આર્યોએ આ ઉદ્યમ કરી (સિદ્ધ કરેલું છે). પુષ્ટિભક્તિમાં તો સર્વત્ર સ્વરૂપની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી ભગવાન ક્રીડા કરે છે. તેથી જ રાસલીલામાં ગજનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે, ત્યાં (૧૦. ૩૦. ૨૩) શ્રીસુબોધિનીમાં બ્રહ્મની મર્યાદાના ભંગનું નિરૂપણ કરેલું છે.

(ભગવાનની) અંદર રહેલા ભક્તોની કૃતાર્થતા તો (ભગવાનની અંદરની સ્થિતિથી જ) થઈ ગઈ, છતાં તેમને ફરી ભગવાનનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ આપવાથી શી કૃતાર્થતા થવાની? એવી શંકા થાય, તો જાણવું કે તેમને મુક્તિરૂપ કૃતાર્થતા સિદ્ધ થઈ ગઈ, છતાં પ્રસાદ લેવાથી નિત્યલીલામાં રહેલા ભક્તો સાથે નિત્યલીલાના અનુભવરૂપ કૃતાર્થતા તેમને પ્રાપ્ત થશે એમ જાણવું. (યો)

૧. 'જે દેવોનું નામ ધારણ કરનાર એક જ છે', 'એક સત્તે વિપ્રો બહુ રીતે વર્ણવે છે' વિગેરે શ્રુતિઓ ભગવાન સર્વ દેવોના અધિદેવ છે એમ કહે છે. દેવો યજ્ઞના ભાગનું ભોજન કરનારા છે. તેથી તેઓની મારફત સર્વ દેવોના અધિદેવરૂપ ભોજન કરનાર છે, તેથી તેમના ભોજન કરનારપણાના ધર્મને જણાવનારાં એ વાક્યો છે. (ગ્ર) અક્ષર પોતાના કાંઈક અંશથી જગદ્રૂપ થાય છે. તે જ જગતના લયનું સ્થાન બને છે, તે આધિદૈવિકરૂપ થાય છે. તેના ધર્મો બ્રહ્મ અને ક્ષત્રનું ભોજન કરવું વિગેરે છે, તે જણાવનારાં એ વાક્યો છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨. પુરાણ એટલે જગતથી જૂદા પુરુષ અક્ષરરૂપ છે, તેના સંબંધી આ વાક્યો છે. જ્ઞાનમાર્ગ અક્ષર સુધી પહોંચે છે, તેથી (તે માર્ગમાં) પુરુષોત્તમમાં પણ અક્ષરના જ ધર્મો જણાવવામાં આવે છે એવો અર્થ છે. (લે) * જૂઓ પા. ૧૯૭. † જૂઓ પા. ૧૯૮.

૩. 'નૈવેદ્ય' એટલે 'ઉપાસનામાર્ગવાળાઓ પૂજમાં જે નૈવેદ્ય ધરે છે તે' તેવું છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

૪. સાક્ષાત્ ભગવાને ભક્ષણ કરેલું હોવાથી ઉચ્છિષ્ટ રહેલું જે અન્ન તે 'શુદ્ધ અન્ન' કહેલું છે. તે ભોજન કરતાં ઉચ્છિષ્ટ રહેલું હોવાથી, મુખારવિદની અંદર રહેલ આવેલા તાંબૂલ(પાન)ની પેઠે મુખ્ય ઉચ્છિષ્ટ હોય છે. તે સિવાયનું ખીજનું ફલરૂપ કાંઈ શુદ્ધ કરનારૂં નથી. તેથી 'તેના સંબંધથી કૃતાર્થ કરવા માટે' એવો અર્થ છે. વનમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવું તે, અથવા ભગવાનનો સાધારણ સંબંધ અહિં શુદ્ધ કરનારો પદાર્થ છે એમ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે ભગવાનની અંદર રહેલા ભક્તોના પૂર્ણપુરુષાર્થરૂપ થઈ, તેવા પ્રકારના પદાર્થ તેઓને કૃતાર્થ કરે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. (ટિ)

‘ભગવાન ભક્ષણ કરે છે કે નથી કરતા ?’ એમાં શું યોગ્ય (સાચો સિદ્ધાંત) છે ?
 (પૂર્વપક્ષ):-૧“‘(ભગવાન) ‘ભક્ષણ કરે છે’ એ જ યોગ્ય છે, કારણ કે તે(સિદ્ધાંત)ને ઘણાં વાક્યોનો આધાર છે, અને પ્રત્યક્ષ પણ (તેમ) દેખાય છે. ‘(વિશ્વનો ભોગ કરનાર) ભોજન કરે છે’ વિગેરે વાક્યોમાં જેવો વેદનો અર્થ છે તેવો સિદ્ધ થાય (સત્ય રહે, અર્થમાં ફેરફાર થાય નહિ) તે માટે ‘ખીજો નહિ ખાતાં (જેવા કરે છે)’ એ વાક્યનો અર્થ એટલો જ (એવો જ) કરવો જોઈએ, કે જીવનો ભોગ ઉત્પન્ન કરવા આવેલ (જીવની સાથે રહેલ) અંતર્યામી, જીવ જેનો ભોગ કરે છે તેનો, જીવ જે રીતે ભોગ કરે છે તે રીતે ભોગ કરતો નથી. તેથી (ભગવાન ભક્ષણ કરે છે એ સિદ્ધાંત) પ્રત્યક્ષ સાથે બંધ ખેસતો હોવાથી (ભગવાન) ભક્ષણ કરે છે એ જ સત્ય (સિદ્ધાંત) છે.”^૧ એવી માન્યતા થાય તેનો ઉત્તરાધમાં નિરાસ કરે છે.

(સિદ્ધાંત):-લોકમાં જે વાક્યને આધાર મળે (બંધ ખેસતું થાય) તે પ્રમાણ (સત્ય) ગણાય છે. તેથી આ વાક્યને આધાર નથી, એમ કહી તેને અસત્ય ઠરાવે છે. (જે તેઓ સાચું બોલનારા હોય) તેો સમક્ષે એટલે પ્રત્યક્ષ તમારાં પોતાનાં ચક્ષુથી વાક્યના આધાર માટે (કયું વાક્ય સાચું છે, તેમનું કે માફે તે પ્રત્યક્ષ જાણવા માટે) (મારા) મુખની અંદર જુઓ. જો મેં (માટી) ખાધી હશે તો તેના કટકાઓ અને તેની ગંધ (તેમાં) હશે. (હું) સર્વ (બધીય માટી, કાંઈ કટકી મોઢામાં ન રહે તેમ) ખાઈ ગયો (હું), એવી શંકા રહેતી હોય તે માટે, તથા ખીજ કોઈ કાલે પણ (હું) ભક્ષણ કરું છું, તેવી શંકા ફર કરવા માટે, ભક્ષણ કરવાનું પ્રયોજન^૨ મુખમાં છે કે નહિ તે પણ જોવું, એવો ભાવ છે. (૩૫)
 લૌકિક (પુરુષો) યુક્તિપૂર્વક કહેલા વૃત્તાંતને ગ્રહણ કરે છે, તેથી યશોદાએ (ભગવાનના) તે વાક્યનો સ્વીકાર કરી, તેમાં જરૂરી^૩ (મુખ ઉઘાડવું તે) માટે પ્રાર્થના કરી, (મુખમાં) જોવા તત્પર થયાં. પછી ભગવાને (મુખ) દેખાડ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

यद्येवं तर्हि व्यादेहीत्युक्तः स भगवान् हरिः ॥

व्यादत्ताव्याहृतैश्वर्यः क्रीडामनुजबालकः ॥૩૬॥

‘જો એમ (હોય) તો (મુખ) ઉઘાડ’ એમ કહેલા, જેમનું ઐશ્વર્ય ઘટેલું નથી તેવા, અને ક્રીડા માટે મનુષ્યના બાલક બનેલા, તે ભગવાન હરિએ (મુખ) ઉઘાડ્યું.

૧...૧. અહિં સિદ્ધાંત કહેલો છે. (પ્ર) આ પૂર્વપક્ષ છે, સિદ્ધાંત નથી. ઉપર યોજનામાં તો આ પૂર્વપક્ષ છે એમ સ્પષ્ટ કહેલ છે. ૨. જીભથી રસનો અનુભવ કરવો એ (ભક્ષણ કરવાનું) પ્રયોજન છે. તેથી મુખમાં જીભ જોવામાં નહિ આવે એટલે તેનાથી ઉત્પન્ન થતા રસના અનુભવરૂપ (ભોજનનું) પ્રયોજન નથી એમ જણાશે એવો ભાવ છે. યશોદાએ ‘માટી કેમ ખાધી ?’ એમ ખાવાનું પ્રયોજન પૂછેલ હોવાથી, ઉત્તર પણ તેવો આપવો જોઈએ એવો ભાવ છે. (લે)

૩. ‘જરૂરી’ એટલે ‘મુખ ઉઘાડવું તે’ એવો અર્થ છે. વ્યાદેહિ=વિ એટલે વિશેષરીતેનજા એટલે ચારે તરફથી-દેહિ=(જ્ઞાન) આપો, એવો પણ ધ્વનિ (સૂચવેલો અર્થ) છે. અહિં (આપવાના જ્ઞાનનું) ભક્તિમાર્ગીયપણું એ ‘વિશેષ છે.’ તેની પણ જેટલી મર્યાદા છે અથવા જે પ્રકારનું તે (જ્ઞાન) છે તેનું જ્ઞાન એ ‘જ્ઞા’નો ‘અર્થ’ છે. તેથી જ (યશોદાને આ પ્રસંગથી) સર્વાત્મભાવ સુધીનું જ્ઞાન થયું. તેમ ન હોય તો (સર્વાત્મભાવ સુધીનું જ્ઞાન ન થયું હોય તો) ભગવાનથી જૂદી શુદ્ધિને, તે ભગવાન સંબંધી હોવા છતાં ‘કુમતિ’ ન કહેત (જૂઓ શ્લોક ૪૨). (ટિ)

‘જો *તારે વાક્ય પ્રત્યક્ષ સાથે બંધ બેસતું (મળતું) હોય, અને બીજાનું (રામ તથા બાલકોનું) વાક્ય (તેનું) ન હોય તો ઉઘાડ એટલે મુખ પહોળું કર’ એમ કહેલા (ભગવાને મુખ) ઉઘાડ્યું એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે; કારણ કે ભગવાન ‘તે’ એટલે નિરોધ કરવા જ પધારેલા હતા. જો તેમ ન હોય (નિરોધ કરવા પધારેલા ન હોય) તો લૌકિક? અને પરમાર્થર(અલૌકિક)ના વિષયો જૂદા (જૂદા) હોવાથી લૌકિક વિષયમાં પરમાર્થ(વિષય) દેખાડવો તે અયોગ્ય ગણાય. (આ જણાવવા) ‘સ’ ‘તે’ શબ્દ (યોજેલો છે). ‘ભગવાન’ શબ્દથી (તેમનામાં) નિરોધ કરવાનું સામર્થ્ય છે (એમ જણાવેલું છે). નિરોધ કરવો આવશ્યક છે એમ જણાવવા ‘હરિ’ શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે તેમ (નિરોધ ન કરે તો પ્રાણીઓ કૃતાર્થ (દુઃખ વિનાના) થાય નહિ. ચિ એટલે વિશેષ રીતે (ધણું) આ દત્ત એટલે મુખ પ્રસાર્યું (= વ્યાદત્ત.)

‘(ભગવાન) પ્રાકૃતનો સ્વીકાર કરે તો તેથી તેમના પોતાના ધર્મોનો તિરોભાવ થવો સંભવતો હોવાથી, સર્વનો સંવાદ^૩ (મળતાપણું) કેમ થશે?’ એવી શંકા કરીને ‘અન્યાહૃતૈશ્વર્યઃ’ ‘જેમનું ઐશ્વર્ય ઘટેલું નથી’ પદ યોજેલું છે. કોઈપણ પ્રકારથી જેમનું ઐશ્વર્ય ઘટેલું નથી એવા ભગવાન છે.

‘ત્યારે ભગવાને પ્રાકૃત(મનુષ્યદેહ)નો કેમ સ્વીકાર કર્યો?’ એવી શંકા સાથે, તેથી કહે છે કે (ભગવાન) કીડા માટે જ^૪ મનુષ્યના બાલક બનેલા છે, પરંતુ પ્રદર્શન કરવા પણ (તેવા) થએલા નથી. તેથી લૌકિક ક્રિયાશક્તિ કરવાની હોય ત્યારે જ (અલૌકિક)નો તિરોભાવ^૫ થાય છે, અને તે પણ જ્યારે (અલૌકિક ક્રિયાશક્તિનું) ખાસ પ્રયોજન ન હોય ત્યારે. બીજા સમયે (જ્યારે અલૌકિક ક્રિયાશક્તિનું ખાસ પ્રયોજન હોય ત્યારે) તો (અલૌકિક) ક્રિયાશક્તિ પણ પ્રકટ થાય છે. જ્ઞાનશક્તિ તો સદા અતિરોહિત (પ્રકટ) જ

* શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં ‘તદ્વાક્ય’ પાઠ છે. વૃંદાવનપ્રેસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ ગ્રંથમાં ‘તવ વાક્યમ્’ પાઠ છે. આ પાઠ ભાષાંતરમાં લીધો છે.

૧. લૌકિક એટલે લોકના સમાન જેનું જ્ઞાન થાય તે, એટલે ભગવાનનું હૃદવાણું (માણસ જેવું) સ્વરૂપ. (લે)

૨. પરમાર્થ એટલે પરમાર્થ રીતે જેનું જ્ઞાન થાય તે, ભગવાનનું હૃદવિનાનું સ્વરૂપ. લોકમાં પ્રકટ હૃદવાણા (મનુષ્યના) રૂપમાં પરમાર્થરૂપ (સત્ય) હૃદવિનાના રૂપને દેખાડવું એ અયોગ્ય ગણાય એવો અર્થ છે. (લે)

૩. ‘જે પૃથ્વીમાં રહેતાં...’ વિગેરે સર્વ શ્રુતિઓનો સંવાદ, એવો અર્થ છે. (લે)

‘જે પૃથ્વીમાં રહેતાં, પૃથ્વીની અંદર છે, જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, જેનું શરીર પૃથ્વી છે, જે પૃથ્વીમાં રહી તેને નિયમમાં રાખે છે. આ તારો અંતર્યામી આત્મા અમૃત છે’ તે જ પ્રમાણે જલ, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, આકાશ, આદિત્ય, દિશાઓ, ચંદ્ર અને તારા વિગેરે મંથંધી શ્રુતિઓ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના સાતમા બ્રહ્મણ્યમાં છે. તે સર્વ બ્રહ્મ જણાવે છે એ તેમનો સંવાદ થયો.

૪. ‘કીડા માટે જ’ એટલે લૌકિક ક્રિયાશક્તિ માટે જ. મનુષ્યના બાલક થયા એટલે જેમની અલૌકિક ક્રિયાશક્તિ તિરોહિત થઈ છે તેવા થયા. (લે)

[છે એવો અર્થ છે. (લે)

૫. ભગવાન અમાનુષ(દિવ્ય)રૂપનું પણ પ્રદર્શન કરે છે, પણ કીડા માટે મનુષ્યરૂપ પધારણ કરેલું

૬. ક્રિયાશક્તિમાં લૌકિક એટલે હસ્તરૂપમાં, જો હાથોનો તિરોભાવ કરે છે. જો તિરોભાવ કરતા ન હોય તો આરહાયવાળું સ્વરૂપ પણ દેખાડે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

લૌકિક ક્રિયાશક્તિ એટલે લોકના જેવી ક્રિયાશક્તિ, બાંખોડીયા ચાલવાની લીલા વિગેરે. આવી લીલા કરવાની હોય ત્યારે અલૌકિક ક્રિયાશક્તિનો તિરોભાવ કરે છે, એટલે તેને પ્રકટ કરતા નથી એવો અર્થ છે. (લે)

રહે છે, તેથી (ભગવાને) (પોતાનું સ્વરૂપ) દેખાડ્યું એવો અર્થ છે. (૩૬)

ભગવાને પ્રેરેલી^૧ અને ભગવાનની ઇચ્છાથી જેને જ્ઞાનશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેવી^૨ તેણે પણ તેની (ભગવાનના સુખારવિદની) અંદર રહેલું જગત્ જોયું એમ શ્લો. ૩૭માં કહે છે:-

સા તત્ર દદૃશે વિશ્વં જગત્ સ્થાણુ ચરિણુ ચ ॥

સાદ્વિક્રીપાન્ધિભૂગોલં સવાય્વગ્રીન્દુતારકમ્ ॥૩૭॥

તેણે તેમાં વિશ્વ અને સ્થાવર તથા જંગમ જગત્, વાયુ, અગ્નિ, ચંદ્ર અને તારાવાળા, પર્વતો બેટો તથા સમુદ્રો સહિત ભૂમિના ગોળાને જોયો. ૩૭.

તેણે એટલે નિરોધના મધ્યમાં રહેલીએ (જેનો નિરોધ થતો હતો તેવી યશોદાએ), તેમાં એટલે (ભગવાનના) સુખના પોલાણમાં વિશ્વને જોયું. ઉપર ઉપરથી જોયું ન હતું એમ જણાવવા, જે જોએલું તેવું સારી રીતે (વિશ્વ અને) જગત્ એવાં બેથી^૩ વર્ણન કરે છે. વિશ્વ એટલે સમુદાયથી (સમૂહથી) ભગવાનનું સ્વપ્ન, અથવા (ભગવાનનું) આધિદેવિક^૪ (સ્વપ્ન); જગત્ એટલે બીજું (વિશ્વથી જુદું) લૌકિક વિશ્વસ્વપ્ન. ઊપનિષદો (ઉપનિષદોને માનનારાઓ) (તે) પ્રતિકૃતિ^૫ (પ્રતિબિંબ)સ્વપ્ન છે એમ કહે છે), બ્રહ્મ જાણનારાઓ (તે) આધિદેવિક છે એમ કહે છે), અને વિચારકો^૬ કહે છે કે તે કાર્યકારણસ્વપ્ન છે એમ કહેવાથી બંનેનું સમાધાન^૭ થાય છે. ‘સ્થાવર તથા જંગમ’ શબ્દોથી જગતની અંદરના ભેદો કહેલા છે. (તેનો અર્થ) સ્થાવર અને જંગમ (જગત્) થાય છે. ‘ચ’ ‘તથા’ શબ્દોથી તેના (જગતના) સર્વ ધર્મો કહેલા છે. ‘સાદ્વિક્રીપાન્ધિભૂગોલમ્’ શબ્દોથી (જગતનો) નીચેનો ભાગ કહેલો છે. આવતા (૩૮માં) શ્લોકમાં ઉપરનો ભાગ કહેશે. (આ ઉપર તથા નીચેના ભાગોનો ભેદ પણ તેણે (યશોદાએ) બાણથી એમ (કહેલું છે). પર્વતો મેરૂ વિગેરે, બેટો જંબુ વિગેરે, સમુદ્રો ખારા પાણીનો વિગેરે- આ બધા સાથેના ભૂમિનો ગોળો. ‘સવાય્વગ્રીન્દુતારકમ્’ એ ભૂગોલ(ભૂમિના ગોળા)નું જ વિશેષણ છે. તેમાં વાયુ અને અગ્નિ જણાય છે જ. ‘સોમ રાજા થાય છે’ શ્રુતિપ્રમાણે ચંદ્ર પ્રથમ આહુતિનું^૮ ફલ છે. અથવા ‘જે આમાં (પૃથ્વીમાં) યજ્ઞિય(સ્વપ્ન) હતું તેને તેમાં મૂક્યું’ શ્રુતિપ્રમાણે ભૂમિ ઉપર રહેલું યજ્ઞિયસ્વપ્ન ત્યાં^૯ છે.

૧. ‘મારૂં મુખ જુઓ’ એમ ૩૫માં શ્લોકમાં કહી ભગવાને પ્રેરેલી અને ૩૬માં શ્લોકમાં દૃષ્ટિ નાખી જ્ઞાનશક્તિ પ્રાપ્ત કરાવેલી યશોદાને અહિં (આ શ્લોકમાં) ‘સા’ શબ્દથી જણાવેલી છે એવો ભાવ છે. (લે)

૨. ‘બેથી’ એટલે ‘બે પદોથી’. (પ્ર)

૩. બ્રહ્મસૂત્ર ૨.૩.૧૩માં ‘સર્વ કાર્યોના કર્તા હોવાપણું’ એ બ્રહ્મના ચિહ્નથી સિદ્ધ થતું રૂપ. (પ્ર)

૪. ‘જેમ અસ્ત્રો અસ્ત્રાની દાબડીમાં મૂકેલો’ વિગેરે ઉપનિષદોમાં (જણાવેલું રૂપ). (ટિ)

અસ્ત્રાની દાબડીના દૃષ્ટાંતથી આત્માના આધાર તરીકે જે (રૂપ) કહેલું છે તે તેવું છે. (પ્ર)

૫. ‘વિચારકો’ એટલે બ્રહ્મમીમાંસા પ્રમાણે વિચાર કરનારા શ્રીમદ્ધર્માચારણ પોતે. (પ્ર)

૬. બંનેનું એટલે વિશ્વ અને જગત્ એ બંનેનું. સમાધાન એટલે સમ્યક્ (સારી રીતે) આધાન અથવા સ્થાપન. (પ્ર)

૭. પંચાગ્નિવિદ્યામાં કહેલું છે કે પહેલાં ચંદ્ર જલરૂપે હતો. તેથી તે ભૂમિના ઉપર હતો એમ કહેવામાં વિરોધ નથી. (પ્ર) પ્રથમ આહુતિ=જલ.

૮. ‘ત્યાં’ એટલે ચંદ્રમાંમાં કલંકરૂપે રહેલું છે. ભૂમિ ઉપર રહેલું રૂપ ચંદ્રમાંમાં કલંકરૂપે હોવાથી તેના સંબંધથી ચંદ્રને ભૂમિ ઉપર રહેનાર કહેલો છે. (પ્ર)

તારાઓ^૧ પણ ભોગ (ભોગવવા) માટે ત્યાં (આકાશમાં) જાય છે અને પાછા આવે છે, તેથી સ્થેન (બાજપક્ષીઓ) પેઠે ભૂમિ ઉપર રહેનારા જ છે. (૩૭)

(હવે) ઉપરનો ભાગ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो नभस्वान् वियदेव च ॥

वैकारिकाणीन्द्रियाणि मनो मात्रा गुणास्त्रयः ॥ ૩૮ ॥

જ્યોતિશ્ચક્ર, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, વૈકારિકો, ઇન્દ્રિયો, મન, માત્રા અને ત્રણ ગુણો (જેયાં). ૩૮.

(જ્યોતિશ્ચક્ર), મધ્યે (આકાશ અને ભૂમિની મધ્યમાં) રહેતું જલ. 'આ જલ મધ્યે હતું' એમ જણાવેલ વરસાદ તથા આકાશગંગા. તેજ એટલે સૂર્યથી આરંભી ધ્રુવ સુધીના (ઉપર રહેલાઓનાં) કિરણો, અથવા વિજળી વિગેરે. નભસ્વાન્ એટલે વાયુ ઉપર રહેનારો. 'વિયત્' એટલે આકાશ. વૈકારિકો એટલે સાત્ત્વિક, અથવા સર્વ વિકારોથી પ્રાપ્ત થતી ઇન્દ્રિયોનું અધિષ્ઠાન કરનાર (દેવતાઓ), ઇન્દ્રિયો એટલે બ્રહ્માંડની બહાર રહેલી ઇન્દ્રિયો. જેમ ઘરમાં ઘડો દેખાય તેલું બ્રહ્માંડ પણ (જણાય છે), અને તેની બહાર (ઘર બહારના) બીજા પદાર્થ પેઠે ઇન્દ્રિયો (દેખાય છે). સર્વ જોવાનું સામર્થ્ય ભગવાને આપેલું છે એમ કહેલું જ છે. ઇન્દ્રિયો રાજસ છે અને મન સાત્ત્વિક છે. માત્રાઓ એટલે તન્માત્રાઓ, અને તેમના નિધાન (રહેઠાણ) થએલા ત્રણ ગુણો. (૧) અહંકારના ગુણો, (૨) પ્રકૃતિના ગુણો અને (૩) માયાના ગુણો (એ સર્વ યશોદાએ જોયાં). (૩૮)

એ પ્રમાણે (યશોદાએ જે) જોયું (તે) કહીને, એ દર્શન તેને પહેલવહેલું જ થએલું હોવાથી તેનાથી તેને ભય થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

एतद्विचित्रं सहजीवकालस्वभावकर्माशयलिङ्गभेदम् ॥

सूनोस्तनौ वीक्ष्य विदारितास्ये व्रजं सहात्मानमवाप शङ्काम् ॥ ૩૯ ॥

જીવ, કાલ, સ્વભાવ, કર્મ, આશય અને લિંગભેદો સહિત આ વિચિત્ર(જગત)ને તથા પોતાની સાથે વ્રજને પુત્રના શરીરમાં અને પહોળા કરેલા સુખમાં જોઈને (યશોદા) ભય પામી. ૩૯.

(આ) વિચિત્ર એટલે યુક્તિથી પણ જેનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ તેવા (જગતને જોઈ યશોદા ભય પામી). તેણે કરેલો પણ જોયાં, તેથી તેઓને પણ જણાવે છે. જીવ, કાલ, સ્વભાવ, કર્મ, આશય અને લિંગોના ભેદ. તે (ભેદ) સહિત જગત (જોયું). જીવો ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) દેવો (૨) મનુષ્યો અને (૩) દાનવો. કાલ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) ભૂત, (૨) ભવિષ્ય અને (૩) વર્તમાન. સ્વભાવ પ્રકૃતિનો ભગવદ્રૂપ ધર્મ છે. કર્મનું નિબંધમાં વિવરણ કરેલું છે. આશય એટલે હૃદયરૂપી (રહેવાનું) સ્થાન જેમાં જીવો રહે છે. લિંગ એટલે સ્થૂલ(શરીર)ના રહેઠાણરૂપ લિંગ (સૂક્ષ્મ) શરીર; અથવા સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક એવા લિંગના (જાતિના) ભેદો. આ સર્વ સ્થાનનું ચોક્કસ જ્ઞાન નહિ હોવાથી 'પુત્રના શરીરમાં' જોઈને' એમ કહેલું છે. પહોળું કરેલું સુખ, તેની અંદર,

૧. ભૂમિ ઉપર રહેલું યજ્ઞમાનાત્મક યજ્ઞિયરૂપ, તેજ તારાઓ છે. તેથી તેઓ પણ ભૂમિ ઉપર રહેનારા છે. (પ્ર)

૨. 'પુત્રના શરીરમાં અને પુત્રનું પહોળું કરેલું જે સુખ તેમાં જોઈને' એવો સંબંધ બાળવો,

અંદર અને બહાર સર્વ સ્થલે જગત્ વ્યાપી રહેલું છે એમ કહેતાં, (૧) 'શરીરમાં' અને (૨) 'પહોળાં કરેલ મુખમાં' એમ બે પદો યોજેલાં છે. (તેને) સ્વપ્નનો ભ્રમ^૧ ન રહે તે માટે વ્રજને પણ જોયું. માયાનો ભ્રમ ન રહે તે માટે પોતાને પણ જોઈ. સર્વ પ્રકારના ભ્રમ મટે (કોઈપણ પ્રકારનો ભ્રમ ન રહે) તે માટે 'પોતાની સાથે વ્રજને (જોયું)' એમ વિશેષ કહેલું છે. એ પ્રમાણે ભ્રમવિના સર્વ જોઈને (તે) ભય પામી. (૩૯)

આ(શંકા, ભય)ને મટાડવા માટે લૌકિક રીતે (જૂઠા જૂઠા) પક્ષો(આ શું હશે તે સંબંધી અનુમાનો)ની કલ્પના કરી તેમનો પરિહાર (તે યોગ્ય નથી એવો નિર્ણય) નીચેના શ્લોકમાં કરે છે:-

किं स्वप्नेतदुत देवमाया किं वा मदीयो बत बुद्धिमोहः ॥

अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः ॥ ૪૦ ॥

આ શું સ્વપ્ન હશે? અથવા દેવમાયા હશે? અથવા મારી બુદ્ધિનો મોહ હશે? અથવા મારા આ પુત્રનો જ કોઈ એક સ્વાભાવિક આત્મયોગ હશે? ૪૦.

ખીબ સમયે જે દેખાતું ન હોય તે કોઈકવાર જ દેખાય, ત્યારે તે ત્રણ(માંથી) એક પ્રકારે દેખાતું હોવું જોઈએ. (૧) સ્વપ્નમાં પણ કોઈકવાર અલૌકિક દેખાય છે. તેનું (સ્વપ્નનું) સ્થાન સંઘ^૨ (સંધિનું) છે, તે તરત જતું રહે છે અને સંપૂર્ણ રીતે તે દેખાતું નથી.^૩ આ (દૃશ્ય) તેનાથી જૂઠા પ્રકારનું છે તેથી અને અહિં આગળપાછલનું અનુસંધાન^૪ રહે છે તેથી આ સ્વપ્ન હોઈ શકે નહિ. તેથી (૨) 'અથવા દેવમાયા' જ દેખાતી ખીજે પણ કહે છે. માયા બધી બહુ મોહ કરનારી હોતી નથી, પણ દેવો ની માયા મનુષ્યોને વધારે મોહ કરનારી હોય છે, અને મોહને લીધે ખીબ (માયિક સિવાય) પદાર્થોનું (તેમને) જ્ઞાન રહે તે પણ સંભવે છે. તેથી (આ દેવની માયા હશે) એવી શંકા કરી (વિચારે છે કે) આ (વિશ્વસ્વપ્નનું દર્શન) ભગવાનના પ્રયત્ન પછી થઈ શકે છે, તેથી

એવા હેતુથી 'તેની અંદર અને બહાર સર્વ સ્થલે' એમ કહેલું છે, તેમ ન હોય તો [એટલે પહોળું કરેલું મુખ છે જેમાંનું (જે શરીરમાંનું) એવો અર્થ હોય તો] 'વિદારિતાસ્ય' શબ્દ 'તત્તુઃ' શબ્દનું વિશેષણ થાય અને તેથી તે સ્ત્રીલિંગમાં હોવું જોઈએ (પણ તેમ નથી). (ટિ) 'વિદારિતાસ્ય' કર્મધારય સમાસ છે, બહુવ્રીહિ સમાસ નથી. એવું આનું તાત્પર્ય છે.

૧. સ્વપ્નભ્રમ એટલે 'આ સ્વપ્ન છે' એવો ભ્રમ. એવો ભ્રમ નથી એમ જ જણાવવા 'વ્રજને પણ જોયું' એમ કહેલ છે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે જે સ્થલમાં રહેતા હોઈએ તે સ્થલ સ્વપ્નમાં દેખાતું નથી. (લે)

૨. 'તે' આ પુરુષનાં બે જ સ્થાનો છે. (૧) આ (લોક) અને (૨), પરલોકનું સ્થાન. ત્રીજું સંઘ સ્વપ્નનું સ્થાન છે. શ્રુતિ સ્વપ્નને સંઘ કહે છે. આ (વિશ્વદર્શન) તો જ ૧૧ લોકમાં જ રહેલું (થાય) છે, તેથી તેનાથી (સ્વપ્નથી) જૂઠા પ્રકારનું છે. (ટિ)

૩. સ્વપ્નસૃષ્ટિ અસત્ય છે એમ જણાવવા, વ્યાસજીએ 'સંપૂર્ણ પણે સ્વરૂપ જણાતું નહિ હોવાથી તે (સ્વપ્નસૃષ્ટિ) માત્ર માયા છે' એમ (બ્રહ્મસૂત્ર. ૩.૨.૩માં) કહેલ છે. આનો અર્થ એવો છે કે સ્વપ્નસૃષ્ટિ માત્ર માયા છે. તેનું કારણ આગળ કહે છે કે જેનું જેવું દેશ કાલ અને વસ્તુના સંબંધી સ્વરૂપ હોય તેવું દેખાય તે 'સંપૂર્ણપણે જણાવું,' તે (સ્વપ્નમાં) નથી તેથી. (ટિ)

૪. (આ વિશ્વદર્શન સ્વપ્નસૃષ્ટિ નથી, એમ માનવાનાં ચાર કારણો થયાં). (૧) આ લોકોની મધ્યે થાય છે. (૨) બહુ સમય સુધી થાય છે. (૩) સંપૂર્ણ રીતે આનું સ્વરૂપ જણાય છે અને (૪) આમાં આગળ પાછલનું અનુસંધાન રહે છે. (સ્વપ્નમાં આમ હોતું નથી.) (પ્ર)

તે (દેવની માયા) ભગવાનમાં (હોવાનું) સંભવતું નથી. (આ) ભગવાને કરેલી માયા પણ નથી,^૧ કારણ કે તેમ હોત તો (આ દર્શનનું) સ્થિરપણું ન હોત, અને^૨ હું (પોતે) તેમાં (સુખમાં) ન દેખાત, અને બંનેનું દર્શન^૩ બંધ થાત. (૩) ત્યારે (આ વિશ્વરૂપ) દર્શન જ બ્રાત^૪ (ખોટું, બ્રાંતિથી થયેલું) છે, એવા પક્ષનો 'અથવા મારી બુદ્ધિનો મોહ' શબ્દોથી સ્વીકાર કરે છે. આવો બુદ્ધિનો મોહ પણ કોઈવાર પહેલાં (કોઈને) થયો નથી, તેથી 'મારી' શબ્દથી તેનું વિશેષ (ખાસ લક્ષણ) કહે છે. બીજાઓથી (આ દર્શન) દેખાતું જ નથી. જો દેખાતું હોત તો 'જે દેખાય તેમાં કંઈ અયોગ્યતા નથી' એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓ કહેત. તેથી આ મારી જ બુદ્ધિનો મોહ છે. આમ હોવાથી 'હું મોટી છું' (એવા વિચારથી) 'વત્' શબ્દથી હર્ષ (જણાવે છે). (પણ) જો એવું હોત તો બીજા બાલકમાં અથવા બીજા સ્થલમાં પણ આવું દર્શન થાત, પણ આ બાલકમાં^૫ જ (એવું દર્શન) થાય છે, તેથી પહેલાં કહેલા (ત્રણે) પક્ષો (સાચા) નથી; પરંતુ આ(બાલક)નો જ કોઈ પ્રભાવ છે એમ (ઉત્તરાધી) કહે છે.

પૂર્વપક્ષો (પહેલાં કહેલા ત્રણ પક્ષો) સાચા નથી, એમ જણાવવા 'અથો' શબ્દ યોજેલો છે. નાનો (બાલક) આગળ પણ દેખાય છે અને તેની અંદર આખું જગત દેખાય છે એમ જણાવવા, 'આ' શબ્દ યોજેલો છે. પહેલાં તેમનામાં (આ મારો પુત્ર છે એવો) ભાવ દૃઢ છે એમ જણાવવા 'મારા પુત્રનો' શબ્દો યોજેલા છે, કારણ કે તેમ ન હોય પુત્રભાવ દૃઢ ન હોય) તો નિરોધ ન થાય અને મોક્ષ^૬ થાય.

'તારા બાલકનો આ કેવો ગુણ (છે)?' એવો પ્રશ્ન ઉઠે, તેથી 'કોઈ એક' શબ્દ યોજેલો છે. આ આવો છે એમ (તે ગુણ) જૂદો જાણી શકાય તેવો નથી.

'હમણાં જ (કોઈ) બીજા દેવતાના સંબંધથી (એ ગુણ આ બાલકમાં) આવ્યો હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્વાભાવિક' શબ્દ યોજેલો છે. આ (ગુણ) સ્વાભાવિક જન્મથી રહેલો છે, કારણ કે પહેલાં પણ તેનો અનુભવ થયેલો છે અને પૂતના વિચેરેને.

૧. ભગવાનના પ્રયત્ન પછી આ થયેલ હોવાથી આ દેવની એટલે ભગવાનની માયા કહેવાય, પરંતુ તે પણ નથી એવો અન્વય છે. (લે)

[એવો અર્થ થયો]

૨. 'અને' શબ્દથી ભગવાનનો સમાવેશ થાય છે. (પ્ર) 'હું અને ભગવાન સુખમાં ન દેખાત'

૩. દૃષ્ટા (યશોદા) અને જેની માયા છે તે (શ્રીકૃષ્ણ) બંને માયિક પદાર્થો સાથે દેખાતા બંધ થાય. (માયિક પદાર્થો દેખાતા બંધ થાય ત્યારે આ બંને પણ દેખાતાં બંધ થાય) એવો નિયમ છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

૪. ઉપરના પક્ષોમાં પદાર્થો જ ખોટા છે એમ કહ્યું. આ પક્ષમાં એમ કહે છે કે પદાર્થો સાચા જ છે, પરંતુ દર્શન જ ખોટું (ખોટી રીતે થાય) છે. જેમ 'સુગંધી ચંદન'માં ગંધનું માત્ર સ્મરણ થાય છે, પણ ચક્ષુથી સુગંધનો અનુભવ થતો નથી; છતાં કોઈ બ્રાંતને એમ જણાય કે 'હું સુગંધને પણ જોઉં છું.' આવા પ્રસંગે સુગંધ સાચી છે, પણ તે જોવાની આખતમાં જ તેનો ભ્રમ છે. તે પ્રમાણે અતીન્દ્રિય (અલૌકિક) પદાર્થો લૌકિક ઇન્દ્રિયોથી દેખાય નહિ છતાં તે દેખાય છે તેમાં ભ્રમ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૫. (આ ભગવાનનો) આત્મયોગ હોવાથી, ભગવાન જેને (વિશ્વરૂપ) દેખાડે છે તે જ જૂએ છે. તેથી માત્ર યશોદા જ જૂએ છે, પણ બીજા જેતા નથી એવો પક્ષ પણ યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૬. જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તેથી જ્ઞાનમાર્ગીય મોક્ષ એટલે બ્રહ્મભાવ થાય (પણ નિરોધ ન થાય) એવો અર્થ છે. (લે)

(આ બાલકે) મારેલાં છે. (આ) માત્ર (વિશ્વરૂપ) દેખાડનાર જ હોત, તો (તેમનાથી) પૂતના વિગેરેનો વધ ન થાત. તેથી (આ) આત્મયોગ છે. 'આત્મનઃ' એટલે ભગવાનની જ આ 'યોગઃ' યોગરૂપ વિભૂતિ છે એવો અર્થ છે. (૪૦)

એવી રીતે આ (વિશ્વદર્શન) ભગવાનની વિભૂતિરૂપ છે એમ જાણીને, જે કરવું એકદમ તે તેણે કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

અથો યથાવન્ન ચિત્તર્કજોચરં ચેતોમનઃકર્મવચોભિરજ્ઞસા ॥

યદાશ્રયં યેન યતઃ પ્રતીયતે સુદુર્વિભાવ્યં પ્રણતાસ્મિ તત્પદમ્ ॥ ૪૧ ॥

(આ) જેના સંબંધી ચિત્ત, મન, કર્મ અને વાણીથી પૂરેપૂરો યથાર્થ વિચાર કરી શકાય તેવું નથી, અને જેની કોઈ રીતે કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી, તે જેમાં રહેલું છે, જેથી દેખાય છે અને જેમાંથી જાણાય છે, તેમના ચરણારવિદને હું પ્રણામ કરું છું. ૪૧.

અથો એટલે (એવું) દર્શન થયા પછી, જે ભગવાનમાંથી જેની કોઈ રીતે કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી તેવું એ દેખાય છે, તે કારણથી તે (ભગવાન) અલૌકિક છે. તેથી હું તેમના ચરણારવિદને પ્રણામ કરું છું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આ દર્શન અલૌકિક છે એમ કહેવા માટે, 'જેના સંબંધી ચિત્ત, મન, કર્મ અને વાણીથી યથાર્થ વિચાર કરી શકાય તેવું નથી' શબ્દોથી તે લૌકિક બુદ્ધિથી જાણી શકાય તેવું નથી એમ કહે છે. 'ચિત્ત'થી એટલે યોગ વિગેરેથી ઉત્તેજિત અગ્નિ ચિત્તથી. મન, કર્મ અને વાણી લૌકિક* છે. અલૌકિક બુદ્ધિથી પણ 'આ આલું છે' એમ આટલું કલ્પી શકાય તેમ નથી. + કારણ કે આમાં અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયો જેને પહોંચી શકે નહિ તેવા) પદાર્થો પણ દેખાય છે. મન બહાર સ્વતંત્ર નથી અને લૌકિકમાં પરોવાયેલું રહે છે, (તેથી મનથી પણ કલ્પી શકાય તેવું નથી). અહિં (કર્મ શબ્દથી) કાયાથી થએલ અદૃષ્ટ કહેલું છે. (આ) અલૌકિક હોવાથી અદૃષ્ટથી પણ આનો નિર્ણય કહી શકાય તેમ નથી, અને પરસ્પરનો વિરોધ^૩ થતો હોવાથી વાણીથી પણ (આનો નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી). ઉપર ઉપરથી કલ્પના કરવામાં આવે તોપણ યથાર્થ વિચાર કરી શકાય તેવું નથી. તે જ પ્રમાણે 'આ માયિક છે' વિગેરે પક્ષોની કલ્પના કરવામાં આવે તોપણ અજ્ઞતા એટલે પૂરેપૂરો વિચાર (નિર્ણય) થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે તેમાં ('આ માયિક છે' વિગેરે પક્ષોમાં)

૧. 'જે' એટલે જેથી અથવા જે કારણથી. શ્લોકમાં 'યતઃ' શબ્દનો અર્થ 'જે કારણથી' કરવાનો છે. આ હેતુ દર્શાવનાર પાંચમી વિભક્તિ છે. (લે)

* વૃદ્ધાવનપ્રેસમાં છપાએલ ગ્રંથમાં 'બલૌકિકાનિ' પાઠ છે, પણ ચિત્તને યોગ વિગેરેથી ઉત્તેજિત થએલું કહ્યું એટલે તે અલૌકિક થયું. તેથી આ બીજા ત્રણને 'લૌકિક' જ કહેલાં છે એમ જાણાય છે.

+ અલૌકિક ચિત્તથી આ વિશ્વરૂપ દર્શનની કલ્પના થઈ શકે તેમ નથી એમ અહિં કહે છે.

૨. કાયાથી થએલ અદૃષ્ટ એટલે ઉત્તમ કાયાના હેતુથી થએલ (ઉત્તમ) કાયાથી કરેલાં કર્મોથી બંધાયેલું અદૃષ્ટ એવો અર્થ છે. (ટિ) મૂલમાં 'કર્મ' શબ્દ છે, તેનો અર્થ 'ઉત્તમ કાયાના કારણથી થએલ પ્રારબ્ધરૂપ અદૃષ્ટ કહેલો છે' એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩. એક જ સમયે એક જ વસ્તુ (મુખની) અંદર અને (તેની) બહાર રહેલી છે એમ કહેવામાં પરસ્પર વાણીનો વિરોધ થાય છે તેથી, એવો અર્થ છે. (ટિ)

આગળ પાછળના અનુસંધાનવાળી) x પોતાનું પણ દર્શન થાય એવું સંભવતું નથી; તેમજ પદાર્થો વિચાર કરી શકાય તેવા હોય? તોપણ (તેમની) સ્થિરતા હોતી નથી, તેમજ અવસ્થા દેશ અને કાલ પણ (સંભવતાં? નથી).

વળી આ સર્વ દેખાડનાર પોતાનું માહાત્મ્ય (જણાય) તે માટે પોતાથી જૂદા સ્થાનમાં (તે) દેખાડે, અને પદાર્થો ભારસ્વપ હોવાથી પોતાની અવસ્થા, દેશ અને કાલ સંબંધી (કોઈને) ભ્રમ ન થાય તે માટે, પોતાની અંદર તે બધા ન રાખે.^૩

વળી જે ચક્ષુથી (આ) દેખાય છે તે ચક્ષુ પણ માફ નથી, કારણ કે તેમ ન હોય તો (આ જોનાર ચક્ષુ માફ પોતાનું હોત તો) જ્યોતિશ્ચક્રમાં રહેલા જે પદાર્થો અહિં (દેખાય) છે તે બીજા સમયે (આ પહેલાંના સમયે) પણ દેખાત.^૪ તેથી જોવાનું સામર્થ્ય આપીને, (ભગવાને) પોતે જ પોતાની અંદર રહેલું જગત્ પોતાનું માહાત્મ્ય જણાવવા (મને) દેખાડ્યું. તેથી જેણે (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જાણ્યું છે તેવી હું તેમના ચરણારવિંદને પ્રણામ કરું છું, કારણ કે 'નમસ્કાર કરવો' એટલી જ સદ્વિદ્યા છે એવો શાસ્ત્રાર્થ છે. (૪૧)

(ભગવાનને) પ્રણામ કરેલી યશોદાએ જે પ્રાર્થના કરી તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

अहं ममासौ पतिरपि मे सुतो ब्रजेश्वरस्याखिलवित्तपा सती ॥

गोप्यश्च गोपाः सहगोधनाश्च मे यन्माययेत्थं कुमतिः स मे गतिः ॥ ४२ ॥

હું, આ મારો પતિ, આ મારો પુત્ર, (હું) બ્રજેશ્વરના સર્વ ધનનું રક્ષણ કરનારી સતી, ગોપીઓ અને ગોધન સહિત ગોપો મારા (છે); જેમની માયાથી મારી આવી કુમતિ (થઈ), તે મારી ગતિ થાઓ. ૪૨.

ભગવાનને પ્રણામ કરે તેની બધીય દુર્બુદ્ધિ જતી રહે છે, તેથી (પોતાની) દુર્બુદ્ધિને ગણુવે છે. આરંભમાં 'હું યશોદા છું' એવી, 'આ નંદ મારો પતિ છે' એવી, 'આ ભગવાન વિશ્વનો આધાર મારો પુત્ર છે' એવી, વળી હું બ્રજેશ્વરના સર્વ ધનનું રક્ષણ કરનારી અને સતી એટલે પતિવ્રતા છું' એવી (દુર્બુદ્ધિ છે). (તેની એવી બુદ્ધિ છે કે) નંદજી બ્રજેશ્વર છે અને હું * તેમની સ્ત્રી છું, પછી તે (નંદજી) ધનના સંબંધવાળા

x અહિં 'સ્વસ્વ', 'પૂર્વાપરાનુસંધાનસહિતસ્વ' શબ્દો નરન્નતિના છે, છતાં યશોદા માટે યોગ્યએવા હોય તેમ જણાય છે. આ સંબંધી કાંઈ ટીકામાં કાંઈ વિવેચન નથી. આવતા શ્લોકમાં શ્રીસુબોધિનીમાં 'માયાતિરિક્તઃ' શબ્દ નરન્નતિનો યશોદા માટે યોગ્યએલ છે, તેનો ખુલાસો ટિપ્પણીમાં કરેલ છે. એ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં અહિંની પેઠે 'સ્વસ્વ' પદ યશોદા માટે સ્પષ્ટ યોગ્યએલું છે.

૧. માયિક એટલે ભ્રમથી જણાતા પદાર્થો વિચાર સહન કરી શકતા નથી (વિચાર કરતાં અસત્ય જણાય છે). અહિં પદાર્થો તેથી જૂદા પ્રકારના છે એવો અર્થ છે. (દિ) માયિક પક્ષમાં જણાતા પદાર્થો વિચાર સહન કરી શકે તેવા હોતા નથી. છતાં 'તેવા હોય' એમ માનીએ તો પણ તેમની સ્થિરતા હોતી નથી. અહિં તે બંને ગુણો પદાર્થમાં છે. તેથી તે પક્ષ યોગ્ય નથી એવો અર્થ છે.

૨. 'સમ્મવન્તિ' શબ્દ શેષ છે. (પ્ર) 'ન' શબ્દ 'ન હિ સ્વસ્વાપિ તત્ર...' માં છે તેનું અનુસંધાન થાય છે.

૩. આ પેરામાં 'યદાશ્રયમ્' શબ્દ શ્લોકમાં છે તેનો અર્થ કહ્યો છે. (લે)

૪. શ્લોકમાં 'યેન' શબ્દ છે તેનો આ અર્થ કહેલો છે. (લે)

* અહિં 'સ્વસ્વ' શબ્દ નરન્નતિમાં યશોદા માટે યોગ્યેલો છે. જૂઓ ઉપર ગયા શ્લોકની નોટx

(ધનવાન) છે, અને હું તે ધનનું રક્ષણ કરનારી છું, અને તે બંનેમાં સંપૂર્ણપણાથી છે. (એટલે નંદજી બધાય ધનના માલિક છે અને હું તે બધાય ધનનું રક્ષણ કરનારી છું.) તેમાં પણ વળી મારે પાતિવ્રત્ય છે એટલે ભગવાન પણ પરપુરુષ હોવાથી તેમનું પણ હું ભજન કરતી નથી; કારણ કે સ્ત્રીઓને પતિ જ વિષ્ણુ (પરમેશ્વર) છે.

‘આ ગોપીઓ એટલે ગોપોની પત્નીઓ, સ્ત્રીઓ અમારી છે’ એવી, અને મૂલ-શ્લોકમાં ‘અ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી ‘તેમનાં બાલકો અને સંબંધીઓ (અમારા છે)’ એવી, તેમજ ‘(પોતાપોતાના) ગોધન સહિત, નોકર ચાકરો સહિત અને નેસડા સહિત આ બધા ગોપો મારા છે’ એવી કુમતિ(દુર્બુદ્ધિ)વાળી જેમની માયાથી હું થઈ તે મારી ગતિ થાઓ. ‘હું’ શબ્દથી જાતિ, લિંગ, કુલ અને દેહનો, એમ ચાર પ્રકારનો અધ્યાસ કહેલો છે. પતિ, પુત્ર, ધન, ગોપો, ગોપીઓ અને ગાયો, એ છ (જે છને ‘મારાં છે’ એમ કહેલાં છે તે) અનેક પ્રકારનાં^૧ હોવાથી, ‘મારા’ શબ્દથી (દુર્બુદ્ધિના) સંકટો (અસંખ્ય) પ્રકારો કહેલા છે. જેમની માયાથી આ પ્રમાણે ‘હું’ ‘મારું’ એવી મારી એટલે જીવસ્વપ અશ્વના બ્રહ્મસ્વપ આત્માની કુમતિ થઈ (તે મારી ગતિ થાઓ). કુત્સિતા દુષ્ટ તે મતિ: બુદ્ધિ, તે કુમતિ: (એટલે દુર્બુદ્ધિ). તેમની (ભગવાનની) માયા તો તેમનાથી જ દૂર થઈ શકે. બુદ્ધિના સર્વ પ્રકારો માયાના જ છે એટલે તેમનાથી (બુદ્ધિના પ્રકારોથી) પોતાનું (મારું યશોદાનું) કાર્ય (દુર્બુદ્ધિનો નાશ) સિદ્ધ થાય તેમ નથી. માયાથી જૂદો તો માયા જેને મોહ કરે છે તેવો હું^૨ જ છું. ફરીથી ‘મે’ ‘મારી’ એમ જૂદું ‘પદ’ યોજેલું છે તે માયાના સંબંધનો અભાવ જણાવવા યોજેલું છે, કારણ કે (માયાની સાથે) સંબંધ રાખીને (ભગવાનને) ગતિ ન કરાય.^૩ અહિં ‘ગતિ’નો અર્થ ‘જે (ભગવાનનું) સ્વસ્થપ્રાપ્ત કરવાનું છે તે ફક્ત’ એવો છે. એ પ્રમાણે જે (યશોદા) (ભગવાનને) ઠપકો દેવા પ્રવૃત્ત થઈ હતી તે તેમને શરણે ગએલી થઈ (શરણે ગઈ).^૪ (૪૨)

એ પ્રમાણે (યશોદાને) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તેને ભક્તિનું સુખ પ્રાપ્ત ન થાય તેથી, ભક્તિનો આનંદ, બ્રહ્માનંદ કરતાં મોટો હોવાથી, (તેને) ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે* (ભગવાને) (તેને) દેવી માયાથી મોહ ઉત્પન્ન કર્યો,^૫ એમ નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:-

૧. હલકા, ઉત્તમ વિગેરે અનેક ધર્મોવાળા તે હોવાથી અનેક પ્રકારનાં થાય છે. (પ્ર)

૨. અહિં નરજાતિનો પ્રયોગ (યશોદાના સંબંધમાં) કરેલો છે, તે બુદ્ધિના પ્રકારોને દુષ્ટ ગણેલા હોવાથી, માત્ર શુદ્ધ જીવના અભિપ્રાયથી કરેલો છે. (ટિ) જૂઓ ગયા શ્લોકની નોટ x પા. ૨૦૮. મૂલશ્લોકમાં ‘અ’ ‘હું’ શબ્દ છે (તે દુર્બુદ્ધિમાં ગણાવેલ હોવાથી) શરીરના અભિપ્રાયથી યોજેલો છે, એવો (ઉપરના ટિપ્પણીનો ભાવ છે. પ્ર) ૩. ‘માયાના સંબંધવાળા જીવની ગતિ ભગવાન ન થાઓ’ એવો અર્થ છે. (લે)

૪. માટી ખાવાના ખાનાથી ભગવાને આ વિશ્વરૂપનું દર્શન યશોદાને કરાવવાની લીલા માહા શુદ્ધ તના રેખ કરી, એમ પદ્મપુરાણમાં કહેલું છે. ‘તેમણે જ અઢારમા માસમાં માહા શુદ્ધ તના દિવસે માટીનું ભક્ષણ કર્યોના ખાનાથી માતાને વિશ્વ દેખાડ્યું’ એમ ત્યાં કહેલું છે. બગાસું ખાવાની લીલા, આ લીલાની પછી કરી એમ પદ્મપુરાણમાં કહેલું છે, જ્યારે શ્રીમદ્ભાગવતમાં એ લીલા આની પહેલાં વર્ણવેલી છે એટલો ભેદ છે. (પ્ર) * વૃંદાવનપ્રેસમાં પ્રસિદ્ધ થએલ ગ્રંથમાં ‘મક્તચૈ’ પાઠ છે. તે પાઠ પ્રમાણે ભાષાંતર કરેલ છે. શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં ‘મક્તચૈ’ પાઠ છે.

૫. અહિં આગળના પ્રકરણનો અર્થ કહેલો છે. આ મોહ ભગવાન ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી આગલું પ્રકરણ ભક્તિપ્રકરણ છે એવો ભાવ છે. (લે)

શ્રીશુક ઉવાચ । શ્રીશુક કહે છે:-

इत्थं विदिततत्त्वाया गोपिकायाः स ईश्वरः ॥

वैष्णवीं व्यतनोन्मायां प्रजास्नेहमयीं विभुः ॥ ૪૩ ॥

આ પ્રમાણે ગોપિકાએ તત્ત્વ જાણ્યું ત્યારે તે વિભુ ઈશ્વરે પ્રજાસ્નેહવાળી વૈષ્ણવી માયા પ્રસારી. ૪૩.

એ પ્રમાણે પહેલાં કહ્યું તેવા પ્રકારથી જાણેલું છે તત્ત્વ જેણે (તેવી યશોદા થઈ). (તેને) તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી તે માતા નહિ રહેવાથી 'ગોપિકાને' એમ કહેલું છે.

'ભગવાને જ્ઞાનનો કેમ નાશ કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ' 'તે' પદ યોજેલું છે. 'તે' એટલે નિરોધ કરનાર.

'જ્ઞાનનો નાશ જ કરવો હતો, તો તેને શા માટે ઉત્પન્ન કર્યું? (અને ઉત્પન્ન કર્યું તો) શા માટે તેનો નાશ કર્યો? એ બંનેનો અભિપ્રાય જાણવો જોઈએ' એવો વિચાર થાય, તેથી 'ઈશ્વર' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે તે (ઈશ્વર) કરવાને, ન કરવાને અને કરેલું ન કરેલું કરવાને શક્તિવાળા છે, અને કરેલું ન કરેલું કરે છે. તેથી આ વિષયમાં ઉપપત્તિ (યોગ્યતા) શોધવી (જોવી) નહિ.

ભગવાને 'વૈષ્ણવી' એટલે આધિદૈવિક સ્નેહના સંબંધવાળી (ભગવાનમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન કરનારી) નિરોધમાં ઉપયોગી થાય તેવી (માયાને), વિ એટલે સારી રીતે (ઘણી) પ્રસારી. વિહિત (શાસ્ત્રમાં કહેલા, મર્યાદામાર્ગીય) સ્નેહના ભાવવાળી આ (માયા) ન હતી, એમ જણાવવા 'પ્રજાસ્નેહવાળી' શબ્દ યોજેલો છે. પોતાનું હોવાથી ઘણો સ્નેહ થતાં જેવો રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેવો રસ 'આ ઈશ્વર છે' તેવો ભાવ રાખવાથી થતો નથી, કારણ કે (ઈશ્વરથી ભય રહે અને) ભયનું જ્ઞાન સ્નેહમાં વિઘ્ન કરનાર છે. વળી અહિં (સ્નેહ) લૌકિક હોવામાં પણ પ્રજાસ્નેહથી (આ મારો પુત્ર છે એવા પ્રકારનો) સ્નેહ રાખવો યોગ્ય છે, બીજા પ્રકારથી (સ્નેહ રાખવો) યોગ્ય નથી. તેથી (ભગવાને પોતાની) અનેક પ્રકારની માયાઓમાંથી પ્રજાસ્નેહવાળી માયાને જ ઘણી પ્રસારી.

'(યશોદાને) વિરોધવાળું (આ ભગવાન છે, મારો પુત્ર નહિ) જ્ઞાન થએલું હોવાથી, (તેમની) 'આ મારી પ્રજા છે' એવી બુદ્ધિ કેવી રીતે થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિભુ' શબ્દ યોજેલો છે; કારણ કે તે (ભગવાન) (વિભુ) સર્વ (કરવા) શક્તિવાળા છે, એક જ પદાર્થમાં કરોડ પ્રકારની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવવાની શક્તિવાળા છે. તેમ ન હોય (તેવી શક્તિવાળા ન હોય) તો પહેલાં કહેલા ધર્મોથી વિરૂદ્ધ ધર્મો પાછલથી થાત નહિ.^૨

प्रक्षिप्ता जालवन्माया तया ज्ञानं विनाशितम्। प्रमाणानां बलं दग्ध्वा मोहयामास गोपिकाम्॥का१૯૩॥

ભગવાને જાળની પેઠે માયાને નાખી. તેણે જ્ઞાનનો વિનાશ કર્યો; અને પ્રમાણોનું બલ બાળી નાખી ગોપિકાને મોહ ઉત્પન્ન કર્યો.^૩ કા.૧૯૩. (૪૩)

૧. ભગવાને યશોદામાં માતાનો ભાવ જ રાખેલ છે, તેથી તે પણ ભગવાનમાં પ્રજાભાવથી સ્નેહ રાખે તે જ યોગ્ય છે. (પ્ર)

૨. પહેલાં ઘડો (કાચો હોય ત્યારે) સ્થામ (કાળો) હોય છે. પછી તે પાકે ત્યારે રાતો થાય છે, તથા પહેલાંની 'કાળાશ' ધર્મથી વિરૂદ્ધ રતાશનો (રંગ) પાછળથી થાય છે, તેમ ન થાત એવો અર્થ છે. (લે)

૩. આ કારિકામાં આ પ્રકરણના ત્રણ શ્લોકોના અર્થ કહેલા છે. 'જાળની પેઠે માયાને નાખી'

(ભગવાનની) માયાથી (યશોદાને) મોહ થતાં તેના જ્ઞાનનો નાશ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

સચો નષ્ટસ્મૃતિર્ગોપી સારોપ્યારોહમાત્મજમ્ ॥

પ્રવૃદ્ધસ્નેહકલિલહ્લદયાસીદ્ યથા પુરા ॥ ૪૪ ॥

ગોપી તરત નાશ પામેલા સ્મરણવાળી થઈ. તે પુત્રને ખોળામાં પધરાવી પહેલાંના જેવી ઘણા વધેલા સ્નેહથી ભરપૂર હૃદયવાળી થઈ. ૪૪.

તે જ સમયે નાશ પામેલું છે સ્મરણ જેનું તેવી (યશોદા) થઈ. આથી^૧ (યશોદાને ભગવાનના મુખમાં જે) પદાર્થોનો અનુભવ (યતો હતો તે) બંધ થયો એમ જણાવેલ છે; કારણ કે તેમ ન હોય (પદાર્થોનો અનુભવ આ સમયે પણ થતો હોય) તો (પદાર્થોનો) અનુભવ થતો હોય ત્યારે (તેઓનું) અસ્મરણ^૨ હોય એમ ન બને. ‘સચઃ’ એટલે (ભગવાને માયા પ્રસારી) તે જ ક્ષણે જેનું સ્મરણ નાશ પામ્યું છે તેવી^૩ (યશોદા) થઈ. અહિં^૪ ભગવાનના મત પ્રમાણે (પદાર્થોના) અનુભવ અને (તેઓના) સ્મરણની વચ્ચે

એ પહેલા ચરણથી આ (૪૩મા) શ્લોકનો અર્થ કહ્યો છે, ‘તેણે જ્ઞાનનો નાશ કર્યો’ એ ખીજ ચરણથી ૪૪મા શ્લોકનો અર્થ કહ્યો છે અને ઉત્તરાર્ધથી ૪૫મા શ્લોકનો અર્થ કહેલો છે. (કા)

૧. ‘આથી’ એટલે ‘સ્મરણનો નાશ કહ્યો તેથી.’ (પદાર્થોનો) અનુભવ થયા પછી જ (તેઓનું) સ્મરણ થાય છે. (તેથી ‘સ્મરણ’ થાય તે પહેલાં જ અનુભવનો નાશ થવો જોઈએ) અહિં તો સ્મરણનો પણ નાશ કહેલો છે એટલે અનુભવનો નાશ તો કહેવાઈ જ ગયો, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. જ્યારે પદાર્થોનો અનુભવ થતો હોય ત્યારે તેમનું સ્મરણ સંભવતું નથી, એટલે સ્મરણ થઈ રહ્યા પછી થતો સ્મરણનો નાશ પણ સંભવતો નથી. (તેથી જ્યારે સ્મરણનો નાશ થાય તે પહેલાં પદાર્થોનો અનુભવ તો બંધ થઈ રહેલો હોવો જ જોઈએ.) (લે)

૩. જ્યારે આપણને પદાર્થોનો અનુભવ થતો હોય (આપણે પદાર્થોને જોતા હોઈએ) ત્યારે (આપણા મગજમાં તેઓનો) સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. પછી અનુભવનો નાશ થાય (પદાર્થો દેખાતા બંધ થાય) ત્યારે સંસ્કાર હોય છે, અને તે સંસ્કારથી ભવિષ્યમાં તેમનું સ્મરણ થાય છે. તે સ્મરણ અમુક સમય (ખોળામાં ગોઠું એક ક્ષણ) રહે છે અને પછી નાશ પામે છે. આ પ્રમાણે બને તે યોગ્ય છે, પણ અહિં તો અનુભવ(વિશ્વરૂપનું યશોદાને દર્શન)નો નાશ થયો, તે જ ક્ષણે સ્મરણનો પણ નાશ થયો એમ કહે છે, તે કેમ સંભવે? આવી શંકા થાય, તેનો ‘અહિં ભગવાનના મત પ્રમાણે.....’ વિગેરેથી નિરાસ કરે છે. (પ્ર)

૪. અનુભવ અને સ્મરણની વચ્ચે સંસ્કાર ઉત્પન્ન થવો જ જોઈએ એવો નિયમ નથી એવો અર્થ છે; કારણ કે એમ ન હોય (એવો નિયમ હોય) તો કાર્ષ્ણીક અનુભવ પૂરો થયો કે તરત જ અનુભવ પછીની જ ક્ષણે સ્મરણ થાય છે તે થઈ શકે નહિ (કારણ કે સંસ્કાર તેને ઉત્પન્ન કરે તે વિના તે થાય નહિ, અને તેને સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે તેટલો સમય ગયો નથી). એવું (અનુભવ પછીની જ ક્ષણે ઉત્પન્ન થતું) સ્મરણ હોતું જ નથી એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે તેવા સ્મરણને અટકાવનાર કાર્ષ્ણીક કારણ નથી.

‘(એવું સ્મરણ થાય તે સ્મરણ નથી, પણ) તેમાં માત્ર અનુભવેલા પદાર્થોનું ભાન જ થાય છે’ એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ માનવાથી સ્મરણનો ઉચ્છેદ થઈ જશે (સ્મરણ રહેશે જ નહિ), કારણ કે (જ્યારે જ્યારે સ્મરણ થાય છે તેવા) સર્વ પ્રસંગોમાં સંસ્કાર અનુભવેલા પદાર્થોનું ભાન કરાવે છે એમ કહી શકાય તેવું છે.

‘જ્ઞાન વિના ખીજું કાર્ષ્ણીક અનુભવેલા પદાર્થોનું ભાન કરાવનાર નથી, તેથી સંસ્કાર તેમનું ભાન કરાવતો

નથી' એમ પણ ન કહેવાય; કારણ કે એ નિયમ બરાબર નથી. કારણ કે નિશ્ચિત પ્રમાણ(પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ)ના અભાવમાં પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર હોય તે અનુભવેલા પદાર્થોનું ભાન કરાવે છે અને સંસ્કારમાં પણ તે ગુણ છે.

'સંસ્કારથી જે ઉત્પન્ન થાય તે 'સ્મરણ' કહેવાય છે, તેથી સંસ્કાર જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર અને અનુભવેલા પદાર્થોનું ભાન કરાવનાર છે એમ નથી' એમ ન કહેવાય. પ્રમાણોથી સાક્ષાત્ જે જ્ઞાન થાય તે અનુભવ કહેવાય છે, અને તે સિવાયનું જ્ઞાન 'સ્મરણ' કહેવાય છે. અનુભવ પછી તરત જ જે સ્મરણ થાય છે તેમાં જ્ઞાન પ્રમાણોથી ઉત્પન્ન થતું નથી, અને અનુભવ થયા પછી થાય છે, અને તેમાં અનુભવેલા પદાર્થોનું ભાન (જ્ઞાન) થાય છે. તેથી તેને 'સ્મરણ' કહેવામાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી. તેથી જ તે જ (અનુભવેલા પદાર્થના ભાનરૂપ) વિશેષને અવલંબીને તેની પછીની જ ક્ષણે 'હું સ્મરણ કરું છું' એવો નિશ્ચય થાય છે. જેમ અનુભવપણું સમાન હોવા છતાં, આપણે અનુમાન કરીએ છીએ ત્યારે 'હું અનુમાન કરું છું' એવો જ નિશ્ચય થાય છે, પણ 'હું અનુભવ કરું છું' તેવો નિશ્ચય થતો નથી, તેમજ (અનુભવેલા પદાર્થના ભાવરૂપ) વિશેષનું અવલંબન કર્યા પછીની જ ક્ષણે 'હું સ્મરણ કરું છું' એવો જ નિશ્ચય થાય છે, પણ 'હું અનુભવ કરું છું' તેવો નિશ્ચય થતો નથી.

અથવા અમે અહિં લૌકિક વસ્તુના તત્ત્વનું નિરૂપણ કરતા નથી. તેથી લોકમાં સ્મૃતિ (સ્મરણ) સંસ્કારથી જ ઉત્પન્ન થતી હોય અથવા સંસ્કાર વિના ઉત્પન્ન થતી હોય; છતાં અહિં તો અલૌકિક (વિશ્વરૂપ) દર્શન કરાવવાનો પ્રસંગ હોવાથી, તેના સંબંધી ભવિષ્યનું કાર્ય પણ અલૌકિક જ છે, એમ જણાવવા અહિં ભગવાનનો મત જણાવેલો છે. શ્રીસુબોધિનીમાં 'અત્ર' 'અહિં' શબ્દોથી આ જ કહેલું છે. 'સ્મરણનો નાશ થયો' એમ કહ્યું, તેથી તેની ઉત્પત્તિ થએલી એમ અવશ્ય કહેવું જ જોઈએ. તે સ્મરણ જે ક્ષણે ઉત્પન્ન થયું તે પછીની જ ક્ષણે તેનો નાશ થયો એમ જણાવવા, 'લોકમાં 'સઘ:' 'તરત જ' પદ યોજેલું છે. તેમ ન હોત તો (સ્મરણની ઉત્પત્તિ જ થઈ ન હોય તો) કહ્યા વિના જ નાશ પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી, [કારણ કે જે સ્મરણ છે જ નહિ તેનો નાશ (અભાવ) છે જ] તે કહેત જ નહિ. આમ હોવાથી બીજી (ઉત્પત્તિ પછીની) ક્ષણે નાશ થાય તે ક્ષણે આવ્યા પહેલાં જ, તે સમયે (એટલે અનુભવ બંધ થયો અને સ્મરણ થયું તે જ ક્ષણે) સ્મરણનો નાશ થયો; એમ જણાવવા 'તરત જ નાશ પામેલા સ્મરણવાળી' શબ્દ યોજેલ છે. તેથી આ પણ અલૌકિક ચરિત્ર છે એમ જણાવેલું છે, કારણ કે આસ્તિકો લોકમાં બીજી ક્ષણે સ્મરણનો નાશ થાય એવું માનતા નથી. આથી એમ કહેલું છે કે ભક્તિરસનો અનુભવ કરાવનાર તરીકે મોહ ઉત્પન્ન કરવામાં ભગવાન (જરા પણ) વિલંબ સહન કરતા નથી. જેમ પોતાનો અવતાર કરવા, ગર્ભનું (દેવકીમાંથી રોહિણીમાં) સંકર્ષણ કરાવ્યું તેમ અહિં પણ સ્મરણનો નાશ કરાવી મોહ ઉત્પન્ન કર્યો એવો ભાવ છે. આ પ્રમાણે માનવાથી 'સ્મરણ સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે' અથવા 'સ્મરણ સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થતું નથી' એ કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી, છતાં અહિં ભવિષ્યમાં કાંઈપણ સમયે યશોદાને સ્મરણ થવાનું નથી એમ કહેવાનું હોવાથી (જો સંસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હોત તો) 'નાશ પામેલા સંસ્કારવાળી' એમ જ કહેત. એમ કહેવાથી સ્મૃતિનો નાશ એની મેળે જ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, સ્મૃતિનો નાશ અને તે માટે મોહ કહેલાં છે તે ન કહેત. આમ હોવાથી અન્યથાનુપપત્તિથી જ એમ માનવું જોઈએ કે તે(વિશ્વરૂપ)ના અનુભવથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થઈ, અને તેનો ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે નાશ થયો. પરંતુ સંસ્કાર ઉત્પન્ન થયો જ ન હતો, કારણ કે સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા જ ન હતી. આ જ લક્ષમાં રાખી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે 'ભગવાનના મત પ્રમાણે...' વિગેરે કહેલ છે.

વળી સંસ્કાર ઉત્પન્ન થવો જ જોઈએ, સંસ્કાર વિના સ્મૃતિ થાય જ નહિ' એમ માનનારાઓએ પણ સર્વ ઉત્પત્તિવાળાઓનાં નિમિત્ત કારણ તરીકે અદૃષ્ટને પણ સ્મૃતિનું કારણ કહેવું જોઈએ. તો પછી

સંસ્કાર (થયો) ન હતો. અનુભવ સ્મરણને જ^૧ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ ઈન્દ્રિયનો (પદાર્થ સાથે) સંયોગ વધારે અને વધારે અનુભવને જાગ્રત (ઉત્પન્ન) કરે છે, તેમ સ્મરણને^૨ પણ કોઈ જાગ્રત કરે છે અને કોઈ તેનો નાશ કરે છે.^૩ નાશ અને ઉત્પત્તિ સદા થાય

અદ્વૈત જરૂરી હોવાથી અને તેને જ સ્મૃતિનું કારણ માનવાથી (સંસ્કારની જરૂર રહેતી નહિ હોવાથી) લાઘવ થતું હોવાથી, તે અદ્વૈત જ સ્મૃતિનું કારણ ભલે ગણાય અને સંસ્કારની જરૂર નથી, એવા હેતુથી 'સંસ્કાર (થયો) ન હતો' એમ સંસ્કારનો નિષેધ કહેલો છે. (ટિ)

૧. 'एव' 'જ' શબ્દ 'અનુભવ સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરતો નથી, એમ જણાવવા યોગ્યો છે. (લે)

૨. ભવિષ્યમાં લાંબા સમયે ઘણા વખત પહેલાં અનુભવેલા પદાર્થોનું સ્મરણ થાય છે. ત્યાં એવું સ્મરણ થવામાં અદ્વૈત વ્યાપાર, સહકારી અથવા કારણ છે એમ માનવું પડે. પણ અનુભવ વિહિત નહિ હોવાથી (લૌકિક હોવાથી) તે અદ્વૈતને ઉત્પન્ન કરતો નથી, તેથી અદ્વૈત વ્યાપાર થઈ શકતું નથી. વળી ઘણા વખત પહેલાં થયેલો અનુભવ હમણાંનું સ્મરણ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ, હમણાં થતો અનુભવ જ સ્મરણનું મુખ્ય કારણ હોવું જોઈએ. તેવા અનુભવ વિના, પહેલાંનો અનુભવ સ્મરણ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ તેથી સ્મરણ થઈ શકે જ નહિ. પહેલાંનો અનુભવ નાશ પામેલ હોવાથી, અદ્વૈતનું સહકારી કોઈ નહિ રહેવાથી પણ સ્મરણ થાય નહિ. પ્રાચીન અદ્વૈત જ એવું હોય કે કોઈ સહકારી વિના પણ પોતે સ્મરણ ઉત્પન્ન કરી શકે, તો જે પદાર્થોનો અનુભવ કોઈ વાર થયેલ ન હોય તેવાનું પણ સ્મરણ થવું જોઈએ. તેથી પહેલાં અનુભવેલા પદાર્થોનું સ્મરણ થાય એ સંભવતું જ નથી' એમ ન કહેવાય, કારણ કે અનુભવ અથવા અનુભવનો ખ્વંસ (નાશ) એ એમાંથી એક સ્મરણ થવામાં સહકારી છે. તમે પણ (પહેલાંના અનુભવ) જેવું (પણ) તેની સાથે સંબંધ વિનાનું જ (સ્મરણનો) ઉદ્દેશ કરનાર હોય છે એમ સ્વીકારો છો. 'સ્મરણને પણ કોઈ જાગ્રત કરે છે' વિગેરેથી આ જ અર્થ કહેલો છે. અનુભવ અને તેનો ખ્વંસ, એ એમાંથી એક જેનાં સહકારી થાય છે તેવું પ્રાચીન અદ્વૈત સ્મરણને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે સ્મરણ લાંબા સમય સુધી ટકી શકે એવું છે એમ સ્વીકારેલું હોવાથી, પહેલાંના અનુભવેલા પદાર્થ જેવા કોઈ પદાર્થથી તે માત્ર જાગ્રત જ થાય છે એમ કહેલું છે એવો અર્થ છે. (ટિ+પ્ર)

૩. 'સ્મરણનો નાશ એની મેળે થાય છે, છતાં તેનો નાશ થયાનું કહેવાનું પ્રયોજન શું?' એવો પ્રશ્ન ઉઠે, તેથી નાશ થવું એટલે 'પોતાની સાથે રહેલ પોતાના જેવા પ્રાગભાવ વિનાનું કરવું' એવા તેનો અર્થ (ટિપ્પણીમાં) કહેલો છે. એટલે ફરીથી તેના જેવું સ્મરણ ભવિષ્યમાં થવાનું જ નથી, એમ જણાવવા તેનો નાશ કહેલો છે એવો અર્થ છે.

'પ્રતિયોગી (ઘટ વિગેરે પદાર્થ) અને તેનો અભાવ એક જ પદાર્થ ઉત્પન્ન કરે એવું બનતું નથી, તેથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી' એમ ન કહો, કારણ કે વ્યક્તિ(પદાર્થ)ના ભેદથી તેમ થાય (જૂદા જૂદા પદાર્થ ઉત્પન્ન કરે) એમાં દોષ નથી.

(જૂદા જૂદા પદાર્થ પણ) એક જાતના તેઓ ઉત્પન્ન કરે એમ ન બને' એમ ન કહો, કારણ કે તે બંને (પ્રતિયોગી અને તેનો અભાવ) જ્ઞાન જાતીય પદાર્થ ઉત્પન્ન કરે છે.

'અભાવ જ્યાં (પદાર્થની ઉત્પત્તિનું) કારણ હોય ત્યાં પ્રતિયોગીથી તેની ઉત્પત્તિમાં પ્રતિબંધ થતો હોવાથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી. જ્ઞાનની આબેહવામાં તો અભાવ વિષય તરીકે કારણ થાય છે તેથી દોષ થતો નથી. સંસર્ગ નહિ હોવાને લીધે પ્રતિબંધ કરનારનો અભાવ એ પદાર્થની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, તેથી અહિં અનુભવનો નાશ એ સ્મરણ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ નથી' એમ કહો, તો જાણવું કે અહિં પણ અનુભવનો ખ્વંસ (સ્મરણ ઉત્પન્ન થવાનું) કારણ છે એટલે તમારી પેઠે અહિં પણ દોષ નથી. એમ ન હોય તો અનુભવનો પ્રાગભાવ હોય (અનુભવ થયો ન હોય) ત્યારે, અથવા અનુભવનો અત્યંત-ભાવ હોય (અનુભવ છેવટ બંધ થયો હોય) ત્યારે પણ સ્મરણ થયા કરે એમ બને. આ પણ અનુભવ પક્ષીની જ ક્ષણે સ્મરણ થાય છે એમ સ્વીકારીને કહેલ છે. એમ ન સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે અનુભવનો

(થયા કરે) છે, એવો મત અપ્રામાણિક (અસત્ય) છે અને વેદથી વિરુદ્ધ છે. [વેદથી વિરુદ્ધ વાદીઓ(વેદને નહિ માનનારાઓ)ના મતમાં જ તેવું હોય છે.]

‘વિવેકને લીધે જ્ઞાન જાગ્રત થયું હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જોખી’ શબ્દ યોજેલો છે. તેમાં પણ તે^૧ ભગવાનને જોખામાં પધરાવી, ઘણા વધેલા સ્નેહથી ભરપૂર હૃદયવાળી થઈ, પહેલાં હતી તેવી જ થઈ. (ભગવાનને તેણે જોખામાં) પધરાવીને જ્ઞાનથી થતો બહારનો વ્યાપાર (બહારનું કાર્ય) પણ પહેલાંની પેઠે કર્યો,^૨ અને (હૃદયની) અંદરનો સ્નેહ પણ (પહેલાંની પેઠે કર્યો).

‘જ્ઞાન થયા પછી (હૃદયની) અંદરનો સ્નેહ જતો રહ્યો હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઘણા વધેલા સ્નેહથી ભરપૂર હૃદય’ એમ કહેલું છે, કારણ કે (શાસ્ત્રના) નિયમ પ્રમાણે સ્નેહ હોય, તેમાં હૃદયમાં કલિલતા (કોળ) હોતી નથી. અહિં ‘કલિલ’^૩ શબ્દથી કચરાના જેવા મોહવાળો સ્નેહ કહેલો છે. તેવું જ (મોહવાળા સ્નેહવાળું) હૃદય થયું, એટલે ગમે તેટલો સમય જાય તો પણ તેમાંથી કલિલ જવાનું નથી. પહેલાંની અવસ્થાનો

ધ્વંસ જ (સ્મરણ ઉત્પન્ન કરવામાં અટકતો) સહકારી થાય છે એમ કહેવું જોઈએ અને તે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે થાય છે. તેથી ભગવાનનો મત જ્યાં કહેલ છે તેટલો ગ્રંથ જેવો શ્રવણ કરેલો (કહેલો) છે તેવો જ ઉત્તમ છે તેથી સર્વ યોગ્ય જ છે.

‘આમ માનવાથી યાગથી ઉત્પન્ન થતું અપૂર્વ સિદ્ધ થશે નહિ’ એમ ન માનવું, કારણ યાગ (અપૂર્વનું) કારણ છે એમ શ્રુતિ કહે છે, તેથી તેનો (યાગનો) અભાવ તેનું (અપૂર્વનું) કારણ છે એમ માનવું યોગ્ય નથી; કારણ કે પ્રતિયોગી (યાગ) અને તેનો અભાવ એક જ પદાર્થ ઉત્પન્ન કરે એવું જણાવેલ નથી.

‘ઘટ અને તેનો અભાવ પોતાના સમૂહ પર આધાર રાખનાર જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એમ જોવામાં આવે છે’ એમ કહો તે યોગ્ય છે; પરંતુ નિયમ એવો છે કે પ્રતિયોગી(ઘટ વિગેરે પદાર્થ)માં રહેલો ધર્મ જ જે કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારો હોય તે કાર્ય તે ધ્વંસથી (પ્રતિયોગીના અભાવથી) ઉત્પન્ન થતું નથી. યાગના વિષયમાં યાગ જ કાર્ય સ્વર્ગ વિગેરે તથા અપૂર્વને બંનેને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી યાગનો ધ્વંસ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહી ન શકાય. પણ આ વિષયમાં અનુભવ સ્મરણને ઉત્પન્ન કરતો નથી, તેથી અહિં એ દૂષણ લાગુ પડતું નથી. તેથી જ ‘જે (અનુભૂત) અનુભવેલું તેનું સ્મરણ થાય છે’ એવો વ્યવહાર થાય છે. ‘અનુભૂત’માં ‘ત’ ભૂતકૃદંતનો પ્રત્યય છે. અનુભવનો વિષય થઈ ચૂકેલું છે તે અનુભૂત (અનુભવેલું) એવો તેનો અર્થ જાણવો. શ્રુતિના બલને લીધે યાગના સંબંધમાં તેવું (યાગનો ધ્વંસ અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરે છે તેવું) કહી શકાય તેમ નથી. (ટિ+પ્ર)

૧. ‘સા’ એટલે ‘તે’. ‘જેનો ભગવાને નિરોધ કરેલો તે’. (પ્ર)

૨. ‘ભગવાનને યશોદાએ જોખામાં પધરાવ્યા’ એમ કહેલું છે, તેથી તેણે બહારનો વ્યવહાર પહેલાંની પેઠે કર્યો એમ જણાવેલું છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

૩. જલ વિગેરે શુદ્ધ હોય તે બીજાની સાથે ભળતાં મલિન થાય છે. અહિં યશોદાને ભગવાન માટે સ્નેહ ઘણો જ થયો છતાં તે ઉપાધિ વિનાનો ન હતો, પરંતુ ‘આ મારો પુત્ર છે’ એ પ્રમાણે પુત્રપણની ઉપાધિવાળો હતો. તેવા આશયથી, તેમાં કલિલપણું હતું એમ કહેલું છે એવો અર્થ છે.

અથવા વિશ્વરૂપ દર્શન થતાં યશોદાને જ્ઞાન થયું એટલે ભક્ષણ, શયન, ટાઢ, તડકો વિગેરે ધર્મો ભગવાનમાં કુદરતી રીતે તેને સ્ફુરે નહિ. ભગવાન માટે તેને સ્નેહ હોવાથી એ ધર્મો ભગવાનમાં કુદરતી રીતે તેને સ્ફુરે. તેથી એ એમાં વિરોધ થયો એટલે સ્નેહના સંબંધવાળો જે ‘કલિલ’ એટલે કલહ કળાઓ અથવા વિરુદ્ધ ધર્મોને દબાવી દેનાર, તેને ‘લાતિ’ એટલે સ્વીકારે છે એવું જેનું હૃદય હતું તેવી તે થઈ, એવો અર્થ છે. આથી એમ કહેલું છે કે તેનું જ્ઞાન જતું રહ્યું અને તેના હૃદયમાં સ્નેહનું પૂર આવ્યું. જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરી, તેના અંતે ‘સ્નેહ ઘણો વધ્યો’ એમ કહ્યું તે કલના અભિપ્રાયથી કહ્યું; કારણ કે બીજા

ત્યાગ કરે તો માયાને લીધે (યશોદા) ભક્ત જ થાય, પરંતુ (તેનો) નિરોધ ન થાય, તેથી 'પહેલાંના જેવી' શબ્દો યોજેલા છે. (૪૪)

આ સમય પછી બીજા પ્રમાણથી પણ (યશોદાને) (વિશ્વરૂપ દર્શનનું) સ્મરણ ભગવત (ઉત્પન્ન) થયું નહિ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

ત્રય્યા ચોપનિષદ્વિશ્વ સાંખ્યયોગૈશ્વ સાત્ત્વતૈઃ ॥

ઉપગીયમાનમાહાત્મ્યં હરિં સામન્યતાત્મજમ્ ॥૪૫॥

ત્રણ વેદો અને ઉપનિષદો, સાંખ્ય અને યોગો (તથા) વૈષ્ણવતંત્રો જેમના માહાત્મ્યનું ગાન કરે છે, તેવા હરિને તેણે પુત્ર માન્યા. ૪૫.

ત્રયી એટલે ત્રણ વેદો (ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ), આ વેદોમાં (ભગવાનની) ક્રિયાશક્તિનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, તેઓ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવનારા છે. ઉપનિષદોમાં^૨ પણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, (તેઓ) ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ જણાવનારા છે. સાંખ્યમાં પણ (૧) ભગવાનના સંબંધથી અને (૨) ભગવાનના સંબંધ વિના, એમ બે પ્રકારના ભેદથી જ નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક (જણાવેલો છે). યોગમાં પણ નિશ્ચિતપણે ભગવાનનું ચિંતન (કરવાનું જણાવેલું છે). 'સાંખ્યયોગૈઃ' શબ્દ પછી મૂલશ્લોકમાં 'જ્ઞ'^૩ 'અને' શબ્દ છે તે એમ જણાવે છે, કે પશુપતિના મતમાં પણ ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ નિરૂપણ છે, તેવી જ રીતે 'સાત્ત્વતૈઃ' એટલે વૈષ્ણવતંત્રોથી પણ (ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ જ્ઞાન થાય છે), કારણ કે વેદ બે પ્રકારનો છે.^૪ (આ) છએ (વેદો, ઉપનિષદો, સાંખ્ય, યોગ, પશુપતિમત એટલે શૈવતંત્રો અને વૈષ્ણવતંત્રો) દર્શનોમાં ભગવાનના માહાત્મ્યનું ગાન કરવામાં આવેલું છે. એ બધાં પ્રમાણોનું શ્રવણ કર્યા પછી પણ એવા (છએ દર્શનોમાં જેમના માહાત્મ્યનું ગાન કરેલું છે તેવા) હરિને તેણે પુત્ર જ માન્યા. તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા પુત્રભાવથી અવિહિત (સ્વતંત્ર) ભક્તિમાં થઈ. (૪૫)

કાંઈ ફલ કહેલું નથી. તેમ ન હોય તો (સ્નેહ ફલ તરીકે કહેલ ન હોય તો), જ્ઞાન ફલ વિનાનું થઈ જાય. (જ્ઞાનનું) અનુસંધાન (યશોદાને) રહ્યું નહિ, છતાં જેમ વૈદિક સંસ્કારથી અલૌકિક ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ આ જ્ઞાનથી તેના સ્નેહની વૃદ્ધિ થઈ એવો ભાવ છે. તેનાં જાતિ અને કુલના ધર્મો અને માતાપણું હતાં તેવાં જ રહ્યાં એ તેની પહેલાંની અવસ્થા (રહી). (આ પહેલાંની અવસ્થા રાખવાનું કારણ એ છે કે તે ન રાખી હોત તો) ભગવાને સ્નેહ વધારનારી માયા પ્રસારેલી હોવાથી, સ્નેહને લીધે તે બીજા બધા ધર્મો તજી દઈ ભજન જ કરત, અને એમ થાત તો તેનો મર્યાદાભક્તિમાં પ્રવેશ થાત, પરંતુ તેને પુષ્ટિમાર્ગીય લીલાના રસનો અનુભવ ન થાત એવા અર્થ છે. (ટિ)

૧. ચક્ષુ વિગેરેથી પ્રમાણોથી આવું સ્મરણ ફરી થયું નહિ, એમ પહેલાં (ગયા શ્લોકમાં) કહેલું છે. શબ્દપ્રમાણથી પણ (સ્મરણ) ન થયું એમ આ શ્લોકમાં કહે છે એવો અર્થ છે. પ્રમાણો સંસ્કારને ભગવત કરી સ્મરણ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ અહિં સંસ્કાર થયો જ નથી એવો ભાવ છે. (લે)

૨. ઉપનિષદો પણ (૧) જ્ઞાનનું અને (૨) ઉપાસનાનું પ્રતિપાદન કરનારાં એમ બે પ્રકારનાં છે. (પ્ર)

૩. દર્શનો છ હોવાથી આ 'જ્ઞ'નો અર્થ પશુપતિમત કરેલો છે. (પ્ર)

૪. વેદો (૧) નિત્ય અને (૨) કામ્ય (કર્મોનું પ્રતિપાદન કરનારા) એવા ભેદથી બે પ્રકારના છે. (પ્ર)

(૧) મંત્રો અને (૨) બ્રાહ્મણોના ભેદથી બે પ્રકારના છે, એટલે મૂલશ્લોકમાં ઉપનિષદો સિવાયનો વેદનો બધો ભાગ (મંત્રો અને બ્રાહ્મણો બંને) 'ત્રયી' પદથી કહેલ છે એમ જણાવું. (લે)

‘આ(યશોદા)ને આટલું (બધું) (ફલ) કેમ પ્રાપ્ત થયું અને બીજી કોઈને ન થયું?’ એવી શંકા મટાડતાં, (તેના કારણ તરીકે) મહાપુરુષની કૃપા નીચેના સાત શ્લોકોથી જણાવે છે. તેમાં પહેલા બે શ્લોકોથી પ્રશ્ન કરે છે:—

રાજોવાચ । રાજા કહે છે (પૂછે છે):—

નન્દઃ કિમકરોદ્ બ્રહ્મજ્ઞેય એવમ્મહોદયમ્ ॥

યશોદા ચ મહાભાગા પપૌ યસ્યાઃ સ્તનં હરિઃ ॥૪૬॥

હે બ્રહ્મન્ ! નંદજીએ એવો મોટો અલ્પુદય કરાવનારું શું ઉત્તમ કર્મ કરેલું? અને મહાભાગ્યવાળી યશોદાએ (એવો મોટો અલ્પુદય કરાવનારું શું મોટું ઉત્તમ કર્મ કરેલું?) કે જેના સ્તન (ધાવણનું) હરિએ પાન કર્યું? ૪૬.

અહિંથી બે શ્લોકોથી રાજા પ્રશ્ન કરે છે, (અને) આ કર્મનું ફલ નથી એમ કહેવાનું હોવાથી? (બાકીના પાંચ શ્લોકોથી શ્રીશુક ઉત્તર આપે છે.) હે ‘બ્રહ્મન્’ એલું (શુકદેવનું) સંપ્રોધન (તેમના આના કારણનું) જ્ઞાન છે, એમ જણાવવા કહેલું છે. નામ-પ્રકરણમાં પહેલાં નંદજીનો જ નિરોધ કહેલો છે, તેથી (પ્રથમ નંદજી વિષે પ્રશ્ન કરે છે.) (નંદજીએ) કયું ધર્મસ્વરૂપ ઉત્તમ કર્મ (કરેલું?) (આવું તેમનું કર્મ) લોક તથા વેદમાં પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી પ્રશ્ન (કરેલો છે). યશોદાનું (પણ નિરોધ કરવામાં) જૂઠું નિરૂપણ કરેલ હોવાથી ‘અને યશોદાએ....’ શબ્દોથી તેના સંબંધી જૂઠો પ્રશ્ન કરેલો છે. (યશોદાને ભગવાન સાથે) નિરંતર સંબંધ હોવાથી તે નંદજી કરતાં પણ મોટા ભાગ્યવાળી છે. વળી તેના સ્તન(ધાવણ)નું સર્વના દુઃખને હરનાર હરિએ પણ પાન કર્યું. તે તો એમજ જાણે છે (જાણતી) કે ભગવાન (પોતાની) ભૂખ મટાડવા (ધાવણનું) પાન કરે છે, એટલે તે તો હરિ(દુઃખ હરનાર)ની પણ હરિ(દુઃખ હરનારી) હતી એવો અર્થ થયો. (ભગવાન પોતાની અંદરના) બાલકોના સંતોષ માટે (ધાવણનું પાન કરતા હતા) એ પક્ષમાં (એમ માનીએ તો) પણ, તેના જ ધાવણથી તેમ કરતા હતા (એ તેની જ શ્રેષ્ઠતા છે). (૪૬)

‘જેમ વસુદેવે સુકૃત કર્યું (તે પ્રસિદ્ધ છે) તેમ તેઓએ કરેલું સુકૃત પણ પ્રસિદ્ધ જ છે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

પિતરૌ નાન્વવિન્દેતાં કૃષ્ણોદારાર્ભકેહિતમ્ ॥

ગાયન્ત્યપિ કવયો યલ્લોકસ્ય મલાપહમ્ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીકૃષ્ણનું ઉદાર બાલચરિત જેનું હજી સુધી કવિઓ ગાન કરે છે અને જે લોકના મલને દૂર કરનારું છે તે(નો આનંદ) માતપિતાને પછીથી પણ ન મળ્યો.

જો કે (દેવકી અને વસુદેવ) માતપિતા થયાં તોપણ જેવો આનંદ આ બે- (યશોદા અને નંદજી)એ અનુભવ્યો તેવા આનંદનો તેમને અનુભવ થયો નહિ, એમ

૧. અહિં પાંચ પ્રશ્નોથી ઉત્તર આપવાનું તાત્પર્ય કહેલું છે. આવું ફલ કર્મનું હોઈ શકે નહિ, પરંતુ મહાપુરુષોની કૃપાનું જ આ ફલ છે એમ જણાવવા માટે, આ કર્મનું ફલ નથી એમ કહેવાનું હોવાથી, અને કર્મ (૧) અગ્નિહોત્ર (૨) દર્શપૌર્ણમાસ (૩) ચાતુર્માસ્ય (૪) પશુ અને (૫) સોમ એવા પાંચ પ્રકારનું હોવાથી (જૂઓ તત્ત્વદીપનિબંધ ૨.૨) ‘પાંચ શ્લોકોથી’ એમ કહેલું છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

‘પછીથી ન મળ્યો’ શબ્દોથી કહે છે. ‘અનુ’ આની પછી પણ ‘નાવિન્દેતામ્’ (તેમને) ન મળ્યો, કારણ કે પાછલથી બીજા જ પ્રકારથી (ભગવાને લીલા) કરી. ‘શ્રીકૃષ્ણનું ઉદાર બાલચરિત’ શબ્દથી આ આનંદ મોટો છે એમ જણાવે છે. શ્રીકૃષ્ણનું અર્મકેહિતમ્ એટલે બાલચરિત, જે અધિકારીઓ ન હોય તેઓને પણ સર્વ પુરુષાર્થોનું દાન કરનાર હોવાથી ‘ઉદાર’ છે. સાધનનું ફલ^૧ હલકું હોય છે અને તે પણ લૌકિક હોય છે. પરમાનંદ સાધ્ય (સાધનોથી જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે) ફલથી^૨ પણ અધિક છે. જે તે (પરમાનંદ) સ્વર્ગ વિગેરે સાધ્ય ફલનું સાધન થાય, તો પશુ પુત્ર વિગેરેથી ઉત્પન્ન થતું અલૌકિક^૩ સુખ અને લૌકિક^૩ સુખ પણ તેવું જ (પરમાનંદરૂપ) હોય. જેમ ઉત્તમ સૂત્રોથી ઉત્તમ વસ્ત્ર થાય છે, અને ઉત્તમ સાકરથી ઉત્તમ મીઠાઈ થાય છે તે પ્રમાણે ઉત્તમ સાધન હોય ત્યારે સાધ્ય (તેનાથી પ્રાપ્ત થતું ફલ) ઉત્તમ હોય છે, એમ લોકમાં જોવામાં આવે છે. જ્યાં પરમાનંદ જ પ્રથમ કક્ષા^૪ છે, (ત્યાં) તેનાથી પ્રાપ્ત થતું લૌકિક એટલે લૌકિક જેવું (જણાતું)^૫ (ફલ) તેનાથી પણ અધિક છે, તેનાથી પણ અધિક અલૌકિક દિવ્ય પુત્ર પશુ વિગેરે રૂપ (ફલ) છે, અને તેનાથી પણ અધિક સ્વર્ગ વિગેરે (ફલ) છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ પરમાનંદ છે, તે પણ બાલક છે, તેની પણ લીલા છે અને તે પણ ઉદાર છે’^૬ એમ આ (અર્થ જ) કહેલ છે.

શબ્દથી શ્રવણ કરેલી (લીલા) પણ પરમાનંદ ઉત્પન્ન કરે છે, તો પછી સાક્ષાત્ લીલા તો પરમ દુર્લભ હોય તેમાં કહેવું જ શું? એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. હજીસુધી

૧. ભગવાનની બાલલીલાને ઉદાર કહી તેનું તાત્પર્ય અહિંથી જણાવે છે. અધિકાર સાધન છે. તે હલકા હોવાથી ઉત્પન્ન થતું ફલ પણ હલકું હોય છે.

અથવા સુખના સાધનરૂપ વૈદિક કર્મનું પશુ વિગેરે રૂપફલ હલકું હોય છે. (ટિ)

ઉપર પહેલો અર્થ કર્યો તેમાં અધિકાર સામાન્ય રીતે કહેલો છે. તેથી ભક્તિમાર્ગનો અધિકાર અને તેનું ફલ હલકાં હશે એવી શંકા થાય, તે માટે બીજો અર્થ કરેલો છે. (પ્ર) અહિંથી ભગવદીય પુરુષાર્થો ઉત્તમ છે, એમ સિદ્ધ કરે છે. લોકમાં (૧) ધર્મ કર્મરૂપ છે, (૨) અર્થ પશુ વિગેરે રૂપ છે, (૩) કામ સ્વર્ગરૂપ છે, અને (૪) મોક્ષ બ્રહ્મભાવરૂપ છે. એ બ્રહ્મભાવથી પણ પરમાનંદ અધિક છે. (૧) તે અહિં ભક્તિમાર્ગમાં પ્રથમ કક્ષા એટલે ધર્મને સ્થાને છે, (૨) અર્થને સ્થાને બાલરૂપ ભગવાન છે, (૩) કામને સ્થાને લીલામાં ઉપયોગી પશુ પુત્ર વિગેરે છે, અને (૪) મોક્ષને સ્થાને ભજનનાનંદનો અનુભવ છે. (લે)

૨. સ્વર્ગથી આરંભી મોક્ષસુધીનાં ફલ સાધ્ય છે. ‘આના જ આનંદની માત્રા ઉપર અન્ય પ્રાણીઓ નભે છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે પરમાનંદ એ સર્વથી અધિક છે. એ પરમાનંદ જ જે પ્રથમ કક્ષા એટલે સાધનરૂપ થાય તો તેનાથી ઉત્પન્ન થતું પશુ વિગેરે લૌકિક સુખ તથા અલૌકિક સુખ તેવું જ એટલે પરમાનંદરૂપ જ થાય એવો અર્થ છે. (ટિ) ૩. ૩. અલૌકિક પહેલાં અને પછી લૌકિક કહ્યું છે, એ પાઠ બંધા ક્રમથી કહેલો છે, અથવા અહિં ક્રમની જરૂર નથી. (લે)

૪. ‘પ્રથમ કક્ષા,’ એટલે ‘સાધનરૂપ’ (પ્ર)

૫. ‘લૌકિકવત્’ એટલે ‘લૌકિક જેવું જણાતું’ એવો અર્થ છે. લોકમાં અને વેદમાં એમ દેખાય છે, કે ફલથી સાધન હલકું છે. જ્યાં પરમકાષ્ઠાવાળી વસ્તુ (પરમાનંદ શ્રીકૃષ્ણ) સાધન થાય છે ત્યાં તેનાથી પ્રાપ્ત થતા ફલની વાત જ શી કહેવી? એવો ભાવ છે. (ટિ)

૬. મૂલલોકમાં ‘શ્રીકૃષ્ણ’ શબ્દથી પરમાનંદ કહેલ છે, તે સાધન થવાથી ધર્મરૂપ છે. અર્મક (બાલક) પદથી અર્થ કહેલો છે, ‘લીલા’(ચરિત્ર)પદથી લીલામાં ઉપયોગી પશુ વિગેરેને કામરૂપ કહેલાં છે અને લીલાને ઉદાર કહી તેથી ભજનનાનંદને મોક્ષરૂપ કહેલો છે. તેમાં પણ લીલા સર્વ પુરુષાર્થનું દાન કરનારી

પણ શબ્દના રસને જાણનારા ઓટલે દોષરહિત શબ્દના અર્થને કહેનારા,^૧ અથવા રસધારા (વચન) કહેનારા^૨ વ્યાસ વિગેરે તે રસથી મત્ત^૩ થઈ (તે લીલાતું) ગાન કરે છે. 'હજીસુધી પણ' શબ્દોથી એમ સૂચવ્યું છે, કે (એ લીલા ભગવાને કરી તેને) ઘણા કાલ થઈ ગયેલો દોષ છતાં પણ તેનો રસ હજી ચાલુ છે. વળી તે (ભગવાનનું બાલ)ચરિત્ર લોકના મલને દૂર કરે છે. તેથી તેનું શ્રવણ કરતાં પણ તે દોષને મટાઠનારું અને શુભ આપનારું કામ છે, તો પછી જેઓએ સાક્ષાત્ તેવા ચરિત્રનો અનુભવ કર્યો હોય તેઓના ભાવનું કહેવું જ શું? એવો અર્થ છે. (૪૭)

આનું કારણ મહાયુરુષની કૃપા જ છે, એમ કહેવા નીચેના શ્લોકથી પાંચ શ્લોકોથી ઉપાખ્યાન કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે:-

શ્રીશુક ઉવાચ । શ્રીશુક કહે છે:-

દ્રોણો વસૂનાં પ્રવરો ધરયા માર્ગયા સહ ॥

કરિષ્યમાણ આદેશં બ્રહ્મણસ્તેમુવાચ હ ॥ ૪૮ ॥

વસુઓમાં ઉત્તમ દ્રોણ (પોતાની) સ્ત્રી ધરા સાથે બ્રહ્માની આજ્ઞા (પાલન) કરવાનો હતો ત્યારે (તેણે) તેમને (બ્રહ્માને) (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું:-૪૮.

પ્રાર્થના પ્રશ્નદાને ચ મક્તિરાગમનં હરેઃ ॥ કા. ૨૦ ॥

પ્રાર્થના (૪૮-૪૯), પ્રશ્ન (૪૬-૪૭), વરદાન (૫૦), ભક્તિ (૫૧) અને હરિનું આગમન (૫૨) (આ પ્રકરણમાં કહેલાં છે).^૪ કા. ૨૦.

પહેલાંના કલ્પમાં આઠ વસુઓ પૈકી 'દ્રોણ' નામનો કોઈ (વસુ) હતો. જે કે આ કલ્પમાં ધરા તેની સ્ત્રી નથી, તોપણ બીજા (પહેલાંના) કલ્પમાં તે તેની સ્ત્રી હતી તેથી વિરોધ નથી. તે કલ્પમાં વસુઓ વિગેરે બ્રહ્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા, તેથી (દ્રોણને) સૃષ્ટિ (સંતતિ) ઉત્પન્ન કરવા (બ્રહ્માએ) આજ્ઞા કરેલી; અને (પોતાની) સ્ત્રી સાથે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનો બ્રહ્માની આજ્ઞા તે (પાલન) કરવાનો હતો, (ત્યારે) તેણે બ્રહ્માને (નીચેના શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે તે) કહ્યું. 'હ' શબ્દ આશ્રય દર્શાવવા યોગ્ય છે, કે કયાં સૃષ્ટિ કરનાર અને કયાં ભક્તિ ! (૪૮)

છે એમ કહેલું છે. તેથી આ સર્વની ઉત્તમતાને વાણી અને મન પણ પહોંચી શકે તેમ નથી એમ સૂચવેલું છે. (લે)

૧. 'કવિ' પદથી 'દર્શન વિગેરે કરતાં શબ્દમાં મોટો રસ છે એવું જ્ઞાન' સૂચવેલું છે. (લે)

૨. કૌશલિનાના શબ્દ અને અર્થ કાવ્ય છે 'રસવાળું વાક્ય કાવ્ય છે' એવી કાવ્યની એ પ્રકારની વ્યાખ્યાઓ હોવાથી એ પક્ષ કરી 'કવિ' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. (લે)

૩. 'માન કરવું' એ મત્તનું કાર્ય છે એવો ભાવ છે. (લે)

૪. પહેલાં એ શ્લોક (૪૬-૪૭) કહ્યા તે સાથે સાતે શ્લોકોનો અર્થ આ અર્થ કારિકામાં કહેલો છે. ૪૬-૪૭ શ્લોકમાં પહેલો પ્રશ્ન રાગવ્ય પૂછેલો, છતાં અહિં કમની દરકાર રાખેલ નહિ હોવાથી પ્રાર્થના પછી પ્રશ્ન કહેલો છે. શ્લોક ૪૬-૪૭માં પ્રશ્ન પૂછેલો છે. ત્યાં એ શ્લોકથી પ્રશ્ન કરે છે એમ સુખેષિનીમાં જ કહેલું છે. પછીના એ (૪૮-૪૯) શ્લોકોથી પ્રાર્થના કહેલી છે. ૪૮માં શ્લોકમાં 'ઉવાચ' 'કહ્યું' કહીને 'પ્રાર્થના કરી' એમ કહેલું છે, તે ૪૯માં શ્લોકમાં જ એ પ્રાર્થના જ કહેલી છે. તેથી જ ૪૯માં શ્લોકના આભાસમાં 'પ્રાર્થના જ કહે છે' એમ શ્રીસુખેષિનીમાં 'ત્વ' 'જ' શબ્દ યોગ્ય છે. પછી એક એક શ્લોકમાં વરદાન (શ્લોક. ૫૦), ભક્તિ (૫૧) અને હરિનું વ્રજમાં આગમન (૫૨) કહેલાં છે એવો અર્થ છે. (લે+કા)

નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના જ કહે છે:- દ્રોણ ઉવાચ । દ્રોણ કહે છે:-

જાતયોર્ને મહાદેવે ભુવિ વિશ્વેશ્વરે હરૌ ॥

ભક્તિઃ સ્યાત્ પરમા લોકે યયાજ્ઞો દુર્ગતિં તરેત્ ॥૪૯॥

ભૂમિ ઉપર જન્મેલા અમો બેને મહાદેવ વિશ્વના ઇશ્વર હરિમાં પરમ ભક્તિ થાઓ, જેનાથી લોકમાં સહેલાઈથી દુર્ગતિને તરાય. ૪૯.

ભૂમિ ઉપર જન્મેલા અમો બેની હરિમાં ભક્તિ થાઓ. પ્રાર્થના કરવાની હોવાથી 'લિહ' વિધ્યર્થ યોજેલો છે. જ્ઞાન અલપ હોવાથી જીવોને શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થતી અને કર્મ અલપ હોવાથી સાધનોથી ઉત્પન્ન થતી ભક્તિ 'પરમ' હોતી નથી. વરદાન અને પ્રસાદથી જેમ લોકિકોને ઉત્કૃષ્ટતા (ઉત્તમ લાભ) પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ભક્તિની પણ ઉત્કૃષ્ટતા હશે. તેથી 'પરમ' ભક્તિ માટે પ્રાર્થના કરે છે. લોકમાં થએલા ઉપકારો જોઈને, બ્રહ્માની પેઠે હરકોઈમાં ભક્તિ થાય તે પુરુષાર્થરૂપ નથી (એમ બ્રહ્માની), તેવી ભક્તિ ન આપે તે માટે 'મહાદેવ' શબ્દ યોજેલો છે. જેનાથી મોટે કોઈ દેવ નથી અને જેણે દેવોમાં ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી છે તે મહાદેવ. પોતે વસુ છે, અને બ્રહ્મા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છે, અને તેમનાથી (બ્રહ્માથી) પણ મોટા ભગવાન પુરુષોત્તમ જ છે. આ (દેવની) પોતાની જ ઉત્કૃષ્ટતા કહી. 'વિશ્વેશ્વર' અને 'હરિ' શબ્દોથી કાર્યથી પણ તેમની ઉત્કૃષ્ટતા કહે છે. બધાયને સર્વ ફલનું દાન કરનાર (વિશ્વેશ્વર), અને બધાયના સર્વ દુઃખોનું નિવારણ કરનાર(હરિ)માં (ભક્તિ થાઓ).

'તેશ્ચી (તેવા હરિમાં ભક્તિ થવાથી) શું થશે?' એવી જિજ્ઞાસા થાય, તેથી 'જેનાથી સહેલાઈથી દુર્ગતિને તરાય' શબ્દો યોજેલા છે. દેહનો સંબંધ એ દુર્ગતિ છે.^૧ ભક્તિથી જ સહેલાઈથી (તે દુર્ગતિને) તરાય છે,^૨ કારણ કે તેમાં નીકામાં એકેલાની પેઠે ત્વરણનું કામ બીજાએ જ^૩ કરેલું હોય છે. (૪૯)

અસ્થિત્યુક્તઃ સ એવેહ વ્રજે દ્રોણો મહાયશાઃ ॥

જહૈ નન્દ્વૈતિ ર્યાતો યશોદા સા ધરાડમવત્ ॥ ૫૦ ॥

'(તેમ) શ્રાવ્યો' એમ કહેવાયેલો તે જ ઘણા યશસ્વળો દ્રોણ અહિં મજામાં નંદના નામથી જન્મેલો, અને તે ધરા યશોદા થઈ. ૫૦.

બ્રહ્મા તો (તેમને) (ભક્તિનું) સાધન (આપવા) અથવા ઉપદેશ કરવા સમર્થ ન હતા.^૪ પરંતુ બ્રહ્માનું વચન જોઈને થતું નથી, તેથી (તેમના ઉપર) ભગવાનની કૃપા

૧. આ આખાયના ૩૩મા શ્લોકનાં શ્રીસુભોધિનીમાં 'પુત્ર'નું વિવેચન કરતાં આ જણાવેલ છે. (પ્ર)

૨. આ ૧૦-૨-૩૧ તથા ૧૦-૨-૩૩ માં જણાવેલું છે. (પ્ર)

૩. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૧૨-૭માં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાન જ એ કાર્ય કરે છે એવો અર્થ છે. (સ્કે)

૪. પહેલાં બ્રહ્માએ દ્રોણને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય આપ્યું અને ઉપદેશ કર્યો. હવે તેમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવાની હતી અને તેનો ઉપદેશ કરવાનો હતો. તે બંને કરવા બ્રહ્મા શક્તિવાળો ન હતા એવો અર્થ છે(સ્કે) ભગવાનની ભક્તિનું સાધન પ્રાપ્ત કરાવવું અને ભક્તિ સંબંધી ઉપદેશ કરવો એ બ્રહ્માની શક્તિનાં કાર્ય ન હતાં; પરંતુ બ્રહ્માનું વચન જોઈને પડતું નથી અને દ્રોણ અને ધરા ઉપર ભગવાનની કૃપા હતી તેથી તેમને ભક્તિ આપવાની ભગવાનની ઇચ્છા હતી, તેથી બ્રહ્માથી 'તેમ શ્રાવ્યો' એમ કહેવાયું.

હોવાથી 'તેમ થાઓ' એમ જ બોલ્યા. ૧૫છી તેણે (દ્રોણ વસુએ) પોતાના સ્વર્ગમાં જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. ૫છી (સૃષ્ટિ ઉત્પાદન કરવાનો) અધિકાર પૂરો થતાં અને પ્રલય થતાં બ્રહ્મલોકમાં રહેલા તેણે ભવિષ્યમાં ભગવાનનો અવતાર થવાનો છે એમ જાણ્યું અને બ્રહ્માની પ્રેરણાથી તે જ દ્રોણ અહિં વ્રજમાં નંદના નામથી જન્મ્યો. પહેલાંનું નામ ભવિષ્યમાં (આ જન્મમાં) જણાવવું (ચોગ્ય) નહિ તેથી, ભગવાન 'આનંદ' છે અને આ 'નંદ' છે તેથી, ફક્ત બ્રહ્મણ કરવા માટે^૨ વ્યાસિ('ચારે તરફ' અર્થવાળો 'આ')નો પરિત્યાગ કરી, બાકીના અંશ('આનંદ'માંથી 'આ' જતાં બાકીના 'નંદ')થી પ્રસિદ્ધ થયો.

'સૃષ્ટિ પણ (પ્રલય થઈ ગએલ હોવાથી) નાશ પામી, છતાં આના વરદાનનો ક્ષય કેમ ન થયો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણા યશવાળો' શબ્દ ચોગ્ય લાગે છે. 'મોટો છે યશ જેનો' (તેવો તે હોતો); એટલે જ્યાંસુધી યશ હોય ત્યાંસુધી (વરદાનનો) ક્ષય ન થાય. તે જ (ધરા) યશોદા પણ થઈ. તેમ ન હોય તો વ્યભિચાર થતાં ધર્મનો ક્ષય થવાથી ભક્તિ ન થાય. (૫૦)

૫છી જન્મ લીધેલા તેઓને ખરેખર (ભગવાનની) ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, એમ નીચે કહે છે:-

તતો મક્તિર્ભગવતિ પુત્રીભૂતે જનાર્દને ॥

દમ્પત્યોર્નિતરમાસીદ્ ગોપગોપીબુ ભારત ॥ ૫૧ ॥

હે ભારત! ૫છી પુત્ર થએલા ભગવાન જનાર્દનમાં ગોપ અને ગોપીઓની મધ્યમાં દંપતીને સારી રીતે ભક્તિ થઈ. ૫૧.

ભજન સાથે પ્રેમરૂપ^૩ ભક્તિ ભગવાનમાં (તેઓની) થઈ. 'સાધન વિના (ભક્તિ) કેમ થઈ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પુત્ર થએલા' શબ્દથી (ભક્તિ થવાનો) પ્રકાર કહે છે. 'પુત્ર થએલા' એટલે જે પુત્ર નથી,^૪ છતાં જેમણે પુત્રપણું જણાવેલું છે તેવા, પુત્રમાં

૧...૧. દ્રોણે જ નંદ તરીકે જન્મ લીધો છે, એમ જણાવવું એ આટલા ભાગનું તાત્પર્ય છે. (પ્ર)

૨. અહિં નીચે પ્રમાણે ભાવ છે. પુરુષોત્તમના આનંદનું અધિષ્ઠાન (રહેવાનું ઠેકાણું) બ્રહ્માનંદ છે એટલે પુરુષોત્તમના આનંદ માટે ચોગ્યતા થાય તે માટે મોટા પુરુષના અનુગ્રહથી બ્રહ્માનંદ દ્રોણને પ્રાપ્ત થયા. તે સમયે (બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે) ચારે તરફથી આનંદની સ્ફૂર્તિ થાય છે. આમ હોવાથી આટલાથી જ 'મને પૂર્ણ અર્થ પ્રાપ્ત થયો' એવું જ્ઞાન તેને થાય તો તેનામાં પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ ન થાય, તેથી ભક્તિના રસનો અનુભવ થાય તે માટે તેમાં બાધ (વિધ) કરનાર અંશ(સર્વ તરફથી અર્થવાળો 'આ')નો ત્યાગ કરી, એ પ્રમાણે તે ('નંદ' નામથી) પ્રસિદ્ધ થયા. (ટિ) 'જે નંદ (હતા) તે પરમાનંદ હતા' એ શ્રીકૃષ્ણોપનિષદના વાક્ય પ્રમાણે આનંદરૂપ નંદજી ભગવદ્રૂપ જ હતા. એમ હોય (તે ભગવદ્રૂપ જ હોય) તો ભગવાનમાં અને તેમનામાં ભેદ નહિ રહેવાથી બાલલીલાના રસનો તેમને અનુભવ ન થાય, તેથી એ રસનો અનુભવ થાય તે માટે, 'અમ શબ્દ 'થોડા'ના અર્થમાં, 'ક્રિયા'ના સંબંધના અર્થમાં, અને 'મર્યાદા' જણાવવા યોગ્ય છે' એ શબ્દશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે વ્યાસિ (ચારે તરફ ફેલાવું તે) જેનો અર્થ થાય છે તેવા 'આ' શબ્દનો ત્યાગ કરી 'નંદ' શબ્દથી તે પ્રસિદ્ધ થયા, અને (ભગવાનથી તેમનામાં આ પ્રમાણે) ભેદ થવાથી પિતાના ભાવથી તેમણે મુક્તિથી પણ અધિક રસરૂપ બાલલીલાનો અનુભવ કર્યો. (ચો)

૩. દેવ તરીકે ભજન કરવામાં સેવા જ મુખ્ય છે. પુત્ર તરીકે ભજન કરવામાં તો પ્રેમ જ મુખ્ય છે, કારણ કે પુત્રની સેવા કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું નહિ હોવાથી, સેવા ગૌણ છે એવો ભાવ છે. (લે)

૪. લોકમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા માટે નિષેધ (ગર્ભાધાન) વિગેરે કારણો હોય છે તેવું કારણ નહિ હોવાથી, ભગવાન પુત્ર ન હતા એવો ભાવ છે. (ટિ)

સ્નેહ અને ભક્તિ થાય છે જ. ?

‘ભગવાને કેમ એ પ્રમાણે અવતાર લીધો ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જનાર્દન’ શબ્દ યોજેલો છે. ‘જના’ એટલે ઉત્પન્ન કરનારી (ભવ કરાવનારી) અવિદ્યા, તેને ‘અર્દયતિ’ એટલે તેનો નાશ કરે છે તે જનાર્દન. તેથી તે (જનાર્દન ભગવાન) મોક્ષ^૨ આપવા માટે પધારેલા. પ્રસંગને લીધે આ (ભક્તિ આપવાનું) પણ કર્યું, પણ પ્રાસંગિક (હિતુ)^૨ ઉત્પાદન (ભગવાનનું પ્રાકટય) કરી શકતો નથી. (ભગવાન) તેવી રીતે (મોક્ષ આપવા) સર્વને માટે^૩ પ્રકટ થયેલા. તેથી પોતાના ધર્મમાં રહેલાં દંપતીને (ભગવાનમાં) સારી રીતે ભક્તિ થઈ. ગોપ અને ગોપીઓ^૪ હતાં ત્યારે તેમની મધ્યમાં અથવા (એટલે) સત્સંગ વિના પણ (તેમને એ પ્રમાણે ભક્તિ થઈ). ‘હે ભારત !’ એ સંબોધન એમ જણાવવા કરેલું છે કે જેમ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ અધાય (સંતાનો) હોવા છતાં, ભરત જ અલૌકિક થયો તેમ (આ નંદયશોદાને જ) ભક્તિ થઈ. (૫૧)

‘જો આ (ભગવાનમાં ભક્તિ) બ્રહ્માના* વાક્ય(વરદાન)થી થઈ હોય તો ભગવાન જે નિરોધ કરવાના છે તે ન થાય’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

કૃષ્ણો ब्रह्मण आदेशं सत्यं कर्तुं व्रजे विभुः ॥

સહરામો વસંશ્ચક્રે તેષાં પ્રીતિં સ્વલીલયા ॥ ૫૨ ॥

બ્રહ્માનો આદેશ સત્ય કરવા વિભુ શ્રીકૃષ્ણે રામ સાથે વ્રજમાં વસતાં પોતાની લીલાથી તેઓની પ્રીતિ (ઉત્પન્ન) કરી. ૫૨.

ભગવાન અધાયની યોજના કરવા શક્તિવાળા છે, તેથી બ્રહ્માનો આદેશ એટલે વર (વરદાન) સત્ય કરવા વ્રજમાં પધારી, બલભદ્ર સાથે (ત્યાં) રહેતાં ત્યાં રહેનારા તે અધાયની પોતાની લીલાથી પ્રીતિ (ઉત્પન્ન) કરી. બ્રહ્મા પોતાના અધિકારી છે, તેથી તેમનું વાક્ય સત્ય કરવું જોઈએ. જો બીજા કોઈ સાધનવાળા દેશમાં તેને (બ્રહ્માએ

૧. સાધન વિના પણ થાય છે જ. (પ્ર) ૨. ૨. ભક્તિમાર્ગમાં ભજનનાંદ મોક્ષ છે તેનું દાન કરવા (ભગવાન પધારેલા), પરંતુ પ્રાસંગિક કાર્ય માટે પધારેલા નહિ એવો અર્થ છે. પ્રાસંગિક પ્રયોજન ભગવાનનો પ્રાકટયનું કારણ થઈ શકે નહિ એવો અર્થ છે. (ટિ)

૩. ભગવાનને પ્રકટ થવાનું બીજું પ્રાસંગિક પ્રયોજન (અહિં) કહેલું છે. (પોતાના સ્વરૂપ અને કૃતિથી સર્વનો ઉદ્ધાર કરવા પણ (ભગવાન) પ્રકટ થયા એવો અર્થ છે. અહિં પણ જે ‘મોક્ષ’ કહ્યો તેનો અર્થ ઉપર કહ્યો તેવો જ છે એમ જાણવું, એમ ન હોય તો પુનરુક્તિ થાય. (ટિ)

૪. જે ગોપ અને ગોપીઓના સંબંધમાં નંદજનો અધિકાર હતો અને જેઓનો ભગવાને સર્વ રીતે નિરોધ કરેલો ન હતો, તેઓને અહિં ‘ગોપ અને ગોપીઓ’ પદથી જણાવેલા છે. એમ ન હોય તો ભગવાનના મિત્રો અને વ્રજસ્ત્રીરતનોનો સર્વથી અધિક નિરોધ આગળ કહેલો છે તેનો વિરોધ થાય. અહિં જેઓનો સર્વ રીતે ભગવાને નિરોધ કરેલો નથી તેઓને જ ‘ગોપ’ અને ‘ગોપી’ પદથી કહેલાં હોવાથી જ, આગળ ‘સત્સંગ વિના પણ’ એમ કહેલું છે, તે આનું જ તાત્પર્ય છે. (ટિ) ગોપ અને ગોપીઓ એટલે અજ્ઞાન આવડત વિનાનાં સ્ત્રીપુરુષો. તેઓની મધ્યમાં એટલે સત્સંગ ન હોવા છતાં પણ નંદજ અને યશોદાને ભગવાનમાં ભક્તિ થઈ એવો ભાવાર્થ છે.

* શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ગ્રંથમાં ‘મગવદ્વાક્યાત્’ પાઠ છે તે અસાબર જણાતો નથી, તેથી વૃંદાવનપ્રેસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ ગ્રંથમાં ‘બ્રહ્મવાક્યાત્’ પાઠ છે તે લીધો છે.

આપેલા વરદાનને) પૂર્ણ કરે તો એ વરદાનમાં (ફલ્યું કે નહિ લેવો) સંદેહ પણ થાય. (ખીજા સાધનોને લીધે ભગવાનમાં ભક્તિ થઈ, કે બ્રહ્માના વરદાનથી થઈ એવો સંદેહ રહેલ). તે માટે (એવો સંદેહ ન થાય તે માટે) (ભગવાન) મંજમાં પધાર્યા.

‘(એવા) અયોગ્ય દેશમાં (ભગવાન) કેમ પધાર્યા?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘વિષુ’ પદ યોજેલું છે. તે સ્વર્વ (કરવા) સમર્થ છે. બધાય (હરકોઈ) સ્થલે રહી, સર્વ કરવા શક્તિવાન છે. બલભદ્ર વેદરૂપ છે, તેમને સાક્ષી માટે (ભગવાને પોતાની) સાથે રાખ્યા. તેઓની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવામાં (ભગવાનનો પોતાનો) પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે ક્ષિતિથી વધારે કોઈ પણ વ્યાપાર (પ્રયાસ) ન હતો, તેથી ‘વસતાં (પ્રીતિ) કરી’ એમ કહેલ છે. (ભગવાને) બ્રહ્માના વાક્ય કરતાં પણ અધિક કર્યું, એમ ‘(પોતાની લીલાથી) તેઓની (પ્રીતિ કરી)’ શબ્દથી કહે છે. જેઓની મધ્યમાં આ એ (નંદજી અને યશોદા) રહેતાં હતાં તેઓની પણ પોતાની લીલાથી પ્રીતિ કરતાં (ભગવાન રહ્યા). લીલા શબ્દથી મનને રંજન કરનારી ક્રિયા કહેલી છે.^૩ (પર)

ક્રિતિ શ્રીમદ્ભૂલ્લેખિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબ્રાધિનીમાં દશમસ્કંધના વિવરણમાં

ખીજા તામસપ્રકરણના પેટા પ્રમાણપ્રકરણમાં શ્રીનું ચિત્રણ કરનારા ચોથા

અધ્યાય (એટલે) સ્કંધના આરંભથી આઠમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.*

૧. ‘સાધન વિનાના જીવો માટે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય છે, અને તેઓને અશ્રીત રહીને બલ (ભગવાન) લીલા વિગેરે કરે એ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે’ એવી શંકાનો વેદરૂપ બલભદ્રની સંસ્મૃતિથી નિરાસ કરવા (બલભદ્રને સાથે રાખ્યા) એવો અર્થ છે. તેથી જ શ્રુતિ પણ ‘આ આત્મા પ્રવચનથી પ્રાપ્ય નથી’ એમ આરંભ કરી ‘જેનું આ વરણ કરે છે તેનાથી જ પ્રાપ્ય છે’ એમ કહે છે. ‘આપના તે ધામો (પ્રાપ્ત કરવાની) કામના રાખીએ છીએ’ ‘વિષ્ણુનાં કર્મો જૂઓ’ વિગેરે શ્રુતિઓ (પણ આ શંકાનો નિરાસ કરે છે). આ શ્રુતિઓનો અર્થ અમે (શ્રીમત્પ્રભુચરણે) વિદ્-મંડનમાં કહેલો છે. (ટિ)

૨. પોતાની ઇચ્છાથી (મંજમાં) સ્થિતિ. તેથી અધિક વ્યાપાર ભગવાને (મંજવાસીઓની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા) કર્યો નથી એમ જણાવવા, ‘વસતાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી’ એમ કહેલું છે એવો અર્થ છે. તેમ ન હોય તો ‘લીલાથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી’ એમ કહેવાથી જ ‘ભગવાન ત્યાં રહ્યા’ એ બાબત આવી જતી હોવાથી, ‘મંજમાં વસતાં’ એમ કહેલું અર્થવગરનું થાય એવો ભાવ છે. (ટિ)

૩. ‘પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવી’ એ વાસનું (મંજમાં રહેવાનું) પ્રયોજન છે અને સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવવો એ લીલાનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. (લે)

* આ અધ્યાયથી લીધે પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે:-જેઓને ભાગ્યરૂપ પહેલાંના જન્મનો સત્વશુદ્ધિના ખીજરૂપ મોટા પુરુષનો અનુગ્રહ હોય તેઓનાં સત્ત્વને ગુરુપાસેથી નિયમ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરેલ, દુઃસંગ મિત્રોનાં, અખંડ શબ્દરૂપ અર્થવાણાં (ભગવાનનાં) નામ તરત જ શુદ્ધ કરે છે, અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લીલા કરનારાં ભગવાનનાં આર્વદમય રૂપો પણ તેઓના સત્ત્વને તરત જ શુદ્ધ કરે છે. ખીજાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરેલી લીલાવાળાં રૂપો લાંબા સમયે સત્ત્વને શુદ્ધ કરે છે, અને માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર તરત જ સત્ત્વને શુદ્ધ કરે છે, ભક્તિ પણ માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક થયેલી હોય તે તરત જ સત્ત્વને શુદ્ધ કરે છે, પણ માહાત્મ્યના જ્ઞાન વિનાનાં જ્ઞાન તથા ભક્તિ લાંબા સમયે સત્ત્વને શુદ્ધ કરે છે, અવતાર લીધેલા ભગવાન તો સત્સંગ વિના પણ પોતાના સ્વરૂપબલથી સત્ત્વને શુદ્ધ કરે છે. (પ્ર)

અધ્યાય આઠમો. સંમૂર્ણ.